

Husein Đozo
ESEJI NA ARAPSKOM

حسين جوزو
مقالات عربية

Husein Đozo

Eseji na arapskom

s komentarom i kritičkim osvrtom dr. Enesa Karića

Izdavač: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu

Za izdavača: Zuhdija Hasanović

Privedio: Enes Karić

Preveli: Munir Ahmetspahić, Nedžad Grabus, Nurko Karaman, Enes Karić i Mustafa Prljača

Recenzenti: Zehra Alispahić i Mustafa Hasani

DTP: Nurko Karaman

Štampa: Dobra knjiga

Za štampariju: Izedin Šikalo

.....

ISBN 978-9926-499-04-4

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod

ID brojem 50681862

حسين جوزو

مقالات عربية

بالتقديم والتعليق النقدي للدكتور أنس كاريتش

الناشر: كلية الدراسات الإسلامية في سراييفو

عن الناشر: زهديا حسانوفيتش

الإعداد: أنس كاريتش

الترجمة: منير آحمتسباهيتش، نجاد غرابوس،

نوركو قرمان، أنس كاريتش،

مصطفى برلياتشا

المراجعة: زهرة آيسباهيتش ومصطفى حساني

الإعداد الفني: نوركو قرمان

الطباعة: دوبرا كنيغا

عن المطبعة: عز الدين شيكالو

Husein Đozo

حسين جوزو

ESEJI NA ARAPSKOM

مقالات عربية

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET ISLAMSKIH NAUKA
SARAJEVO, 2022.

جامعة سرايفو
كلية الدراسات الإسلامية
سرايفو ، ٢٠٢٢م

SADRŽAJ

Četrdeset godina od smrti profesora Huseina Đoze.....	5
Rekla-kazala, hrana neprikladna za ovo muslimansko pokoljenje	13
Da, dvije su vrste [ljudi], nažalost (razum i vjera nisu u sukobu)	20
Prepreke na putu islamske <i>da'we</i>	28
Suprotstavljanje umjesto dijaloga.....	40
Naukom a ne golim okom datirati arapske mjesece	49
Pravni nauk mezheba ne odgovara našem vremenu.....	57

Drugi dio

Komentar dr. Enesa Karića na Đozine arapske eseje.....	63
Kritičko mišljenje Husein-ef. Đoze	64
Bosanski musliman podnosi izvještaj Božijem poslaniku Muhammedu (a.s.)	66
“Zaostalost” muslimanskog svijeta	77
Analiza “konzervativizma” u prakticanju vjerskih obreda	84
Đozina kritika oblika vladavine kod muslimana u XX stoljeću	95
Muslimanski zagovornik “teologije oslobođenja”.....	99
Za islamsku emancipaciju muslimanki	103
Bosanski muslimani - bježanje od sebe.....	105
Preispitivanja u časovima rezignacije	107
Bilješka na kraju.....	112
Recenzija Zehre Alispahić	112
Recenzija Mustafe Hasanija	114

ČETRDESET GODINA OD SMRTI PROFESORA HUSEINA ĐOZE

Ove godine navršava se 110 godina od rođenja (1912-2022) i četrdeset godina od smrti (1982-2022) profesora Huseina Đoze. Prezentirajući njegove eseje koje je napisao i objavio na arapskom (uz naporedno objavljivanje naših prijevoda tih eseja na bosanski), te objavljujući dvojezično komentar o njegovim kritičkim, reformatorskim i obnoviteljskim idejama, Fakultet islamskih nauka želi da, na prigodan način, podsjeti na ovog čovjeka koji je u Islamskoj zajednici proveo veliki dio svoga života, reformirao njezin rad i djelovanje, i u njezinim glasilima napisao ogroman broj vjerskih komentara, radova, eseja, fetvi, nekrologa i članaka s raznolikom tematikom.

Husein Dozo (1912-1982) imao je loman i težak život. Nakon osnovnog školovanja u Foči u Medresi Mehmed-paše Kukavice, prelazi u Sarajevo i početkom dvadesetih godina dvadesetog stoljeća školuje se u Atmejdjan medresi, kao i, kratko vrijeme, u Gazi Husrevbegovoj medresi. Potom se upisuje u Šerijatsku sudačku školu i završava je 1933. godine. Od akademske 1934-1935. pa do akademske 1938-1939., Husein

أَرْبَعُونَ عَامًا عَلَى وَقَاةِ الْأُسْتَاذِ حُسَيْنِ جُوزُو

تُصَادَفُ فِي هَذَا الْعَامِ الذِّكْرَى السَّنَوِيَّةُ الْهَائَةُ وَالْعَشْرُ عَلَى الْوِلَادَةِ (١٩١٢-٢٠٢٢) وَالْأَرْبَعُونَ عَلَى وَقَاةِ الْأُسْتَاذِ حُسَيْنِ جُوزُو (١٩٨٢-٢٠٢٢)، وَبِهَذِهِ الْمُنَاسِبَةِ تَوَدُّ كَلِيَّةُ الدَّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي سَرَايِيْفُو، مِنْ خِلَالِ عَرْضِ مَقَالَاتِهِ الَّتِي كَتَبَهَا وَنَشَرَهَا بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ (مَعَ النَّشْرِ الْمُقَابِلِ لِتَرْجَمَتِنَا الْبُوشَنِيَّةِ لَهَا) وَنَشْرُ تَعْلِيْقِي مُرَدَّوْجِ اللُّغَةِ حَوْلَ أَفْكَارِهِ الْإِصْلَاحِيَّةِ، تَقْدِيمَ جُهْدٍ مُتَوَاضِعٍ لِإِحْيَاءِ ذِكْرَى هَذَا الْإِنْسَانِ الَّذِي أَمْضَى سَنَوَاتٍ طَوِيلَةً مِنْ عُمْرِهِ النَّاضِجِ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَنَشَرَ فِي مَجَلَّاتِهَا وَصُحُفِهَا عَدَدًا صَخْمًا مِنَ الشُّرُوحِ وَالْمَقَالَاتِ وَالْفَتَاوَى وَالسِّيَرِ، حَوْلَ مَوَاضِعٍ مُخْتَلَفَةٍ.

كَانَتْ حَيَاةُ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو (١٩١٢-١٩٨٢) مَلِيَّةً بِالْمَحَنِ وَالْمَتَاعِبِ، فَبَعْدَ إِمْتِحَانِ التَّعْلِيمِ الْإِبْتِدَائِيِّ فِي مَدْرَسَةِ مُحَمَّدَ بَاشَا كُوكَاْفِيْتَشَا فِي فُونُشَا، انْتَقَلَ إِلَى سَرَايِيْفُو فِي أَوَائِلِ عَشْرِيَّاتِ الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ لِیْتَابَعَ تَخْصِيْلَهُ الْعِلْمِيَّ فِي مَدْرَسَةِ «آثْ مَيْدَانْ» (مَيْدَانِ الْخَيْلِ) الْإِسْلَامِيَّةِ، ثُمَّ، لِقِصْرَةِ قِصْرَةٍ، فِي مَدْرَسَةِ الْعَازِي حُسْرُوبِكْ، لِیَلْتَحِقَ بَعْدَ ذَلِكَ بِمَدْرَسَةِ الْقَضَاءِ الشَّرْعِيِّ وَيَخْرُجَ مِنْهَا سَنَةَ ١٩٣٣. وَفِي عَامِ ١٩٣٤ الْتَحَقَ حُسَيْنُ جُوزُو بِكَلِيَّةِ الشَّرِيْعَةِ فِي جَامِعَةِ الْأَزْهَرِ بِالْقَاهِرَةِ، الَّتِي كَانَتْ

Dozo se školovao na najpoznatijem islamskom univerzitetu al-Azhar u Kairu (na Pravnom fakultetu, *Kullijatu š-šarī'ah*). Po svojoj užoj obrazovnoj vokaciji, Dozo je bio pravnik.

Od kraja 1939. godine Dozo je radio u Ulema Medžlisu u Sarajevu, najvišem upravnom tijelu Islamske zajednice, a također je bio jedno vrijeme angažiran i kao profesor i suplent u Gazi Husrevbegovoj medresi.

Husein Dozo je jedan od najvažnijih potpisnika Sarajevske Rezolucije (iz 1941.) protiv ustaških progona Srba, Jevreja, Roma i drugih koji su u tadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili zlostavljani i eksterminirani.

U vihoru Drugog svjetskog rata, u godinama 1943. do 1945. godine, Husein Dozo je služio kao tabor-imam u 13. SS brdskoj diviziji zvanj Handžar. Nakon uspostave socijalističke Jugoslavije 1945. godine, Husein Dozo je zbog svoga služenja u 13. SS brdskoj diviziji od Vojnog suda u Sarajevu bio osuđen na pet godina zatvora (1945-1950). Na suđenju u Sarajevu presudom je ustanovljeno jedino to da je 'podizao moral u neprijateljskoj vojci', te se zbog toga osuđuje na pet godina zatvora. Iz presude se posredno, ali posve jasno, vidi da Vojni sud u Sarajevu nije našao nikakve dokaze da je Husein Dozo počinio bilo koje ratne zločine ili da je imao bilo kakve komandne odgovornosti.

الْجَامِعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْأَشْهَرِ آنَذَاكَ، وَتَخَرَّجَ مِنْهَا سَنَةَ ١٩٣٩. إِذْنًا فَقَدْ كَانَ جُوزُو فِيْمَا يَخْصُ اتِّجَاهَهُ التَّعْلِيمِيَّ الْأَسَاسِيَّ عَالِمًا الشَّرِيعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

مُنْذُ نَهَايَةِ عَامِ ١٩٣٩ عَمِلَ الشَّيْخُ حُسَيْنُ جُوزُو فِي مَجْلِسِ الْعُلَمَاءِ فِي سَرَايِفُو، الَّذِي كَانَ يُمَثِّلُ الْجِهَازَ الْإِدَارِيَّ الْأَعْلَى فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، كَمَا عَمِلَ قِتْرَةً مِنَ الزَّمَنِ مَدْرَسًا وَمَدْرَسًا تَحْتِ التَّدْرِيبِ فِي مَدْرَسَةِ الْغَازِي حُسْرُوبِكِ الثَّانَوِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ. كَانَ حُسَيْنُ جُوزُو أَحَدَ أَهَمِّ الْمُوقَّعِينَ عَلَى قَرَارِ سَرَايِفُو (لِعَامِ ١٩٤١) الْمُنَاضِضِ لِلْمُطَارَدَةِ الْأَوْسَاشَوِيَّةِ لِلصَّرْبِ وَالْيَهُودِ وَالْعَجْرِ وَغَيْرِهِمْ مِمَّنْ تَعَرَّضُوا لِلْقَهْرِ وَالْإِضْطِهَادِ إِبَانًا حُكْمِ دَوْلَةِ كِرَوَاتِيَا الْمُسْتَقْبَلَةِ.

وَفِي أْتُونِ الْحَرْبِ الْعَالَمِيَّةِ الثَّانِيَةِ، بَيْنَ عَامَيْ ١٩٤٣ - ١٩٤٥، عَمِلَ الشَّيْخُ حُسَيْنُ جُوزُو إِمَامًا لِلْعَسْكَرِ فِي الْوَأِ الْجَبَلِيِّ الثَّلَاثِ عَشَرَ إِسْ إِسْ الْمَعْرُوفِ بِوَأِ الْخَنْجَرِ، وَكَانَتْ خِدْمَتُهُ فِي هَذِهِ الْقِطْعَةِ الْعَسْكَرِيَّةِ سَبَبًا لِمَحَاكَمَتِهِ بَعْدَ قِيَامِ دَوْلَةِ يُوغُوسْلَافِيَا الْإِسْتِرَاكِيَّةِ سَنَةَ ١٩٤٥، فَحُكِمَ عَلَيْهِ مِنْ قِبَلِ الْمَحْكَمَةِ الْعَسْكَرِيَّةِ بِالسَّجْنِ خَمْسَ سَنَاتٍ (١٩٤٥-١٩٥٠) وَلَمْ يَجِئْ فِي أَسْبَابِ الْحُكْمِ إِلَّا أَنَّهُ كَانَ «يَعْمَلُ عَلَى رَفْعِ مَعْتَوِيَّاتِ الْجَيْشِ الْمُعَادِي»، لِذَا حُكِمَ عَلَيْهِ بِالسَّجْنِ مُدَّةَ خَمْسِ سَنَاتٍ. وَيُظْهَرُ مِنْ نَصِّ الْحُكْمِ، وَيَشْكُلُ ضِمْنِيًّا وَلَكِنَّهُ وَاضِحٌ، أَنَّ الْمَحْكَمَةَ الْعَسْكَرِيَّةَ فِي سَرَايِفُو لَمْ تَجِدْ أَيَّ دَلِيلٍ يُثْبِتُ ارْتِكَابَ حُسَيْنِ جُوزُو أَيًّا مِنْ جَرَائِمِ الْحَرْبِ أَوْ أَنَّ كَانَتْ لَهُ أَيَّةُ مَسْئُولِيَّةٍ قِيَادِيَّةٍ.

Iako ima zapaženih studija i knjiga o spomenutoj 13. SS diviziji (naprimjer od Xaviera Bougarela, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*, Sarajevo, 2021), još uvijek nije napisano cjelovito, na dokumentima i na naučnoj kritici zasnovano djelo, o za Huseina Đozu osobno vezanim okolnostima pod kojima je on stupio u službu u tu vojnu formaciju nacističke Njemačke. Treba samo reći da je to tema koja pripada historičarima, oni treba da dođu do arhiva do kojih se još nije došlo. Također, treba reći i to da je Husein Đozo o tom svom gotovo trogodišnjem periodu života uglavnom šutio, nerado ga je ikome spominjao. Također, daleko od toga da je taj period svoga života (1943-1945), kao i nekoliko pamfleta koje je, nažalost, tada objavio, smatrao nečim što bi njemu služilo na čast. Svojim opredjeljenjem da se kasnije predano angažira u Islamskoj zajednici, koja je bila lojalna Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, Husein Đozo je najbolje pokazao da je period njegova života od 1943-1945. godine bio jedan ekscenčni slučaj, nešto što je nemila iznimka kojoj on srcem i dušom nije pripadao i čega se poslije gnušao.

Nakon odsluženja zatvorske kazne (1950), Huseinu Đozi su nekoliko godina bila oduzeta građanska prava. Nekoliko godina radio je u sarajevskim preduzećima, u jednom ili dva, kao knjigovođa. U "Glasniku" Vrhovnog islamskog starješinstva počinje opet pisati 1958. godine, tada se javlja radom "Marija majka Isusova

وَبِالرَّغْمِ مِنْ وُجُودِ الْعَدِيدِ مِنَ الدَّرَاسَاتِ وَالْكَتُبِ الَّتِي تَتَحَدَّثُ عَنِ اللّوَاءِ الْجَبَلِيِّ الثَّلَاثِ عَشَرَ إِسْ إِسْ (مِثْلَ كِتَابِ Xavier Buogarel «لِوَاءِ الْخَنْجَرِ - Waffen-SS فِي البُوسْنَةِ ١٩٤٣-١٩٤٥»، سَرَاييفُو، ٢٠٢١)، إِلَّا أَنَّهُ حَتَّى الْآنَ لَمْ يَكْتُبْ عَمَلٌ كَامِلٌ وَمُسْتَنَدٌ إِلَى النَّقْدِ الْعِلْمِيِّ حَوْلَ الطَّرُوفِ الْمُتَّصِلَةِ بِصُرُوفِ شَخْصِيَّةٍ بِحُسْنِ جُورُو وَالَّتِي التَّحَقَّقَ فِيهَا بِذَلِكَ التَّشْكِيلِ الْعَسْكَرِيِّ التَّابِعِ لِلأَلْمَانِيَا النَّازِيَّةِ. يَنْبَغِي الْقَوْلُ إِنَّ الْبَحْثَ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ مِنْ مَهَامِ الْمُؤَرِّخِينَ، فَعَلَيْهِمْ أَنْ يَتَوَصَّلُوا إِلَى الْأَرْشِيفَاتِ الَّتِي لَمْ يَتَوَصَّلْ إِلَيْهَا لِحَدِّ الْآنَ. كَمَا يَنْبَغِي الْقَوْلُ أَيْضًا إِنَّ حُسْنِ جُورُو لَمْ يَكُنْ يَتَحَدَّثُ عَنْ تِلْكَ الْفَتْرَةِ فِي حَيَاتِهِ، وَالَّتِي تَقْرُبُ مَدَّتُهَا ثَلَاثَةُ أَعْوَامٍ مِنَ الرِّمَانِ، وَلَمْ يَكُنْ يُحِبُّ أَنْ يَذْكُرَهَا لِأَحَدٍ. كَمَا أَنَّهُ مِنَ الْمُسْتَبْعَدِ أَنَّهُ كَانَ يَرَى تِلْكَ الْفَتْرَةَ فِي حَيَاتِهِ (١٩٤٣-١٩٤٥) وَعِدَّةَ مَقَالَتِهِ الَّتِي نَشَرَهَا لِلأَسْفِ أُنْدَاكَ مَدْعَاةً لِلْفَخْرِ وَالْإِعْتِرَازِ. بِاخْتِيَارِهِ أَنْ يَتَفَرَّغَ فِي الْفَتْرَةِ الْأَحْقَقَةِ لِلْعَمَلِ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالَّتِي كَانَتْ وَليَّةً لِجُمْهُورِيَّةِ يُوغُسْلَافِيَا الْإِتِّحَادِيَّةِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ، فَقَدْ أَظْهَرَ حُسْنِ جُورُو بِأَفْضَلِ طَرِيقَةٍ أَنَّ فِتْرَةَ حَيَاتِهِ مَا بَيْنَ عَامَيْ ١٩٤٣ وَ ١٩٤٥ كَانَتْ حَالَةً تَجَاوَزِيَّةً، شَيْءٌ إِسْتِثْنَائِيٌّ غَيْرٌ مَحْبُوبٍ فِيهِ، وَشَيْءٌ لَمْ يَنْتَمِ إِلَيْهِ بِقَلْبِهِ وَرُوحِهِ كَانَ يَشْمِئُ مِنْهُ فِي حَيَاتِهِ الْأَحْقَقَةِ.

بَعْدَ خُرُوجِهِ مِنَ السَّجْنِ (١٩٥٠)، حُرِمَ حُسْنِ جُورُو مِنْ حُقُوقِهِ الْمَدَنِيَّةِ عِدَّةَ سَنَوَاتٍ، فَعَمِلَ بِضَعِ سَنَوَاتٍ مُحَاسِبًا فِي شَرِكَةٍ أَوْ شَرِكَتَيْنِ مِنَ الشَّرِكَاتِ فِي سَرَاييفُو. وَفِي عَامِ ١٩٥٨ بَدَأَ الْكِتَابَةَ مِنْ جَدِيدٍ فِي مَجَلَّةِ «غَلَّاسِينِق» (الْبَلَاغِ) وَهِيَ الْجَرِيدَةُ الرَّسْمِيَّةُ الَّتِي كَانَتْ تُصَدِّرُهَا أُنْدَاكَ الرَّئَاسَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ الْعُلْيَا،

u Kur'anu i u islamskoj predaji". Potom je, praktički, imao kontinuiranu saradnju sa "Glasnikom" sve do svoje smrti 1982. godine. Ovdje treba spomenuti i njegovu nikad dovoljno istaknutu uredničku ili saradničku ulogu u islamskim novinama "Preporod" (od 1970), kao i u kalendaru Islamske zajednice "Takvim" (gdje se javlja svojim člancima od 1968. godine).

U životu Huseina Dože 1958. godina važna je kao početak njegove rehabilitacije od strane organa socijalističke vlasti u tadašnjoj Jugoslaviji. Naime, tadašnje rukovodstvo Islamske zajednice, prije svih reisu l-ulema Ibrahim ef. Fejić (umro 1962) i reisu l-ulema Sulejman ef. Kemura (umro 1975), obojica iz partizanskih ili partizanima naklonjenih porodica, htjeli su da Huseina Dozu zaposle u Islamskoj zajednici na poslovima najvišeg savjetnika za vjerska pitanja i za tumačenje islama. Cijenili su njegovu učenost, obrazovanje i reformatorsko opredjeljenje kad je posrijedi tumačenje islama i islamskih učenja.

Do danas nisu istražene sve okolnosti pod kojima je socijalistička vlast i komunistički rukovodnici (vjerovatno Avdo Humo, Nijaz Dizdarević, Hasan Grabčanović, Džemal Bijedić i drugi) rehabilitirali Huseina Dozu. Do rehabilitiranja Huseina Dože nije moglo doći bez posredovanja kod tadašnjih nadležnih socijalističkih vlasti i najviše pozicioniranih komuni-

فَنَشَرَ فِيهَا مَقَالََةً بِعُنْوَانِ «مَرَبِّمُ أُمِّ عَيْسَى فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ وَالْأَثَرَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ»، وَاسْتَمَرَ بِالْكِتَابَةِ فِي مَجَلَّةِ «غَلَّاسِنِق» حَتَّى وَقَاتِهِ - رَحِمَهُ اللَّهُ - سَنَةَ ١٩٨٢. وَيَجْدُرُ بِنَا هُنَا أَنْ نَذْكَرَ يَدْوَرَهُ الْفَاعِلِ وَغَيْرِ الْمُرَبِّزِ أَبَدًا إِبْرَارًا كَافِيًا فِي تَحْرِيرِ صَحِيفَةِ «بِرَبِّيُوْرُوْد» (النَّهْضَةُ) الْإِسْلَامِيَّةِ ابْتِدَاءً مِنْ عَامِ ١٩٧٠، وَفِي مَجَلَّةِ «التَّقْوِيم» السَّنَوِيَّةِ الَّتِي تُصَدِّرُهَا الْمَشِيخَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ (حَيْثُ بَدَأَ يَنْشُرُ مَقَالَاتِهِ فِيهَا مِنْذُ عَامِ ١٩٦٨).

كَانَ عَامَ ١٩٥٨ مُهِمًّا فِي حَيَاةِ حُسَيْنِ جُوزُو، فَقَدْ أُعِيدَ لَهُ فِيهِ الْإِعْتِبَارُ مِنْ قِبَلِ السُّلْطَاتِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ الْحَاكِمَةِ فِي يُوغُوْسْلَاوِيَا آنَدَاك، وَذَلِكَ بَعْدَ تَدْخُلِ قِيَادَةِ الشُّؤُونِ الْإِسْلَامِيَّةِ بِرِعَايَةِ رَيْسِ الْعُلَمَاءِ الشَّيْخِ إِبْرَاهِيمِ قَيْشِش (ت ١٩٦٢)، وَمِنْ بَعْدِهِ رَيْسِ الْعُلَمَاءِ الشَّيْخِ سُلَيْمَانَ كَيْمُورَا (ت ١٩٧٥)، وَكِلَاهُمَا يَنْتَمِيَانِ إِلَى أُسْرِ عَرِفَتْ بِعَلَاقَاتِهَا الطَّيِّبَةِ مَعَ الْبَارْتِيزَانِ (الثُّوَارِ الشُّيُوعِيَّةِ)، حَيْثُ أَرَادُوا تَوْظِيفَ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَتَكْلِيفَهُ مَهَامَ الْمُسْتَشَارِ الْأَعْلَى لِلشُّؤُونِ الدِّيْنِيَّةِ وَلِشَرْحِ الْإِسْلَامِ، لِمَا وَجَدُوا عِنْدَهُ مِنْ عَزَاةٍ عِلْمٍ وَتَوَجُّهِ نَحْوِ الْإِضْلَاحِ بِشَأْنِ فَهْمِ الْإِسْلَامِ وَالْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ.

وَحَتَّى الْيَوْمَ لَمْ تَبْهَتْ كُلُّ الطَّرُوفِ الَّتِي دَفَعَتْ السُّلْطَاتِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ وَالْقِيَادَةَ الشُّيُوعِيَّةِ (وَعَلَى رَأْسِهِمْ أَفْدُو هُوْمُو، وَبِيَارِ دِيذَارِ بَيْشِش، وَحَسَنَ غَرَابِيْشَانُوْفِيْشِش، وَجَمَالَ بِيِيدِيْشِش، وَغَيْرُهُمْ) لِرَدِّ الْإِعْتِبَارِ لِلشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو. كَانَ التَّوَصُّلُ إِلَى رَدِّ الْإِعْتِبَارِ لِحُسَيْنِ جُوزُو مُسْتَحِيلًا بِلَا الْوَسَاطَةِ لَدَى السُّلْطَاتِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ الْمُخْتَصَّةِ آنَدَاكَ وَلَدَى الْكُوَادِرِ الشُّيُوعِيَّةِ مِنْ أَعْلَى

stičkih kadrova da mu se dozvoli da se angažira i da radi u Islamskoj zajednici počev od kraja pedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini se, u nekoliko navrata, suprotstavljala pokušajima da se uloga Huseina Doze u Drugom svjetskom ratu izjednači sa ulogom okorjelih ratnih zločinaca. Husein Dozo jeste služio u 13. Brdskoj SS divizionu, ali on nije bio nacista! Husein Dozo nije počinio ratne zločine! U svojim saopćenjima Islamska zajednica odbacivala je pokušaje da se Huseina Dozu poistovjeti sa nacistima i ratnim zločincima. Tako se u saopćenju Islamske zajednice koje je objavljeno 15. januara 2021., kaže:

“Dozo je odslužio zatvorsku kaznu i poslije toga je svojim radom u državnim institucijama i Islamskoj zajednici na najpotpuniji način potvrdio svoj status slobodnog građanina i svoje pravo na slobodno javno djelovanje. Djelujući u tom svojstvu u Islamskoj zajednici, pružio je nemjerljiv doprinos osavremenjavanju njezinih institucija, posebno obrazovnog sistema, povezivanju islamskih vrijednosti i humanističkih vrijednosti modernog doba, afirmaciji međuvjerske tolerancije i saradnje među pripadnicima različitih zajednica u Bosni i Hercegovini. Osuđujemo svaki pokušaj dovođenja na istu ravan ličnosti Huseina Doze i glavnog

المَوَاضِعِ لِلسَّمَاحِ لَهُ بِالتَّوْطِيفِ وَالْعَمَلِ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ بَدءًا بِنَهَايَاتِ الْخَمْسِينَاتِ مِنَ الْقُرْنِ الْعِشْرِينَ.

إِنَّ الْمَشِيخَةَ الْإِسْلَامِيَّةَ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ وَقَفَّتْ عِدَّةَ مَرَّاتٍ فِي وَجْهِ مَحَاوَلَاتِ مُسَاوَاةِ دَوْرِ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو فِي الْحَرْبِ الْعَالَمِيَّةِ الثَّانِيَةِ بِمُمَارَسَاتِ الْعُنَاةِ مِنْ مُجْرِمِي الْحَرْبِ. فَمِنَ الصَّحِيحِ أَنَّ حُسَيْنَ جُوزُو كَانَ يَخْدُمُ فِي اللِّوَاءِ الْجَبَلِيِّ الثَّلَاثِ عَشَرَ إِسْ إِسْ وَلَكِنَّهُ مَا كَانَ نَازِيًّا! حُسَيْنِ جُوزُو لَمْ يَفْتَرِفْ جَرِيْمَةً مِنْ جَرَائِمِ الْحَرْبِ! وَفِي بَيَانَاتِهَا رَفَضَتِ الْمَشِيخَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ مَحَاوَلَاتِ الْمَسَاوَاةِ بَيْنَ حُسَيْنِ جُوزُو وَبَيْنَ النَّازِيِّينَ وَمُجْرِمِي الْحَرْبِ، فَقَدْ جَاءَ فِي الْبَيَانِ الَّذِي أَصْدَرْتُهُ الْمَشِيخَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ فِي ١٥ مِنْ يَنَايِرِ سَنَةِ ٢٠٢١:

«إِنَّ حُسَيْنَ جُوزُو أَدَّى عُقُوبَةَ السَّجْنِ، وَبَعْدَ ذَلِكَ، وَمِنْ خِلَالِ عَمَلِهِ فِي الْمَوْسَسَاتِ الْحُكُومِيَّةِ وَالْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، أَثْبَتَ - عَلَى أَكْمَلِ وَجْهِ - أَنَّهُ مُوَاطِنٌ حُرٌّ يَتَمَتَّعُ بِحَقِّ الْعَمَلِ الْعَامِّ بِحُرِّيَّةٍ تَامَّةٍ. وَمِنْ خِلَالِ عَمَلِهِ بِهَذِهِ الصَّفَةِ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، قَدَّمَ إِسْهَامَاتٍ لَا تَقَّاسُ فِي تَحْدِيثِ مَوْسَسَاتِهَا، لِأَسِيْمًا نِظَامَهَا التَّعْلِيمِيَّ، وَفِي الرِّبْطِ بَيْنَ الْقِيَمِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالْقِيَمِ الْإِنْسَانِيَّةِ فِي الْعَصْرِ الْحَدِيثِ، وَفِي تَعْزِيزِ التَّسَامُحِ الدِّينِيِّ وَالتَّعَاوُنِ بَيْنَ أَتْبَاعِ الطَّوَائِفِ الْمُخْتَلِفَةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ. إِنَّا نُدِينُ كُلَّ الْمَحَاوَلَاتِ الَّتِي تَسْعَى لِلْمَسَاوَاةِ بَيْنَ حُسَيْنِ جُوزُو وَبَيْنَ الْمُخَطِّطِ وَالْمُنْفِذِ الرَّئِيسِ لِجَرِيْمَةِ الْإِبَادَةِ الْجَمَاعِيَّةِ الَّتِي ارْتَكَبَهَا التَّشْيِيتِيكُ بِحَقِّ الْبَشَانِقَةِ فِي الْحَرْبِ الْعَالَمِيَّةِ الثَّانِيَةِ.»

kreatora i izvršioca četničkog zločina genocida nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu.“

U periodu od 1958. godine Husein Đozo je bio postupno angažiran i radio je na mnogim područjima u Islamskoj zajednici, saradivao je i uređivao “Glasnik”, bio je vjersko-prosvjetni referent u Islamskoj zajednici u socijalističkoj Jugoslaviji, saradivao je i potom uređivao kalendar “Takvim”, bio je glavni pokretač islamskih novina “Preporod”, bio je predsjednik Glavnog odbora udruženja ilmije, u Gazi Husrevbegovoj medresi bio je profesor vjerskih predmeta, a od 1977. godine i osnivanja i otvaranja Islamskog teološkog fakulteta, biva izabran za profesora tumačenja Kur’ana i na tom mjestu ostaje sve do svoje iznenadne smrti 1982. godine.

Ovih šest eseja na arapskom Husein Đozo objavio je u posljednje dvije decenije svoga života. Potrebno je temeljitije istražiti da li je objavio još neke svoje eseje na arapskom u tada poznatim časopisima u islamskom svijetu. To ostaje za daljnja istraživanja i ostaje zadaćom mladima. Kao što se vidi, osnovna tema koja povezuje sve ove njegove eseje na arapskom jeste kritika slijedećnja starih i preživjelih autoriteta i mezheba, zalaganje za reformu tumačenja šerijata i obnovu islamskog mišljenja u duhu savremenog doba. Te teme su bile središnje u mišljenju Huseina Đoze. O tome pišemo šire i u našem komentaru na kraju ove knjige.

مُنذُ عام ١٩٥٨، بدأ حُسَيْنُ جُوزُو يُسْتَعْدِمُ تَدْرِيجًا فَعَمَلَ فِي مَجَالَاتٍ كَثِيرَةٍ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، حَيْثُ عَمِلَ مُحَرَّرًا فِي مَجَلَّةِ «غِلَاسِنِي»، وَكَانَ مَسْئُولًا عَنِ قِسْمِ الشُّؤُونِ الدِّيْنِيَّةِ وَالتَّعْلِيمِ فِي الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي يُوغُوْسْلَافِيَا الْإِسْتِرَاكِيَّةِ، وَعَمِلَ زَمِيلاً لَمْ مُحَرَّرًا فِي مَجَلَّةِ «التَّقْوِيم»، وَكَانَ الْمُحَرِّكَ الرَّئِيسَ لِإِصْدَارِ صَحِيفَةِ بَرِيبُورُودِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَسَعَلَ مَنْصَبَ رَئِيسِ اللُّجْنَةِ الرَّئِيسَةِ لِجَمْعِيَّةِ «عُلَمَاءَ»، وَعَمِلَ مُدَرِّسًا لِلْمَوَادِّ الدِّيْنِيَّةِ فِي مَدْرَسَةِ الْعَازِي حُسْرُوبَك، وَمُنذُ تَأْسِيسِ كَلْبَةِ الدَّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي سَرَايِيْفُو سَنَةَ ١٩٧٧، أُخْتِيرَ أَسْتَاذًا لِمَادَّةِ تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، وَبَقِيَ فِي هَذَا الْمَنْصَبِ حَتَّى وَافَتْهُ الْمَنِيَّةُ الْمُفَاجِئَةُ سَنَةَ ١٩٨٢.

لَقَدْ نَشَرَ حُسَيْنُ جُوزُو هَذِهِ الْمَقَالَاتِ السِّتَّ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ فِي الْعَقْدَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ مِنْ حَيَاتِهِ. وَمِنْ اللَّازِمِ الْبَحْثُ الْمُتَعَمَّقُ فِيمَا إِذَا كَانَ قَدْ نَشَرَ مَزِيدًا مِنَ الْمَقَالَاتِ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ فِي مَجَالَاتٍ مَعْرُوفَةٍ آنَذَاكَ فِي الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ. وَذَلِكَ أَمْرٌ يَنْتَظَرُ بُحُونًا مُقْبِلَةً وَيَبْقَى وَاجِبًا عَلَى الدِّينِ هُمْ أَصْعَرُ مَنَا سِنًا. مِنَ الْوَاضِحِ أَنَّ الْمَوْضُوعَ الْأَسَاسِيَّ الَّذِي يَرْبُطُ بَيْنَ جَمِيعِ مَقَالَاتِهِ تِلْكَ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ، هُوَ انْتِقَادُ تَقْلِيدِ مَا هُوَ قَدِيمٌ وَمُتَخَلِّفٌ مِنَ الْمَرَاجِعِ وَالْمَذَاهِبِ وَالسَّعْيِ إِلَى إِصْلَاحِ قَهْمِ الشَّرِيعَةِ وَتَجْدِيدِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ وَفَقًا لِرُوحِ الْعَصْرِ الْحَدِيثِ. وَلَقَدْ كَانَتْ تِلْكَ الْمَوَاضِيْعُ هِيَ الْمَوَاضِيْعُ الْمَرْكَزِيَّةُ فِي فِكْرِ حُسَيْنِ جُوزُو، وَسَوْفَ نَكْتُبُ تَفْصِيلَ ذَلِكَ فِي تَعْلِيْقِي لَنَا فِي خَاتِمَةِ هَذَا الْكِتَابِ.

Želja nam je da objavljivanjem arapskih eseja Huseina Doze, sa naporednim prijevodom na bosanskom jeziku, podsjetimo na njegov predan rad na Islamskom teološkom fakultetu (1977-1982). Također, objavljivanjem ovih eseja hoćemo istaći njegovu ulogu u razvoju reformatorskih programa i kritičkih pristupa u osavremenjivanju islamskih studija u Bosni i Hercegovini, na Balkanu i u ovom dijelu Evrope.

Uloga Huseina Doze koju je imao kao vjersko-prosvjetni referent u Vrhovnom islamskom starješinstvu u SFR Jugoslaviji ogleda se u dinamiziranju vjerskog i prosvjetnog rada cjelokupne Islamske zajednice u toj Jugoslaviji, kako među Bošnjacima tako i Albancima. Može se kazati da je ovih potonjih četrdeset godina nakon njegove smrti Islamska zajednica umnogome slijedila obrazovne i reformatorske projekte i ideje za koje se zalagao profesor Husein Dozo.

Napominjemo, posve na kraju, da od čitatelja ove knjige očekujemo da ove eseje razumijevaju i čitaju u kontekstu duhovnog raspoloženja vremena kad ih je Husein Dozo pisao.

U Sarajevu, ramazan 1443. h.g. / april 2022.

Enes Karić

إِنَّمَا، بَشَّرَ الْمَقَالَاتِ الْمَكْتُوبَةِ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ لِحُسْنِ جُوزُو، مَعَ تَرْجُمَتِهَا الْمَقَابِلَةِ بِاللُّغَةِ الْبُسْنِيَّةِ، نَرَعِبُ أَنْ نَذْكَرَ بِعَمَلِهِ الدُّوْبِ فِي كُتَيْبَةِ الدَّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ (١٩٧٧-١٩٨٢). كَمَا نُرِيدُ - بِنَشْرِهَا - أَنْ نُبْرَزَ دَوْرَهُ فِي تَطْوِيرِ الْبَرَامِجِ الْإِصْلَاحِيَّةِ وَالْمُقَارَبَاتِ الْإِنْتِقَادِيَّةِ فِي تَحْدِيثِ الدَّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسَكِ، وَفِي الْبَلْقَانِ، وَفِي هَذَا الْجُزْءِ مِنْ أُوْرُوْبَا.

إِنَّ دَوْرَ حُسَيْنِ جُوزُو، مَسْؤُولًا عَنْ قِسْمِ الشُّؤُونِ الدِّيْنِيَّةِ وَالتَّعْلِيمِ فِي رِئَاسَةِ الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي جُمْهُورِيَّةِ يُوْغُوسْلَافِيَا الْإِتِّحَادِيَّةِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ، يَتَجَلَى فِي دَفْعِ عَجَلَةِ الْعَمَلِ الدِّيْنِيِّ وَالتَّعْلِيمِيِّ فِي كُلِّ مَرَاْفِقِ الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي يُوْغُوسْلَافِيَا الْإِسْتِرَاكِيَّةِ، وَذَلِكَ بَيْنَ الْبَشَانِقَةِ وَالْأَلْبَانِيَّيْنِ مِنْ سُكَّانِهَا عَلَى حَدِّ السَّوَاءِ. وَيُمْكِنُ الْقَوْلُ إِنَّ الْمَشِيخَةَ الْإِسْلَامِيَّةَ فِي الْأَرْبَعِينَ سَنَةً الَّتِي انْقَضَتْ بَعْدَ وَقَاتِهِ، تَابَعَتْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأُمُورِ الْمَشَارِيْعِ وَالْأَفْكَارِ الْإِصْلَاحِيَّةِ الَّتِي نَذَرَ الْأُسْتَاذُ حُسَيْنُ جُوزُو نَفْسَهُ لِتَحْقِيقِهَا.

وَنُشِيرُ فِي النِّهَائِيَّةِ إِلَى أَنَّهَا تَتَوَقَّعُ مِنْ قُرَّاءِ هَذَا الْكِتَابِ أَنْ يَفْرَهُوا هَذِهِ الْمَقَالَاتِ وَيَفْهَمُوهَا فِي سِيَاقِ الْأَجْوَاءِ الرُّوْحِيَّةِ لِلزَّمَنِ الَّذِي كَتَبَهَا فِيهَا حُسَيْنُ جُوزُو.

فِي سَرَايِفُو، رَمَازَانَ ١٤٤٣هـ / أْبْرِيْل ٢٠٢٢م

أَنْسْ كَارِيْتِش

Prijevod arapskog teksta na naslovnoj strani:

U ime Boga, Svemilosnog, Samilosnog!

Gospodinu Ahmadu Bahāuddīnu,
Glavnom uredniku časopisa *al-'Arabī*,
Al-Kuwayt

Mir neka je na Vas, Božija milost
i Njegovi blagoslovi!

Pročitao sam esej doktora Zakī Nadžība Mahmūda
“Da li se radi o dvije stvari?” – objavljen u aprilskom
broju Vašeg časopisa. Pa sam osjetio potrebu da dam
komentar na taj esej. Evo, šaljem Vam ovaj komentar
nadajući se da će biti objavljen ako budete smatrali da
će čitateljstvu biti od pomoći i koristi.

Molim Vas da ne zamjerite što ovaj komentar nije pi-
san na pisačkoj mašini, već je pisan mojim rukopisom.

Izvolite primiti izraze moga visokog poštovanja
i golemog uvažavanja.

Vaš odani brat
Husein Dozo

21. april 1980.

Arapski tekst na naslovnoj strani:

بسم الله الرحمن الرحيم

السيد أحمد بهاء الدين
رئيس تحرير مجلة العربي
الكويت

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

قرأت مقالة للدكتور زكي نجيب محمود، هل هما إثنان،
نشرت في عدد أبريل من مجلتكم فشعرت بحاجة التعليق
عليها. فها أنا أبعث إليكم هذا التعليق
راجيا نشره إذا رأيتم فيه ما يفيد وينفع للقراء.
أرجو عدم المؤاخذه لأن التعليق لم يكتب بألة الطباعة
وإنما كتب بخط يدي.

وتفضلوا بقبول فائق إحترامي وعظيم تقديري.

أخوك المخلص
حسين جوزو

21. april 1980.

REKLA-KAZALA, HRANA NEPRIKLADNA ZA OVO MUSLIMANSKO POKOLJENJE

Objavljeno u kuwaitском časopisu *al-‘Arabī*
(broj 238, godište iz 1978., str. 54-55.)

Perom jugoslavenskog učenjaka Huseina Doze

Ove pesimistične riječi odražavaju jednu od najgorih epoha u povijesti islama, epohu dekadence, pasivnosti, pokornosti i stagnacije, u njoj se okamenila racionalnost učenjaka i pasiviziralo njihovo mišljenje. Zavladao je slijepo oponašanje, nestalo je stvaralaštva i kreativnosti.

To samo po sebi i nije toliko čudno, jer svaka zajednica u povijesti ima razvoj, njen život su trenuci plime i oseke, trenuci napretka i nazatka, nego je, naime, čudno da stanje stagnacije i mrtvila traje [toliko] mnogo stoljeća, kako je to slučaj u vjerskom životu muslimana i u razvoju šerijata.

Na veliku žalost, još uvijek ima vjerskih učenjaka koji slušaju govor o razvoju šerijata i govore: Islamski šerijat je savršen, on nema potrebe za razvojem, jer razvija se samo ono što je nepotpuno. Ovakav stav – kako kaže imam i učenjak Abū l-Ma‘ālī Maḥmūd Šukrī al-

قَالَ وَقِيلَ لَا تَصْلُحْ غِذَاءً لِلْجِيلِ الْمُسْلِمِ

al-‘Arabī (broj 238., str. 54-55), Kuwait, 1978.

بِقَلَمِ الْعَلَمَةِ الْيُجُوسَلَاڤِي حُسَيْنِ جُوزُو

هَذِهِ الْكَلِمَاتُ الْمَشْهُومَةُ تُعَبِّرُ عَنْ فِتْرَةٍ مِنْ أَسْوَأِ فِتْرَاتٍ فِي تَارِيخِ الْإِسْلَامِ وَهِيَ فِتْرَةُ الْإِنْحِطَاطِ وَالْجُمُودِ وَالْإِسْتِكَانَةِ وَالرُّكُودِ، تَحَجَّرَتْ فِيهَا عَقْلِيَّةُ الْعُلَمَاءِ وَتَجَمَّدَ تَفْكَرُهُمْ وَسَادَ التَّقْلِيدُ الْأَعْمَى وَانْعَدَمَ الْإِبْدَاعُ وَالْإِتْيَاكَارُ.

وَلَا غَرَابَةَ فِي ذَٰلِكَ، فَلِكُلِّ أُمَّةٍ فِي تَارِيخِ تَطَوُّرِ حَيَاتِهَا لِحُطَّاتٍ الْمَدِّ وَالْجَزْرِ وَلِحُطَّاتٍ التَّقَدُّمِ وَالتَّأَخُّرِ، وَإِنَّهَا الْغَرَابَةُ أَنْ تَمْتَدَّ حَالَةُ الرُّكُودِ وَالْجُمُودِ قُرُونًا عَدِيدَةً، كَمَا هُوَ الشَّأْنُ فِي حَيَاةِ الْمُسْلِمِينَ الدِّيْنِيَّةِ وَفِي تَطَوُّرِ الشَّرِيْعَةِ.

وَلَا يَزَالُ هُنَاكَ عُلَمَاءٌ مَعَ الْأَسْفِ الشَّدِيدِ يَسْمَعُونَ الْحَدِيثَ عَنْ تَطَوُّرِ الشَّرِيْعَةِ وَيَقُولُونَ: الشَّرِيْعَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ كَامِلَةٌ فَهِيَ لَيْسَتْ فِي حَاجَةٍ إِلَى التَّطَوُّرِ، وَإِنَّمَا يَتَطَوَّرُ النَّاقِصُ، وَهَذَا - كَمَا يَقُولُ الْإِمَامُ الْعَلَمَةُ أَبُو الْمَعَالِي مُحَمَّدُ شُكْرِي

Ālūsī (u djelu: “Svrha želja u pobijanju an-Nabhānija”)¹ – sasvim proturiječi istini. Zapravo, savršenstvo šerijata i sastoji se u tome što je to živo, rastuće i razvijajuće tijelo, razvoj šerijata prati život koji je živ, koji raste i koji se razvija. U biti šerijat u svojim zasadama nosi sve što čovjek treba u svome vremenu, mjestu i okolnostima svoga života. Čovjek samo treba uložiti napor da to postigne, da procijeni svoje potrebe, probleme i pitanja za koja treba iznaći rješenja u Kur’ānu. Jasno je da razilaženje između zagovornika nužnosti razvoja šerijata i protivnika tog razvoja počiva zapravo u shvatanju značenja razvoja. Čini se da protivnici [razvoja šerijata] smatraju da razvoj znači promjenu islama, izopačenje njegovih načela i općih principa, a takvo što, opći je konsenzus, nije dopušteno.

Šerijatski propisi koje obuhvata Kur’ān vrijede za svakog čovjeka, važili su jednako kroz stoljeća i epohe. Kur’ān nema naročita značenja samo za ljude minulih vjekova, a druga značenja za ljude kasnijih vremena. A kad su posrijedi pravci i postupci [u tumačenju Kur’āna], ukoliko su u skladu sa šerijatom, potreba za njima nalazi se u Kur’ānu. A ukoliko su oprečni [šeri-

¹ Ovo djelo pronašli smo u Gazi Husrevbegovoj biblioteci (GHB, 0 – 3017), publikacija ne daje podatke o mjestu i godini izdanja. Zahvaljujemo se mr Osmanu Laviću na ljubaznosti i trudu da nam ovu knjigu stavi na raspolaganje.

الألوسي (غَايَةُ الْأَمَانِي فِي الرَّدِّ عَلَى النَّبْهَانِيِّ) - قَوْلٌ يَعْكُسُ الْحَقَّ تَمَامًا، فَإِنَّ كَمَالَ الشَّرِيعَةِ إِمَّا هُوَ فِي كَوْنِهَا جِسْمًا حَيًّا نَامِيًا مُتَطَوِّرًا يُوَاكِبُ تَطَوُّرَهُ الْحَيَاةَ الْحَيَّةَ النَّامِيَةَ الْمُتَطَوِّرَةَ، وَفِي كَوْنِهَا تَحْمِلُ فِي طَيِّبَاتِهَا كُلِّ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْإِنْسَانُ فِي زَمَانِهِ وَمَكَانِهِ وَظُرُوفِ حَيَاتِهِ، وَلَيْسَ عَلَى الْإِنْسَانِ إِلَّا بَدَلُ الْجُهْدِ لِلْحُصُولِ عَلَيْهِ وَتَقْيِيمِ حَاجَاتِهِ وَمَسَاكِلِهِ وَقَضَايَاهُ الَّتِي يَجِبُ أَنْ يَبْحَثَ عَنْ حُلُولِهَا فِي الْقُرْآنِ، وَالظَّاهِرُ أَنَّ الْخِلَافَ بَيْنَ الْقَائِلِينَ بِضَرُورَةِ تَطْوِيرِ الشَّرِيعَةِ وَبَيْنَ الْمُخَالَفِينَ بِهِ هُوَ فِي فَهْمِ مَعْنَى التَّطْوِيرِ. يَبْدُو أَنَّ الْمُخَالَفِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّ التَّطْوِيرَ يَعْنِي تَغْيِيرَ الْإِسْلَامِ وَتَحْرِيفَ مَبَادِيهِ وَقَوَاعِدِهِ الْكَلِّيَّةِ وَهَذَا عَرِيٌّ جَائِزٌ بِالْإِتِّفَاقِ.

فَإِنَّ الْأَحْكَامَ الشَّرْعِيَّةَ الَّتِي اشْتَمَلَ عَلَيْهَا الْقُرْآنُ هِيَ صَالِحَةٌ لِكُلِّ إِنْسَانٍ وَقَدْ اسْتَوَتْ فِيهَا الْعُصُورُ وَالْأَزْمَانُ، وَلَيْسَ لِلْقُرْآنِ مَعَانٍ خَاصَّةٌ بِأَهْلِ الْعُصُورِ السَّابِقَةِ وَمَعَانٍ أُخْرَى بِأَهْلِ الْعُصُورِ الَّلَّاحِقَةِ. وَأَمَّا الْأَدْوَابُ وَالْمَشَارِبُ فَهِيَ إِنْ كَانَتْ مُوَافِقَةً لِلشَّرْعِ فَمَطْلُوبُهَا يُوجَدُ فِي الْقُرْآنِ، وَإِنْ كَانَتْ مُخَالَفَةً فَكَيْفَ يُمَكِّنُ أَنْ يُفَسِّرَ الْقُرْآنَ مَعَانٍ تُوَافِقُ هَذِهِ الْأَدْوَابَ الْفَاسِدَةَ وَالْمَشَارِبَ الْكَاسِدَةَ.

jatu], kako da se, onda, Kur'ān uopće mogne tumačiti smislovima koji su u skladu sa pogrešnim postupcima i bezvrijednim pravicima?!

Razvoj [šerijata], po mišljenju zagovornika tog razvoja, ne znači iskrivljavanje Božije Riječi, niti promjenu učenja Kur'āna, nego znači ispravljanje ljudskih shvaćanja, njihovih nazora i mišljenja: naime, to što su oni razumjeli i izveli iz Kur'āna jesu putokazi koji su [nekada] smatrani ispravnim, ali su postali anahroni, nepodesni i u neskladu sa našim vremenom.

Razvojem [šerijata] se prema ovom shvatanju namjerava izmijeniti slika/predstava islama koja živi u umovima muslimana, a formirala se prije hiljadu godina u skladu sa mogućnostima ljudi, okolnostima i pitanjima toga vremena. U tu predstavu se potom, protokom vijekova, uvuklo svega i svačega: mitovi, novotarije, zablude i shvatanja čiji su sadržaji nastali u vrijeme dekadence i odlikovali se elementima zastoja i nazatka.

Sigurno je da ovu predstavu [o islamu datu prije hiljadu godina] ne prihvata savremeni muslimanski naraštaj, niti se njome oduševljava, jer ovaj naraštaj ne vidi u toj predstavi ono što će mu omogućiti da se suoči sa sistemima, filozofijama i idejama koje vladaju u našem dobu. Stoga je očita i jasna nasušna nužda da se pristupi zadaći stvaranja nove predodžbe i savremenog razvoja islamske misli, i takvog razvoja koji će se

والتَّطْوِيرُ فِي نَظَرِ الْقَائِلِينَ بِهِ لَيْسَ مَعْنَاهُ تَحْرِيفَ كَلِمَةِ
اللَّهِ وَلَا تَغْيِيرَ تَعَالِيمِ الْقُرْآنِ، وَإِنَّمَا مَعْنَاهُ تَصْحِيحُ مَفَاهِيمِ
النَّاسِ وَأَرَائِهِمْ وَأَفْكَارِهِمْ : أَعْنِي مَا فَيَمُوهُ وَاسْتَخْرَجُوهُ مِنَ
الْقُرْآنِ مِمَّا لَمْ يَعُدْ صَالِحًا وَأَصْبَحَ غَيْرَ مُسَائِرٍ وَغَيْرِ مُنَاسِبٍ
لِزَمَانِنَا هَذَا.

إِنَّ التَّطْوِيرَ عَلَى هَذَا الْمَفْهُومِ يُقْصَدُ مِنْهُ تَغْيِيرُ صُورَةٍ
لِلْإِسْلَامِ تَعْيِشُ فِي أَدْهَانِ الْمُسْلِمِينَ وَقَدْ تَكَوَّنَتْ قَبْلَ أَلْفِ سَنَةٍ
حَسَبَ مَقْدَرَةِ النَّاسِ وَطُرُوفِ وَمَشَاكِلِ ذَلِكَ الْعَصْرِ، ثُمَّ تَسَلَّلَ
فِيهَا مَا تَسَلَّلَ خِلَالَ الْعُصُورِ مِنْ خِرَافَاتٍ وَبِدَعٍ وَضَلَالَاتٍ
وَمَفَاهِيمٍ نَشَأَتْ مَضَامِينُهَا فِي عَهْدِ الْأَنْحِطَاطِ وَتَمَيَّزَتْ بِعَنَاصِرِ
الْجُمُودِ وَالتَّأَخَّرِ. وَمِنَ الْمُؤَكَّدِ أَنَّ هَذِهِ الصُّورَةَ لَا يَقْبَلُهَا الْجَيْلُ
الْمُسْلِمُ الْمَعَاوِرُ وَلَا يَتَحَمَّسُ لَهَا، لِأَنَّ هَذَا الْجَيْلَ لَا يَرَى فِي
هَذِهِ الصُّورَةِ مَا يُمْكِّنُهُ مِنْ مُوَاجَهَةِ مَا يُسُودُ فِي عَصْرِنَا مِنْ
نُظْمٍ وَقَلَسَقَاتٍ وَأَفْكَارٍ.

وَمِنْ هُنَا تَتَعَيَّنُ وَتَتَّضِحُ ضُرُورَةُ مِلْحَةِ اللَّقِيَامِ بِمُهْمَةٍ تَكْوِينِ
صُورَةٍ جَدِيدَةٍ وَتَطْوِيرِ حَدِيثِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ، ذَلِكَ التَّطْوِيرُ
الَّذِي يَتَّفِقُ مَعَ الْحَاجَاتِ الْحَقِيقِيَّةِ لِلْإِنْسَانِ وَبِإِلَائِمِ تَطْوِيرِ

slagati sa stvarnim potrebama čovjeka i odgovarati razvoju njegova života.

Drugim riječima, naša je dužnost da pristupimo pripremanju novog muslimanskog pokoljenja. Neka nas pitanje pripremanja ovog muslimanskog naraštaja – kako kaže profesor Fahmī Huwaydī – zaokupi, ako smo ozbiljni u pozivu za uspostavljanje islamskog društva, a to je jedan dug i težak put, ali to je i najbolji način da se postigne taj cilj.

Ali, kako postići i doći do tog cilja, i odakle početi u radu pripremanja tog muslimanskog naraštaja?

Prije bilo čega drugog, trebamo biti sigurni i pouzdano znati da nije, ni u kojem slučaju, dopušteno pripremati taj novi naraštaj [muslimana] na temelju “re-kla-kazala” [knjiga i metodologije], to jest, na temelju iskrivljene slike i pogrešne predstave o islamu, a to nije lahko uraditi. To je, zapravo, dug i težak put. Postoje zapreke i poteškoće, među njima su najveće postojanje [obrazovnih] zavoda i islamskih univerziteta koji još uvijek podučavaju svoje studente islamu [iz] knjiga šerijatskog prava i knjiga tumačenja Kur’āna.

Ovom prilikom se prisjećam da sam na al-Azharu učio, u predmetu islamsko pravo, jedno posebno poglavlje o propisima o ropstvu, i kroz taj studij i kroz način kako knjige islamskog prava obrađuju ropstvo smatrao sam da ropstvo još uvijek postoji i da ga islam priznaje.

حَيَاتِهِ. وَبِعِبَارَةٍ أُخْرَى يَتَعَيَّنُ عَلَيْنَا أَنْ نَقُومَ بِإِعْدَادِ الْجِيلِ الْجَدِيدِ الْمُسْلِمِ. وَلِتَكُنْ قَضِيَّةُ إِعْدَادِ الْجِيلِ الْمُسْلِمِ - كَمَا قَالَ الْأُسْتَاذُ فَهْمِي هُوَيْدِي - شَاغِلَتَنَا إِذَا كُنَّا جَادِينَ فِي الدَّعْوَةِ إِلَى إِقَامَةِ الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ، وَهِيَ رِحْلَةٌ طَوِيلَةٌ وَشَاقَّةٌ، وَلِكِنَّهَا السَّبِيلُ الْأَمْتَلُ لِلْبُؤُوغِ هَذَا الْهَدَفِ.

وَلَكِنْ كَيْفَ نَبْلُغُ وَنَصِلُ إِلَى هَذَا الْهَدَفِ، وَمِنْ أَيْنَ تَبَدُّأُ فِي عَمَلِيَّةِ إِعْدَادِ الْجِيلِ الْمُسْلِمِ؟

يَجِبُ أَنْ نَتَأَكَّدَ وَنَتَيَقَّنَ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ بِأَنَّهُ لَا يَجُوزُ بِحَالٍ مِنَ الْأَحْوَالِ إِعْدَادُ الْجِيلِ الْجَدِيدِ عَلَى أَسَاسِ قَيْلٍ وَقَالَ، أَيْ عَلَى أَسَاسِ الصُّورَةِ الْمُحَرَّفَةِ وَالتَّصْوِيرِ الْمُخْطِئِ لِلْإِسْلَامِ، وَهَذَا الْعَمَلُ لَيْسَ بَيْسِيرٍ. هُوَ فِي الْوَاقِعِ رِحْلَةٌ طَوِيلَةٌ وَشَاقَّةٌ. هُنَاكَ صُعُوبَاتٌ وَمَشَقَّاتٌ، مِنْهَا بَلَّ أَعْظَمُهَا كَوْنُ الْمَعَاهِدِ وَالْجَامِعَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ لَا تَزَالُ تَلْفَنُ طُلَابَهَا بِإِسْلَامٍ كَثِبَ الْفِقْهِ وَكُتِبَ التَّفْسِيرِ. وَأَذْكَرُ بِهَذِهِ الْمُنَاسَبَةِ بِأَنِّي دَرَسْتُ فِي الْأَزْهَرِ فِي مَادَّةِ الْفِقْهِ بَابًا خَاصًّا بِأَحْكَامِ الرَّقِّ، وَمِنْ خِلَالِ هَذِهِ الدَّرَاسَةِ وَكَيْفِيَّةِ تَنَاوُلِ كُتُبِ الْفِقْهِ لِلرَّقِّ كُنْتُ أَتَصَوَّرُ أَنَّ الرَّقَّ لَا يَزَالُ مَوْجُودًا وَأَنَّ الْإِسْلَامَ يَقْرُرُ بِهِ.

Kad su posrijedi djela iz tumačenja Kur’āna koja su u opticaju na raspolaganju danas, ona ne daju valjanu sliku o islamu, te “ih njihovi čitatelji smatraju najvećom smetnjom da se dođe do pravog značenja Plemenite Božije Knjige“ (Učenjak Maḥmūd Šukrī al-Ālūsī).

Možda se može kazati da se tu čine pokušaji i ulažu naponi na polju tumačenja Kur’āna savremenim valjanim tumačenjem, koje nam daje novu sliku o islamskoj misli, sa svim odlikama i osobitostima te misli, a što može popuniti prazninu koja postoji u savremenom životu.

Da, ima novih komentatora kao što je šejh Muḥammad ‘Abduhū, šejh Rašid Riḍā (*Tafsīru l-Manār* – “Komentar Svjetionik“), profesor Sayyid Quṭb (*Fī zilālī l-qur’ān* – “U okrilju Kur’āna“), te drugi.

Ali, ne smijemo zaboraviti da ima štap/batina šayḥa ‘Ulayša koja ne dā da se na islamskim univerzitetima studiraju i izučavaju djela/spisi kao što su ovi [od Muḥammada ‘Abduhūa i Muḥammada Rašīda Riḍāa].

Sjećam se, kad sam bio student na al-Azharu, prisustvovao sam jednome predavanju šayḥa Rašīda Riḍāa o taṣawwufu, a stanovao sam u domu za Turke – Tekiji Muḥammad Bega Abū ḍ-Ḍahaba. Zakasnio sam pri povratku u Tekiju, pa me starješina doma pozvao da ustanovi razlog moga kašnjenja. Kad sam ga obavijestio da sam prisustvovao predavanju šayḥa Rašīda Riḍāa,

وَأَمَّا كُنْتُ التَّفْسِيرِ الْمَتَدَاوِلَةِ بَيْنَ الْأَيْدِي الْيَوْمَ فَلَا تُعْطِي لَنَا صُورَةً صَحِيحَةً عَنِ الْإِسْلَامِ. «وَمَنْ طَالَعَهَا وَجَدَهَا أَعْظَمَ مَانِعٍ مِنَ الْوُقُوفِ عَلَى مُرَادِ اللَّهِ بِكِتَابِهِ الْكَرِيمِ» (الْعَلَامَةُ مَحْمُودُ سُكْرِي الْأَلُوسِي).

رُبَّمَا يُقَالُ بِأَنَّ هُنَاكَ مُحَاوَلَاتٍ تَتَّخَذُ وَجْهًا تُبَدِّلُ فِي سَبِيلِ تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ تَفْسِيرًا عَصْرِيًّا صَحِيحًا يُعْطِي لَنَا صُورَةً جَدِيدَةً لِلْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ مِمَّا فِيهِ مِنْ مُمَيِّزَاتِهِ وَخَصَائِصِهِ مِمَّا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَمَلَأَ الْفَرَاغَ الْمَوْجُودَ فِي الْحَيَاةِ الْمُعَاصِرَةِ.

نَعَمْ، هُنَاكَ مَفْسُورُونَ جُدُّو مِثْلُ الشَّيْخِ مُحَمَّدِ عَبْدِهِ وَالشَّيْخِ رِضَا (تَفْسِيرِ الْمَنَارِ) وَالْأَسْتَاذُ سَيِّدُ قُطُب (فِي ظِلَالِ الْقُرْآنِ) وَعَبْرِهِمْ، وَلَكِنْ يَجِبُ أَنْ لَا نَنْسَى بِأَنَّ هُنَاكَ عَصَا الشَّيْخِ عَلِيَّش تَحْوُلُ دُونَ دِرَاسَةِ وَتَدْرِيسِ مِثْلِ هَذِهِ الْمَأَلَفَاتِ فِي الْجَامِعَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

أَتَذَكَّرُ عِنْدَمَا كُنْتُ طَالِبًا فِي الْأَزْهَرِ حَضَرْتُ مُحَاضَرَةً لِلشَّيْخِ رَشِيدِ رِضَا فِي التَّصَوُّفِ وَكُنْتُ سَاكِنًا فِي رِوَاقِ الْأَنْرَاكِ - نَكِيَّةِ مُحَمَّدِ بَكْ أَبُو الذَّهَبِ - وَتَأَخَّرْتُ فِي الْعَوْدَةِ إِلَى النَّكِيَّةِ، فَاسْتَدْعَانِي شَيْخُ الرِّوَاقِ لِلتَّحْقِيقِ مَعِيَ فِي التَّأَخُّرِ، فَلَمَّا أَخْبَرْتُهُ عَنْ حُضُورِي

rekao mi je: “Isrika je ružnija od samog kašnjenja!” Dodao je da šayḥ Rašīd Riḏā širi pogrešne ideje i da je on učenik šayḥa Muḥammada ‘Abduhūa, te se treba suprotstaviti njegovim mišljenjima i idejama.

Ove teškoće možemo nazvati unutarnjim teškoćama, one se pomaljavu iznutra islamskoga društva. Naporedo sa ovom vrstom teškoća postoje i druge teškoće, koje nisu manje važne od ovih prvih, a možemo ih nazvati vanjskim teškoćama.

Naime, islamsko društvo nije odvojeno od svjetskoga društva u kojemu vladaju filozofije, sistemi i ideje, i utječu na islamsko društvo, napose na novu generaciju.

S obzirom na to da se savremena muslimanska generacija suočava sa ideološkim, vjerskim, društvenim i moralnim problemima, a u sadašnjoj predstavi islama ne nalazi rješenja za ove probleme, pojedini iz ove generacije okreću se različitim pravcima, sve u potrazi za tim rješenjima, i za takvo što [zapravo] njih ne treba ni koristiti. Jer, oni su primorani ići sa vremenom i priključiti se općem toku stvari. Nego, koristiti treba one druge među odgovornima u islamskom društvu.

Nova muslimanska generacija nije rada da živi u ovisnosti od “rekla-kazala” [metodologije], već želi da kaže svoju riječ o svemu što se tiče njezina života, i ta

مُحَاضِرَةَ الشَّيْخِ رَشِيدِ رِضَا، قَالَ لِي الْعُدْرُ أَقْبَحُ مِنْ نَفْسِ التَّأخْرِ، وَأَصَافُ أَنَّ الشَّيْخَ رِضَا يَنْشُرُ الْأَفْكَارَ الْبَاطِلَةَ وَهُوَ تَلْمِيزٌ لِلشَّيْخِ مُحَمَّدِ عَبْدُهُ، فَمِنَ الْوَاجِبِ مَقَاوِمَهُ آرَائِهِ وَأَفْكَارِهِ.

تِلْكَ صُعُوبَاتٌ تَسْتَطِيعُ أَنْ تُطْلَقَ عَلَيْهَا اسْمَ الصُّعُوبَاتِ الدَّاخِلِيَّةِ الَّتِي تَنْبَثِقُ مِنْ دَاخِلِ الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ. وَعَلَى جَانِبٍ هَذَا النَّوْعِ مِنَ الصُّعُوبَاتِ تُوجَدُ صُعُوبَاتٌ أُخْرَى لَيْسَتْ أَقَلَّ شَأْنًا مِنَ الْأُولَى بِمَكْنٍ أَنْ نُسَمِّيَهَا الصُّعُوبَاتِ الْخَارِجِيَّةَ. وَذَلِكَ أَنَّ الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ لَيْسَ مِمَّعزَلٍ عَنِ الْمُجْتَمَعِ الْعَالَمِيِّ الَّذِي تَسْوُدُ فِيهِ فَلَاسِقَاتٌ وَنُظُمٌ وَأَفْكَارٌ، وَتُوَثَّرُ عَلَى الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ وَلَا سِيَمًا عَلَى النَّشْئِ الْجَدِيدِ.

وَمِنْ حَيْثُ أَنَّ الْجِيلَ الْمُسْلِمَ الْجَدِيدَ يُوَاجِهُ مَشَاكِلَ فِكْرِيَّةً وَعَقَائِدِيَّةً وَاجْتِمَاعِيَّةً وَأَخْلَاقِيَّةً وَلَا يَجِدُ فِي صُورَةِ الْإِسْلَامِ الْحَالِيَةِ حُلُولًا لَهَا، فَإِنَّ أَفْرَادَ هَذَا الْجِيلِ يَتَّجِهُونَ إِتْجَاهَاتٍ مُخْتَلِفَةً بَحْثًا عَنِ تِلْكَ الْخُلُولِ وَلَا ذَنْبَ لَهُمْ فِي ذَلِكَ، لِأَنَّهُمْ مُضْطَّرُونَ إِلَى مَسَايِرَةِ الْعَصْرِ وَإِلَى لِحَاقِ الرُّكْبِ الْعَامِّ، وَإِنَّمَا الذَّنْبُ لِعَبْرِهِمْ مِنَ الْمَسْئُولِينَ فِي الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ.

generacija u tome ima potpuno pravo.“To je narod bio i nestao! Njemu njegova stečevina, a vama vaša stečevina! Vi nećete biti pitani za ono što su oni radili!“ [Kur’ān, II:134]. Svaka generacija ima ulogu koju je bila dužna ispuniti i izvršiti. A prošle su brojne generacije [muslimana] koje nisu izvršile svoju ulogu, živjele su ovisne o generaciji uzornih predaka [prvih muslimana].

Došlo je vrijeme da se okonča taj period [ovisnosti o prvim generacijama muslimana], te da se stvori kreativna, stvaralačka generacija koja se oslanja na sebe i na svoju snagu, a ne da oponaša druge i da ne bude pogođena kompleksom manje vrijednosti.

Sarajevo – Husein Dozo

Preveo s arapskog Enes Karić

إِنَّ الْجَيْلَ الْمُسْلِمِ الْجَدِيدَ لَا يَرْضَى أَنْ يَعِيشَ عَالَةً عَلَى «فَيْلٍ
وَقَالَ» وَإِنَّمَا يُرِيدُ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ فِي كُلِّ أَمْرٍ يَتَعَلَّقُ بِحَيَاتِهِ، وَلَهُ
فِي ذَلِكَ كُلِّ الْحَقِّ. «تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ
مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ». وَلِكُلِّ جَيْلٍ دَوْرٌ كَانَ
يَجِبُ عَلَيْهِ أَنْ يَقُومَ بِهِ وَيُؤَدِّيَهُ. وَقَدْ تَوَالَتْ أَجْيَالٌ عَدِيدَةٌ لَمْ
تَقُمْ بِدَوْرِهَا وَعَاشَتْ عَالَةً عَلَى جَيْلِ السَّلَفِ الصَّالِحِ.
وَقَدْ حَانَ الْوَقْتُ أَنْ تُنْهِيَ هَذِهِ الْفِتْرَةَ وَأَنْ نَخْلُقَ جَيْلًا بَنَاءً
خَلَاقًا يَعْتمِدُ عَلَى نَفْسِهِ وَعَلَى طَاقَتِهِ وَلَا يَقْلُدُ غَيْرَهُ وَلَا يَكُونُ
مُصَابًا بِعُقْدَةِ النَّقْصِ.

سيراييفو - حسين جوزو

DA, DVIJE SU VRSTE [LJUDI], NAŽALOST (RAZUM I VJERA NISU U SUKOBU)

U ime Boga, Svemilosnog, Samilosnog!

Gospodinu Ahmadu Bahāuddīnu

Glavnom uredniku časopisa AL-'ARABĪ - Kuwait

As-Salamu alaykum wa rahmatullah wa barakatuhu,

Pročitao sam raspravu dr Zakija Nağība Maħmūda: "Jesu li razum i vjera – dvije različite stvari?", rasprava je objavljena u aprilskom broju Vašeg časopisa. Osjetio sam za potrebno da na raspravu dam svoj komentar; pa evo, šaljem Vam taj komentar nadajući se da ćete ga objaviti ako uvidite da je sadržajem uputan i koristan za Vaše čitateljstvo.

Molim Vas, ne zamjerite mi što ovaj komentar nije prekucan na pisačoj mašini, već je pisan mojom rukom. Izvolite primiti moje najviše poštovanje i najveće uvažavanje.

Vaš iskreni brat, Husein Dozo,

21. april 1980. godine.

نَعَمْ، هُمَا مَعَ الْأَسْفِ اثْنَانِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

السيد أحمد بهاء الدين

رئيس تحرير مجلة العربي - الكويت

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ

قَرَأْتُ مَقَالَةَ الدُّكْتُورِ زَكِي نَجِيب مَحْمُود: هَلْ هُمَا اثْنَانِ
نُشِرَتْ فِي عَدَدِ إِبْرَيْلِ مِنْ مَجَلَّتِكُمْ فَشَعَرْتُ بِحَاجَةِ التَّعْلِيْقِ
عَلَيْهَا. فَهَذَا أَنَا أُنَبِّئُكُمْ هَذَا التَّعْلِيْقَ رَاجِيًا نَشْرَهُ إِذَا رَأَيْتُمْ
فِيهِ مَا يُفِيدُ وَيَنْفَعُ لِلْقُرَّاءِ.

أَرْجُو عَدَمَ الْمُوَاحَدَةِ لِأَنَّ التَّعْلِيْقَ لَمْ يُكْتَبْ بِأَلَةِ الطَّبَاعَةِ

وَأَمَّا كُتِبَ بِخَطِّ يَدِي

وَتَفَضَّلُوا بِقَبُولِ فَائِقِ إِحْتِرَامِي وَعَظِيمِ تَقْدِيرِي

٢١ أبريل ١٩٨٠م

أخوك المخلص حسين جوزو

Pod naslovom “Da li su dvije vrste [ljudi]?”⁴, napisao je dr Zaky Nağīb Maḥmūd jedan kratak ogleđ u kojem izlaže jedan stih velikog i slavnog arapskog pjesnika Abū l-A‘lā Al-Ma‘arrīja, a u stihu se kaže:

Dvije su vrste ljudi,

Razumni bez vjere

i vjerujući bez razuma.

Između ostaloga, u ovom ogleđu [dra Zeky Nağīb Maḥmūda] stoji: “Ima koncepcija Abū l-A‘lā Al-Ma‘arrīja spram kojih ostajem zapitan: Da li je Al-Ma‘arrī baš to rekao? Povod moga kritičkog propitivanja jeste “očigledna greška“ za koju držim da ne priliči stavovima oštroumnog i pronicljivog Al-Ma‘arrīja. Primjer za to je već navedeni stih koji se pripisuje njemu, a u kojem je izrečena suprotnost između razuma i vjere do te mjere da je napravljena potpuna razlika među njima, kao i između čovjeka koji se drži razuma u prosuđivanju i drugog koji prosuđuje na osnovu vjere, kao da su to dva čovjeka koji se uopće ne mogu razumjeti.“

U potpunosti se slažem sa dr Maḥmūdom u smislu da nema proturječnosti niti suprotnosti između razuma i vjere. Istina je, u stvari, da to nije podjela na

تَحَتَّ عُنْوَانٍ: «هَلْ هُمَا إِثْنَانٍ» كَتَبَ الدُّكْتُورُ زَكِيَّ نَجِيبَ
مَحْمُودَ بَحْثًا وَجِيزًا تَعَرَّضَ فِيهِ لَبَيْتٍ مِنْ شِعْرِ عَظِيمِ الْأَدَبِ
الْعَرَبِيِّ الْجَبَّارِ أَبِي الْعَلَاءِ الْمَعَرِّيِّ وَنَصَّ هَذَا الْبَيْتَ:

إِثْنَانِ أَهْلُ الْأَرْضِ،

دُو عَقْلٍ بِلَا دِينٍ

وَأَخْرَ دِينٌ لَا عَقْلَ لَهُ

وَمِمَّا جَاءَ فِي الْبَحْثِ أَنَّ «لِأَبِي الْعَلَاءِ الْمَعَرِّيِّ مِنَ التَّصَوُّرَاتِ
مَا أَقْبَفَ إِزَاتَهُ مُتَسَائِلًا: أَحَقًّا قَالَ الْمَعَرِّيُّ ذَلِكَ؟ وَمَصْدَرُ تَسَاوُلِي
هُوَ الْخَطَأُ الْوَاضِحُ الَّذِي أَرَاهُ، مِمَّا يُبْعَدُ بِهِ عَنَّا أَنْ يَكُونَ مِنْ
أَقْوَالِ الْمَعَرِّيِّ صَاحِبِ الْبَصِيرَةِ النَّافِذَةِ، وَأَمْتِلُهُ ذَلِكَ بَيْتُ الشُّعْرِ
الْمَشْهُورِ الَّذِي يُنْسَبُ إِلَيْهِ وَالَّذِي يُضَادُّ مِنْهُ بَيْنَ الْعَقْلِ وَالَّذِينَ
إِلَى الْحَدِّ الَّذِي يَفْصِلُ عِنْدَهُ بَيْنَ رَجُلٍ يَحْتَكِمُ إِلَى عَقْلِهِ، وَرَجُلٍ
يَحْتَكِمُ إِلَى دِينِهِ، كَأَنَّهُمَا رَجُلَانِ لَا يَلْتَقِيَانِ؟ وَعَلَى ذَلِكَ فَالْنَّاسُ فِي
رَأْيِهِ مَجْمُوعَتَانِ: إِحْدَاهُمَا يَغْلِبُ عَلَيْهَا الْعَقْلُ وَإِذْنَ فَهِيَ بَعِيرُ
دِينٍ وَالْأُخْرَى يَغْلِبُ عَلَيْهَا الدِّينُ فَهِيَ بَعِيرُ عَقْلٍ.»

قَبْلَ التَّعْلِيلِ عَلَى مَا أوردتهُ مِنَ الْعِبَارَةِ الْمَذْكُورَةِ، أَقُولُ
بِأَنِّي أَوْافِي كُلَّ الْمَوَاقِفَةِ صَاحِبِ الْبَحْثِ الدُّكْتُورِ زَكِيَّ نَجِيبَ
مَحْمُودَ وَأَنَا مَعَهُ فِيمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ مِنْ أَنَّهُ لَا تَضَادَّ وَلَا مُنَافَاةَ

dvije krajnosti – na razum i vjeru – u ljudskom rodu, i to na način da kada neko počne prosuđivati razumski odrekne se vjere ili obratno. Ispravno je, ipak, da se razum i vjera, bez obzira na određene “razlike“, u suštini i metodi susreću u svakoj osobi. Tako svaki čovjek ima razum i vjeru zajedno, i one su u stvarnosti dvije strane koje se u normalnom stanju prepliću u svakom čovjeku.

Ono što ja prigovaram dr Maḥmūdu jeste njegovo stajalište da je Al-Ma‘arrī pogriješio u navedenom stihu kada je napravio razliku između razuma i vjere, i podijelio ljude na vjerujuće bez razuma i razumne bez vjere.

Siguran sam da greška nije u sadržaju navedenog stiha nego u njegovom razumijevanju. Al-Ma‘arrī sigurno nije namjeravao u stihu reći kako su razum i vjera proturječni, i da nemaju veze, i da su po svojoj prirodi suprotstavljeni i u sukobu. Istina je da Al-Ma‘arrī nije namjeravao otkriti ono što je suprotstavljeno i proturječno među razumom i vjerom, jer suprotstavljenost uopće ne postoji. Njegova osnovna želja i jedini cilj je bio navesti aktuelno stanje u ovom smislu u njegovom dobu i u većini drugih perioda historije. Ovakvo stanje nije nužni rezultat suštinske podjele i suprotnosti vjere i razuma, nego je to rezultat ponašanja ljudi, njihova

بَيْنَ الْعَقْلِ وَالْدِّينِ وَأَنَّ حَقِيقَةَ الْأَمْرِ الْوَاقِعِ لَيْسَتْ قِسْمَةً
الطَّرْفَيْنِ - أَعْنِي الْعَقْلَ وَالْدِّينَ - مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ، بِحَيْثُ ظَفَرَ
أَحَدُهُمْ بِنَصِيْبِهِ مِنَ الْعَقْلِ صَاعَ عَلَيْهِ نَصِيْبُهُ مِنَ الدِّينِ أَوْ
الْعَكْسُ، وَإِذَا جَاءَ نَصِيْبُ أَحَدِهِمْ مِنْ دِينٍ فَقَدْ صَاعَ مِنْهُ
نَصِيْبُهُ مِنَ الْعَقْلِ، بَلِ الصَّوَابُ هُوَ أَنَّ هَذَيْنِ الطَّرْفَيْنِ مَهْمَا
يَكُنْ بَيْنَهُمَا مِنْ تَبَايُنٍ فِي الْجَوْهَرِ وَالْمَنْهَجِ فَهَمَا يَلْتَقِيَانِ مَعًا
فِي كُلِّ قَرْدٍ مِنَ النَّاسِ. فَلِكُلِّ إِنْسَانٍ عَقْلٌ وَدِينٌ مَعًا. وَهَمَا فِي
الْحَقِيقَةِ يُشْكَلَانِ قَوَامَ كُلِّ إِنْسَانٍ.

إِنَّ الَّذِي أُوْاحِدُ عَلَى الدُّكْتُورِ رَبِّي نَجِيبٌ مَحْمُودٌ هُوَ زَعْمُهُ
يَأْنُ أَبَا الْعَلَاءِ الْمَعْرِي أَخْطَأَ فِي الْبَيْتِ الْمَذْكُورِ عِنْدَمَا فَصَلَ بَيْنَ
الْعَقْلِ وَالْدِّينِ وَقَسَمَ أَهْلَ الْأَرْضِ إِلَى الْمُتَدَبِّرِينَ لَا عَقْلَ لَهُمْ وَإِلَى
الْعَقْلِيِّينَ لَا دِينَ لَهُمْ.

وَيَقِينِي أَنَّ الْخَطَأَ لَيْسَ فِي مَضْمُونِ الْبَيْتِ الْمَذْكُورِ وَإِنَّمَا هُوَ
فِي فَهْمِهِ أَنَّ أَبَا الْعَلَاءِ الْمَعْرِي لَمْ يَقْصِدْ مِنَ الْبَيْتِ الْمَذْكُورِ
أَنْ يَقُولَ أَنَّ الْعَقْلَ وَالْدِّينَ ضِدَّانِ لَا يَجْتَمِعَانِ وَأَنَّ فِي طَبِيعَتِهِمَا
التَّضَادَّ وَالْمُنَافَاةَ.

رَأَيْتُ أَنَّ أَبَا الْعَلَاءِ الْمَعْرِي لَمْ يَقْصِدْ بِالْبَيْتِ إِظْهَارَ وَإِبْرَارَ
مَا بَيْنَ الدِّينِ وَالْعِلْمِ مِنْ تَضَادٍّ لِأَنَّ هَذَا التَّضَادَّ غَيْرٌ مُوجُودٍ،

stajališta, vrste povezanosti, lošeg razumijevanja i loše primjene razuma i vjere.

Nema sumnje da je Al-Ma‘arrī sjajno svojom oštro-umnošću i pronicljivošću primijetio kako ljudi griješe u razumijevanju vjere i nauke. Iz ove greške razvilo se razlikovanje između vjere i nauke. Ovaj se pogrešan stav pojavio među muslimanima pa je iz neznanja nastupilo istinsko opterećivanje vjerom ali i vjere same ili namjerno iskrivljavanje kako bi se izobličila Allahova vjera, i odvratili ljudi od istinskog pridržavanja vjere što je navelo na oponašanje i slijepo slijeđenje ljudi i reduciranje značenja vjere na ono što oni žele – kako je to već definirao profesor šayḥ Šaltūt.

Ovdje dodajemo kako je šayḥ Šaltūt u opisivanju ljudi ustvrdio da njih puno smatra da je vjera sa svojim mudrostima i uputama jedno, a da je nauka sa svojim stvarima i stanovištima nešto sasvim drugo. Tako možemo čuti po jednom te istom pitanju da je stanovište vjere ovakvo, a stanovište nauke ovakvo!

Praznovjerje i izmišljotine su se ubrzano uvećale i uvukle u periodu dekadence i zaostalosti u vjerovanje ljudi, posebno putem sufija i neznalica derviša koji su bili zaokupljeni kerametima i čudesnim stvarima koje su pripisivane evlijama i dobrim ljudima, i slične stvari čega su pune sufijske knjige. Tako ćemo na primjer naći

إِنَّمَا عَرَضُهُ الْأَسَاسِيُّ وَغَابَتْهُ الْقُصْوَى تَصْوِيرُ الْحَالَةِ الْقَائِمَةِ فِي عَصْرِهِ وَفِي الْعُصُورِ الْأُخْرَى. وَهَذِهِ الْحَالَةُ لَمْ تَكُنْ نَتِيجَةَ حَتْمِيَّةٍ لِمَا بَيْنَ الدِّينِ وَالْعَقْلِ مِنْ اِخْتِلَافٍ وَتَضَادٍّ فِي جَوْهَرِهِمَا وَإِنَّمَا كَانَتْ نَتِيجَةَ سُلُوكِ النَّاسِ وَمَوْقِفِهِمْ وَعَلَاقَتِهِمْ بِهِمَا.

وَلَا شَكَّ أَنَّ الْمَعْرِيَّ أَدْرَكَ بِنَاقِبِ رَأْيِهِ وَبَصِيرَتِهِ النَّافِذَةِ أَنَّ النَّاسَ يَخْطِئُونَ فِي فَهْمِ الدِّينِ وَالْعِلْمِ وَمِنْ هَذَا الْخَطَأِ نَشَأَتْ فِكْرَةُ التَّفْرِيقَةِ بَيْنَ الدِّينِ وَالْعِلْمِ. بَرَزَتْ هَذِهِ الْفِكْرَةُ الْخَاطِئَةُ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِذَا جَهِلُوا بِحَقِيقَةِ التَّكْلِيفِ الدِّينِيِّ وَإِنَّمَا انْحِرَافًا مَقْصُودًا لِتَشْوِيهِ دِينِ اللَّهِ وَصَرَفِ النَّاسِ عَنِ التَّمَسُّكِ بِهِ، إِذَا مُجَارَاةً وَتَقْلِيدًا لِقَوْمٍ قَصَرُوا مَعْنَى الدِّينِ عَلَى مَا يُرِيدُونَ عَلَى حَدِّ قَوْلِ الْأُسْتَاذِ شَلْتُوتِ.

وَمِنْ هُنَا - يَسْتَنْتِجُ الشَّيْخُ شَلْتُوتُ - قَرَّ فِي تَصَوُّرٍ كَثِيرٍ مِنَ النَّاسِ أَنَّ الدِّينَ بِأَحْكَامِهِ وَإِرْشَادَاتِهِ شَيْءٌ، وَأَنَّ الْعِلْمَ مُمْتَصَّيَاتِهِ وَشُؤُونِهِ شَيْءٌ آخَرُ، وَصَرْنَا نَسْمَعُ فِي الْمَسْأَلَةِ الْوَاحِدَةِ أَنَّ رَأْيَ الدِّينِ كَذَا وَرَأْيَ الْعِلْمِ كَذَا !!

وَمِمَّا زَادَ الْأَمْرَ بَلْبَلَةً تَعَلُّعُ الْخُرَافَاتِ وَالْخُرَعَبَاتِ عِبْرَ عَصُورِ الْإِنْحِطَاطِ وَالتَّخْلِيفِ فِي مُعْتَقَدَاتِ النَّاسِ خُصُوصًا عَنِ طَرِيقِ الطَّرِيقِ الصُّوفِيَّةِ بِشَكْلِ كَرَامَاتٍ وَأُمُورٍ خَارِقَةٍ مُخْتَلِفَةٍ

u knjigama šayḥu l-akbara, Ibn ‘Arabīja da je on vidio Poslanika, a.s., u snu koji mu je donio knjigu Fuṣūṣu l-Ḥikam [Dragulji poslaničke mudrosti] i rekao mu: “Uzmi ovu knjigu i širi njezino znanje da se svijet njo-me okoristi“. Također je spomenuo u knjizi Al-Futūḥātu l-Makiyyah [Mekanske inspiracije] da ga je njegov otac obavijestio o datumu svoje smrti i da je umro u danu kojeg je nagovijestio. Neki derviši od uleme (‘ulamā’) sa Al-Azbara govore da su kerameti Aḥmada al-Badawīja, koji je ukopan u Ṭanṭi u Egiptu, gdje se nalazi i njegova poznata džamija, oživljavanje mrtvih kao i da je pretvarao, naprimjer, ječam u pšenicu ili obratno. Primjera je previše koji se ne mogu ni izbrojati niti svi navesti, većina ih je jako čudna i zabludjuća. Ako neko želi da se više upozna s ovom problematikom, preporučujem mu knjigu Šayḥa Ibn Taymiyye, *Mağmū‘u l-fatāwā* [Sabrane fetve], posebno dio koji se odnosi na “Božije evlije i šejtanove evlije“.

Tu je i vjerovanje o silasku Isaa te njegovog pandana Mahdija, dvanaestog imama, iščezlog u drugoj polovici trećeg hidžretskog stoljeća.

Onaj ko gleda ovo stanje ima izliku ako povjeruje da se ljudi dijele na vjerujuće koji se ne drže razuma i nauke, i učene koji se ne obaziru na vjeru, i to je smisao tvrdnje Al-Ma‘arrīja: Dvije su vrste ljudi - razumni bez vjere i vjerujući bez razuma.

مِمَّا مَلَأَ كُتُبَ التَّصَوُّفِ فَتَجِدُ مَثَلًا فِي كُتُبِ الشَّيْخِ الْأَكْبَرِ مُحْيِي الدِّينِ ابْنِ عَرَبِيٍّ أَنَّهُ رَأَى فِي الْمَنَامِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَفِي يَدِهِ كِتَابُهُ فَصُوِّصَ الْحِكْمِ وَقَالَ لَهُ خُذْ هَذَا الْكِتَابَ وَأَنْشُرْهُ لِيَنْتَفِعَ النَّاسُ بِهِ. وَذَكَرَ فِي كِتَابِهِ الْفُتُوحَاتِ الْمَكِّيَّةِ بِأَنَّ أَبَاهُ أَخْبَرَهُ عَنْ يَوْمٍ وَقَاتِهِ وَتُوِّفِيَ فِي الْيَوْمِ الْمَذْكُورِ كَمَا أَخْبَرَ. وَيَقُولُونَ وَمِنَ الْقَائِلِينَ بَعْضُ عُلَمَاءِ الْأَزْهَرِ أَنَّ مِنْ كَرَامَاتِ سَيِّدِي بَدَوِي الَّذِي دُفِنَ فِي طَنْطَةَ بِمِصْرَ فِي جَامِعِهِ الْمَشْهُورِ إِخْيَاءَ الْأَمْوَاتِ وَتَخْوِيلِ الشَّعِيرِ إِلَى الْقَمَحِ وَعَظْمُهُمَا. وَهُنَاكَ أَمْتَلَةٌ لَا تُعَدُّ وَلَا تُحْصَى وَهِيَ أَكْثَرُ عَرَابَةٍ فَمَنْ أَرَادَ الْمَزِيدَ فَعَلَيْهِ مُرَاجَعَةُ مَجْمُوعِ فَتَاوَى لِشَيْخِ الْإِسْلَامِ ابْنِ تَيْمِيَّةَ وَعَلَى وَجْهِ الْخُصُوصِ كِتَابُهُ أَوْلِيَاءِ الرَّحْمَنِ وَأَوْلِيَاءِ الشَّيْطَانِ.

أَضْفُ إِلَى هَذَا عَقِيدَةَ نُزُولِ عَيْسَى وَظُهُورِ تَظْيِيرِهِ الْمَهْدِيِّ الْإِمَامِ الثَّانِي عَشَرَ الْمُخْتَفِي فِي النَّصْفِ الثَّانِي مِنَ الْقَرْنِ الثَّلَاثِ الْهَجْرِيِّ.

فَلِلنَّظَرِ إِلَى هَذِهِ الْحَالَةِ عُدُّ فِيمَا يَذْهَبُ إِلَى تَقْسِيمِ النَّاسِ إِلَى مُتَدَبِّتِينَ لَا يَعْتَمِدُونَ عَلَى الْعَقْلِ وَالْعِلْمِ وَإِلَى عِلْمَانِيَّتِينَ لَا يَعْتَمِدُونَ عَلَى الدِّينِ: وَهَذَا مَعْنَى قَوْلِ أَبِي الْعَلَاءِ الْمَعْرِيِّ: إِثْنَانِ أَهْلُ الْأَرْضِ، دُوْ عَقْلٍ بِلَا دِينٍ وَآخَرُ دِينٌ لَا عَقْلَ لَهُ.

Utvrđeno je da islam ne poznaje i ne priznaje ova-
kve podjele. Islam je napravio vezu između vjere i na-
uke, i postavio kao jedan od bitnih svojih ciljeva do-
vođenje u sklad istih, znači dovođenje u sklad vrline i
spoznaje, srca i razuma, duše i tijela, duha i materije te
ahireta i dunjaluka.

Objavljen je islam i učinjene su sve pretpostavke da
se da što je moguće veći angažman [aktivnost] razumu.
Kur'an je definirao njegovu ulogu i uzdigao njegovo
mjesto, te naredio promatranje dokaza u svemirskim
prostranstvima i u ljudima samima. U Kur'anskoj suri
Fuṣṣilat, 53., Bog dž.š. kaže: *Mi ćemo im pružiti doka-
ze naše u prostranstvima svemirskim, a i u njima sa-
mim, dok im ne bude sasvim jasno da je Kur'an istina...*

U Kur'anu se nalazi više od sedam stotina āyāta u
kojima se spominje nauka, znanje u različitim kontek-
stima koji potiču promatranje kosmosa, jer je kosmos
jedan od Božijih āyāta koji ukazuju na Njega i Njego-
vu uzvišenost, otkrivaju Njegove šifate [Božija svoj-
stva] kao što su stvaranje, moć, znanje i volja. U jednoj
ḥadīṭi qudsiyyi [Svetom Predanju] Bog, dž.š., veli:

“Bio sam Skrivena Riznica, poželio sam da budem
spoznat, pa sam stvorio čovjeka“.

Bog je znanjem odlikovao Ādema, čovjeka, u od-
nosu na meleke, i učinio ga ḥalīfom na Zemlji, potčinio
mu sve što je na nebesima i na Zemlji i među njima.

وَمِنَ الثَّابِتِ أَنَّ الْإِسْلَامَ لَا يَعْرِفُ هَذِهِ التَّفْرِقَةَ وَلَا يُقْرِهَا.
إِنَّهُ جَمَعَ بَيْنَ الدِّينِ وَالْعِلْمِ وَجَعَلَ مِنْ أَهْدَافِهِ الرَّئِيسِيَّةِ إِقَامَةَ
التَّوَاظُنِ بَيْنَهُمَا أَعْنِي بَيْنَ الْفَضِيلَةِ وَالْمَعْرِفَةِ وَبَيْنَ الْقَلْبِ وَالْعَقْلِ
وَبَيْنَ الْقِيَمِ الرُّوحِيَّةِ وَالْقِيَمِ الْمَادِّيَّةِ.

جَاءَ الْإِسْلَامُ وَقَدْ تَوَقَّرَتِ الظُّرُوفُ لِقِيَامِ الْعَقْلِ بِدَوْرِهِ
الْفَعَّالِ فَحَدَّدَ دَوْرَهُ وَرَفَعَ مِنْ شَأْنِهِ وَمَكَّنَهُ مِنَ النَّظَرِ فِي آيَاتِ
الْأَفَاقِ وَالْأَنْفُسِ (سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَأَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ
لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ، فَصَلَّتْ، ٥٣).

وَفِي الْقُرْآنِ أَكْثَرَ مِنْ سَبْعِمِائَةِ آيَةٍ تَتَعَرَّضُ لِلْعِلْمِ وَتَحْتُّ
عَلَى النَّظَرِ فِي الْكَوْنِ لِأَنَّ الْكَوْنَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ تَعَالَى تَدُلُّ عَلَى
وُجُودِهِ (كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَآرَدْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ -
حَدِيثٌ قُدْسِي).

وَقَدْ فَضَّلَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ لِتَمَكُّنِهِ مِنَ الْعِلْمِ. وَجَعَلَهُ
خَلِيفَةً لَهُ فِي الْأَرْضِ وَسَخَّرَ لَهُ كُلَّ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَبَيَّنَّهَا. (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً -
الْبَقَرَةِ، ٣٠).

A kada Gospodar tvoj reče melekima: “Ja ću na Zemlji namjesnika postaviti! (Al-Baqarah, 30).

Poznato je da je s islamom okončan period nadnaravnih čuda i da je počeo period razuma i nauke. U izmjeni dana i noći i stvaranju nebesa i Zemlje su āyāti za razumom obdarene. Činjenica je da dokazi, āyati iz kosmosa ostavljaju jači trag i veće uvjerenje od svih metafizičkih čuda. U jednoj ćeliji lista na drvetu ima nešto što ne mogu proizvesti tvornice najrazvijenijih industrija svijeta. Ta ćelija od Sunca i atmosfere kupi neorganske elemente i pretvara ih u organske a potom ih koristi kao sirovinu za proizvodnju. To je nešto do čega nije došla savremena industrija uprkos svojim začuđujućim otkrićima i ogromnom napretku.

Iako je islam uzdigao razum i darovao mu slobodu i povjerio mu spoznavanje, promatranje dokaza iz kosmosa i āyāta iz Kur’āna, ipak mu je ograničio ulogu, i odredio njegov domet i njegove mogućnosti. Svakako, ne treba pretjerivati o mogućnostima razuma i prekoračivati njegov određeni domet.

U svakoj stvari, svemu pojavnom i u kosmosu su dvije strane, vidljiva i nevidljiva. Vidljivo je ono što smo u mogućnosti osjetiti našim čulima, a nevidljivo ono na šta ukazuju i upućuju naša čula, ali ne ukazuju na njegovu suštinu i stvarnost, jer je to gayb koji je poznat samo Bogu. Čovjek sudi na osnovu vanjštine, a Bog zna nutri-

وَبِالْإِسْلَامِ انْتَهَى دَوْرُ الْمُعْجَزَاتِ وَالْحَوَارِقِ وَبَدَأَ دَوْرُ الْعَقْلِ وَالْعِلْمِ إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَفِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ . وَالْوَاقِعُ أَنَّ آيَاتِ الْكَوْنِ أَشَدُّ تَأْثِيرًا وَأَكْثَرُ تَعْقِيدًا مِنْ آيَةِ خَارِقَةٍ مِنَ الْحَوَارِقِ الْمِيتَافِزِيَّةِ. وَفِي خَلِيَّةِ وَرَقَةٍ مِنْ شَجَرَةٍ مَا لَا تَسْتَطِيعُ أَنْ تُنْتِجَهُ مَصْنَعُ أَرْقَى الدُّوَلِ الصَّنَاعِيَّةِ. تَأْخُذُ مِنَ الشَّمْسِ وَالْهَوَى عَنَاصِرَ غَيْرِ عَضْوِيَّةٍ وَتُحَوِّلُهَا إِلَى عَضْوِيَّةٍ ثُمَّ تَسْتَعْمِلُهَا كَالْخَامِ لِلإِنْتِاجِ. وَهَذَا مِمَّا لَمْ تَصِلْ إِلَيْهِ الصَّنَاعَةُ الْمُعَاَصِرَةُ بِالرُّغْمِ مِنْ إِكْتِشَافَاتِهَا الْمُدْهِشَةِ وَتَقْدِيمِهَا الْعَظِيمِ.

وَإِذَا كَانَ الْإِسْلَامُ رَفَعَ مِنْ شَأْنِ الْعَقْلِ وَأَنَاطَ بِهِ إِذْرَاكَ آيَاتِ الْكَوْنِ وَآيَاتِ الْقُرْآنِ فَإِنَّهُ حَدَدَ دَوْرَهُ وَدَائِرَةَ اخْتِصَاصَاتِهِ وَإِمْكَانِيَّاتِهِ. فَلَيْجِبُ أَنْ لَا يُبَالِغَ فِي قُدْرَةِ الْعَقْلِ وَأَنْ لَا تَتَجَاوَزَ إِمْكَانِيَّاتِهِ. إِنَّ فِي كُلِّ شَيْءٍ وَظَاهِرَةٍ فِي الْكَوْنِ جَانِبَانِ:

ظَاهِرٌ يُمَكِّنُ أَنْ نَلْمَسَهُ بِحَوَاسِنَا وَبِاطِنٌ تُشِيرُ وَتُرْشِدُ وَتَهْدِي إِلَيْهِ الْحَوَاسُ وَلَا تُدْرِكُ حَقِيقَتَهُ لِأَنَّهُ مِنَ الْعَبِيبِ وَالْإِنْسَانُ يَحْكُمُ بِالظَّوَاهِرِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ السَّرَائِرَ. فَلَا بُدَّ مِنَ التَّوْفِيقِ بَيْنَ هَذَيْنِ الْجَانِبَيْنِ لِأَنَّهُمَا - لَا أَقُولُ كَمَا قَالَ الدُّكْتُورُ زَكِي نَجِيبَ مُحَمَّدٍ - قَوَامٌ كُلُّ إِنْسَانٍ وَإِمَّا هُمَا قَوَامٌ كُلُّ وُجُودٍ. فَفِي كُلِّ وُجُودٍ دِينٌ

ne. Zato je potrebno usklađivanje između ove dvije dimenzije jer su one – ja ne kažem kao dr Nağīb Maħmūd normalno stanje svakog čovjeka – nego kažem da je to prirodno stanje svakog bića. Svako biće ima vjeru i razum, īmān [vjeru] i znanje, što znači jedan dio koji je karakteristika īmāna i drugi koji je karakteristika znanja.

Smatram da negacija bilo koje od ovih dviju dimenzija vodi bez sumnje u nepoznavanje stvarnosti. Činjenica je da je u ljudskoj povijesti bilo ovakvih negiranja, a ona su bila prepreka u razvoju ljudskog roda i postizanja istinske sreće. Prema tome, povijest možemo podijeliti na period vjere bez nauke i period nauke bez vjere.

Period vjere bez nauke je prošao, a mi smo u dobu nauke bez vjere. Da li se čovječanstvo kreće ka dobu usaglašavanja između nauke i vjere? To je ono čemu teži i što je cilj islama. Čini mi se da postoje određeni pokazatelji da je ovaj period na pomolu, dakle skoro da je tu.

Nemamo prostora da spomenemo u ovome kontekstu da se slično dogodilo s Rubā‘iyama Omara al-Ḥayyāma kao sa stihom Al-Ma‘arrīja. One ne iskazuju njegovo stanovište i uvjerenje, nego opisuju način obožavanja i uvjerenja ljudi njegovog doba. Ovo pogrešno razumijevanje neki istraživači su odbili kao da su poturene i apokrifne i da ih nije izgovorio Omar al-Ḥayyām.

Preveo s arapskog Nedžad Grabus

وَعَقْلُ إِيمَانٍ وَعِلْمٌ أَغْنِي جَانِبًا يَخْتَصُّ بِهِ الْإِيمَانُ وَآخَرُ يَخْتَصُّ بِهِ الْعِلْمُ.

وَالَّذِي أَرَاهُ أَنَّ إِنكَارَ أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ يَحُولُ بِلَا شَكٍّ دُونَ الْوُصُولِ إِلَى مَعْرِفَةِ الْحَقِيقَةِ. وَتَارِيخُ الْبَشَرِيَّةِ لَمْ يَخُلْ مِنْ هَذَا الْإِنكَارِ وَكَانَ عَقَبَةً قَوِيَّةً فِي سَبِيلِ تَطَوُّرِ حَيَاةِ الْإِنْسَانِ وَتَحْقِيقِ سَعَادَتِهِ. فَيَمُكِّنُ أَنْ يُقَسِّمَ التَّارِيخَ إِلَى فِتْرَةٍ دِينٍ بِلَا عِلْمٍ وَأُخْرَى فِتْرَةٍ عِلْمٍ بِلَا دِينٍ.

وَنَحْنُ الْآنَ نَعِيشُ فِتْرَةَ الْعِلْمِ بِلَا دِينٍ فَهَلْ يَا نُرَى تَتَّجِهُهُ الْبَشَرِيَّةُ إِلَى فِتْرَةِ التَّوْفِيقِ بَيْنَ الْعِلْمِ وَالدِّينِ وَهَذَا يَرْمِي إِلَيْهِ وَيَسْتَهْدِفُهُ الْإِسْلَامُ؟ هُنَاكَ بَوَادِرُ تَدُلُّ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْفِتْرَةَ أَخَذَتْ تَبَرُّزَ عَلَامَاتِهَا وَأَنَّهَا عَلَى وَشَكِّ الظُّهُورِ.

وَلَا يَسْعُنِي هُنَا إِلَّا أَنْ أَذْكَرَ بِهَذِهِ الْمُنَاسَبَةِ أَنَّ مَصِيرَ رُبَاعِيَّاتِ عَمَرَ الْخَيَّامِ مِثْلَ مَصِيرِ الْبَيْتِ الْمَذْكُورِ لِأَيِّ الْعِلَاءِ الْمَعْرِيِّ. فَقَدْ أَخْطَأْنَا فَهَمَّهَا فَإِنَّ الرُّبَاعِيَّاتِ الْمَشْبُوهَةَ لَا يُعْبَرُ فِيهَا صَاحِبُهَا عَنْ أَرَائِهِ وَمُعْتَقَدَاتِهِ وَإِنَّمَا يُصَوَّرُ لَنَا سُلُوكٌ وَعَادَاتٌ وَمُعْتَقَدَاتُ النَّاسِ. وَهَذَا الْفَهْمُ الْخَاطِئُ دَفَعَ بَعْضَ الْبَاحِثِينَ إِلَى الْقَوْلِ بِأَنَّ هَذِهِ الرُّبَاعِيَّاتِ مَوْضُوعَةٌ وَمَدْسُوسَةٌ لَمْ يَقُلْ بِهَا عَمَرُ الْخَيَّامِ.

PREPREKE NA PUTU ISLAMSKE DA'WE

Govor održan na Prvoj konferenciji za islamsku da'wu u Tripoliju, Libija, decembar 1970.g.

Rad na polju islamske da'we se danas razlikuje od onog u ranijim vremenima, jer danas na njenu putu stoje mnoge zapreke i teškoće kojih ranije nije bilo.

U ovom svom obraćanju ja bih se osvrnuo na neke od tih zapreka i barem u osnovnim crtama skrenuo pozornost na njih.

1. Razjedinjenost

Većina muslimanskih istraživača drži da je uzrok postojeće nesloge među muslimanima kolonijalizam i da je upravo on uložio ogroman napor i animirao svoje značajne potencijale da među muslimane unese razdor, sukob i neslogu, rukovodeći se čuvenim geslom: „Zavadi pa vladaj!” Na temelju toga on je, primjerice, arapski narod podijelio na četrnaest samostalnih zemalja, kao što mu je pošlo za rukom da prouzroči sukob i unutar ostalih islamskih područja, tako da je oslabilo islamsko bratstvo, a uzajamna mržnja, odbojnost i

مَاذَا يَقِفُ فِي وَجْهِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ

كَلِمَةُ حُسَيْنِ جُوزُو مُنَاسِبَةٌ لِإِفْتِتَاحِ الْمُؤْتَمَرِ الْأَوَّلِ لِلدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ بِطَرَابُلُسَ - لَبْيَا فِي دِسْمَبَرِ ١٩٧٠ م

إِنَّ الْقِيَامَ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي عَصْرِنَا يَخْتَلِفُ عَنِ الْقِيَامِ بِهَا فِي الْعُصُورِ السَّابِقَةِ، إِنَّهُ تَقِفُ فِي سَبِيلِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْيَوْمَ عَرَاقِيلُ وَصُعُوبَاتٌ لَمْ تَكُنْ مَوْجُودَةً مِنْ قَبْلُ.

وَإِنِّي - أَيُّهَا الْإِخْوَانُ - أُرِيدُ أَنْ أَتَعَرَّضَ فِي كَلِمَتِي هَذِهِ لِبَعْضِ تِلْكَ الْعَرَاقِيلِ، وَأَنْ أُشِيرَ إِلَيْهَا وَلَوْ بِإِشَارَةٍ مُجْمَلَةٍ، وَمِنْ تِلْكَ الْعَرَاقِيلِ:

أَوَّلًا: التَّفْرِقَةُ

يَزَعَمُ مُعْظَمُ الْبَاحِثِينَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَنَّ الْخِلَافَ الْقَائِمَ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ سَبَبُهُ الْإِسْتِعْمَارُ، وَأَنَّ الْمُسْتَعْمَرَ بَدَلَ جُهُودِهِ وَمَسَاعِيهِ لِبَتِّ الْخِلَافِ وَالنِّزَاعِ وَالتَّفْرِقَةِ بَيْنَهُمْ، عَمَلًا بِقَاعِدَتِهِ الْمَشْهُورَةِ: «فَرَّقْ تَسُدْ» فَفَسَمَ الْبِلَادَ الْعَرَبِيَّةَ مَثَلًا: إِلَى دُوَيْلَاتِ وَإِمَارَاتٍ وَمَشِيخَاتٍ كَثِيرَةٍ، حَتَّى صَارَتِ الْأُمَّةُ الْعَرَبِيَّةُ مُقْسَمَةً إِلَى «٤١» دَوْلَةً مُسْتَقَلَّةً، كَمَا نَجَحَ فِي إِجْعَادِ النِّزَاعِ بَيْنَ سَائِرِ

netrpeljivost su zauzeli mjesto uzajamne ljubavi, solidarnosti i saradnje.

Ja ne poričem da je kolonijalizam igrao značajnu ulogu u proširivanju sfera razjedinjenosti, sukoba i nesloge među muslimanima, ali ono što želim istaknuti, i sasvim otvoreno reći, nadajući se da će o tome razmisliti svaki onaj ko bude tragao za uzrocima zaostalosti muslimana i njihovom dekadencijom, jest to da se kolonijalizam ne može smatrati uzrokom slabosti muslimana, već naprotiv, samo posljedicom te slabosti, čije su najočitije manifestacije nesloga i razjedinjenost. Pokušaj muslimana da svoju tragediju, svoju zaostalost, gubitak slave, gospodstva i časti opravdaju kolonijalizmom, samo je vid obmane i stavljanje stvari izvan njihova konteksta. Istinske uzroke slabosti treba tražiti u nama samima, jer naša stvarnost jest samo odraz naših misli, naših stavova i emocija koje nosimo u sebi, a koje realiziramo svojim postupcima.

Allah neće izmijeniti situaciju jednog naroda, dok taj narod ne izmijeni ono što je u njemu! (Ar-Rad, 11.)

Među muslimanima još uvijek vlada nesloga i ona, nesumnjivo, otupljuje njihovu oštricu, onemogućuje ih da postignu jedinstvo misli i akcije i ometa poduzimanje islamske da'we.

الْبِلَادِ الْعَرَبِيَّةِ، بِحَيْثُ ضَعَفَتِ الْأُخُوَّةُ الْعَرَبِيَّةُ، وَحَلَّ التَّحَاوُرُ وَالتَّنَافُرُ وَالتَّبَاغُضُ مَحَلَّ التَّعَاوُنِ وَالتَّضَامُنِ وَالتَّحَابِبِ.

وَإِنِّي لَا أَنْكَرُ أَنَّ الْإِسْتِعْمَارَ قَدْ لَعِبَ دَوْرًا مُهِمًّا فِي تَوْسِيعِ نِطَاقِ الْخِلَافِ وَالنِّزَاعِ وَالتَّفْرِقَةِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ، وَلَكِنَّ الَّذِي أُرِيدُ أَنْ أَقَرِّرَهُ وَأَنْ أُعْلِنَهُ هُنَا بِكُلِّ صَرَاحَةٍ، وَأَتَمَنَّى أَنْ يُفَكَّرَ فِيهِ كُلُّ مَنْ يَبْحَثُ عَنْ أَسْبَابِ تَأَخُّرِ الْمُسْلِمِينَ وَانْحِطَاطِهِمْ، هُوَ أَنَّ الْإِسْتِعْمَارَ لَا يَصِحُّ اعْتِبَارُهُ سَبَبًا لِضَعْفِ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنَّمَا هُوَ نَتِيجَةُ لِهَذَا الضَّعْفِ الَّذِي مِنْ أَبْرَزِ مَظَاهِرِهِ التَّفْرِقَةُ وَالْخِلَافُ، وَأَنَّ مَحَاوَلَةَ الْمُسْلِمِينَ أَنْ يُبَرِّزُوا بِالْإِسْتِعْمَارِ كَوَارِثَهُمْ وَكُلَّ مَا أُصِيبُوا بِهِ مِنَ التَّخَلُّفِ، وَفَقْدَانِ الْمَجْدِ وَالسِّيَادَةِ وَالْعِزَّةِ، نَوْعٌ مِنَ التَّضْلِيلِ، وَوَضَعٌ لِلْأُمُورِ فِي غَيْرِ مَحَلِّهَا، إِنَّ أَسْبَابَ الضَّعْفِ الْحَقِيقِيَّةَ يَجِبُ الْبَحْثُ عَنْهَا فِي أَنْفُسِنَا، لِأَنَّ وَاقَعَنَا لَيْسَ إِلَّا عِبَارَةً عَمَّا فِي أَنْفُسِنَا مِنَ الْأَفْكَارِ وَالْآرَاءِ وَالْعَوَاطِفِ الَّتِي نَحَقِّقُهَا فِي الْحَيَاةِ بِأَعْمَالِنَا «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ».

وَلَا يَزَالُ الْخِلَافُ قَائِمًا بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنَّهُ بِلَا شَكٍّ يُضْعِفُ سُوكُنَهُمْ، وَيَحْوُلُ دُونَ وَحْدَةِ كَلِمَتِهِمْ وَتَوْحِيدِ صُفُوفِهِمْ، وَيُعْرِقُ الْقِيَامَ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

U posljednjem periodu javlja se još jedan elemenat koji dodatno doprinosi razdoru i razjedinjenosti. Riječ je o tzv. progresivnosti i konzervativizmu - pojmovima koji su kod muslimana prouzročili nelagodu i zbnjenost, jer su im nejasna njihova značenja, budući da su, kao pojmovi, nastali u sredini, okolnostima i filozofijama sasvim različitim od islamske sredine i islamske filozofije. Stoga je i njihova upotreba neadekvatna, pa ona impliciraju značenja s kojima u osnovi nemaju nikakve veze. Tako, primjerice, progresist, u patvorenom evropskom poimanju te riječi, bilo u marksističkom ili kapitalističko-laicističkom vokabularu, podrazumijeva onoga ko čini blud, ko konzumira alkohol, odbacuje vrlinu, moralne vrijednosti i koji se u svome ponašanju ne sputava plemenitim etičkim uzusima, dok s druge strane konzervativan znači sasvim suprotno - to je osoba koja vjeruje u Boga i koja drži do vrline i moralnih vrijednosti.

Iz tog razloga nimalo ne čudi to što su ovi involvirani zapadni termini u islamskim područjima izazvali zbnjenost, pometnju, nesnalaženje i ideološku anarhiju, što u značajnoj mjeri stoji na putu progresu, procvatu i vršenju islamske da'we, i onemogućuje postizanje jedinstva i uzajamne solidarnosti među muslimanima.

وَفِي الْعَهْدِ الْأَخِيرِ ظَهَرَ عُنْصُرٌ جَدِيدٌ زَادَ مِنَ التَّفْرِيقَةِ وَالْجَلْفَاتِ، وَذَلِكَ الْعُنْصُرُ هُوَ التَّقْدِيمِيَّةُ وَالرَّجْعِيَّةُ، وَهَذِهِ الْكَلِمَاتُ أَتَارَتْ قَلْفًا وَاضْطْرَابًا فِكْرِيًّا لَدَى الْمُسْلِمِينَ، لِأَنَّ مَفْهُومَهَا بِالنَّسَبَةِ إِلَيْهِمْ غَيْرٌ وَاضِحٌ، إِنَّ التَّقْدِيمِيَّةَ وَالرَّجْعِيَّةَ كَاصْطِلَاحٍ نَشَأَتْ فِي بَيِّنَاتٍ وَظُرُوفٍ وَقَلَسَقَاتٍ تَخْتَلِفُ عَنِ الْبَيِّنَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَعَنِ الْفَلَسَفَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ عِلَاوَةً عَلَى ذَلِكَ، فَإِنَّهُ أُسِيءَ اسْتِعْمَالُهُمَا، وَدَخَلَ فِي مَفْهُومِهِمَا أُمُورٌ لَا صِلَةَ لَهَا بِهِمَا، فَالتَّقْدِيمِيَّةُ مَثَلًا فِي الْمَفْهُومِ الْأُورُوبِيِّ الْمُرْتَبِفِ، سِوَاءً فِي اسْتِعْمَالِ الْمَارْكَسِيِّ، أَوْ الْعَلَمَانِيِّ الرَّأْسِمَالِيِّ هُوَ الَّذِي يَزِي، وَيَشْرَبُ الْخَمْرَ، وَيَنْكِرُ الْفُضِيلَةَ وَالْقِيَمَ الرَّوْحِيَّةَ، وَلَا يَتَّقِي فِي تَصْرُفَاتِهِ مَهْكَارِمَ الْأَخْلَاقِ، وَالرَّجْعِيَّةُ بِالْعَكْسِ، هُوَ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيَتَمَسَّكُ بِالْفُضِيلَةِ وَالْقِيَمِ.

فَلَيْسَ عَجِيبًا إِذْنُ أَنْ نَرَى أَنَّ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ الْعَرَبِيَّةَ الدَّخِيلَةَ أَتَارَتْ الْبِلَادَ الْإِسْلَامِيَّةَ اضْطْرَابًا وَحَيْرَةً، وَبَلْبَلَةً فِكْرِيَّةً، وَقَوْصَى أَيْدِيُولُوجِيَّةً، تُعْرِقُلُ التَّقَدَّمَ وَالْإِزْدِهَارَ، وَالْقِيَامَ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَتَحْوُلُ دُونَ تَحْقِيقِ الْوَحْدَةِ وَالتَّضَامُنِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ.

2. Inertnost uleme

Najočitiji fenomen perioda dekadence, zaostalosti i slabosti islamske da'we jest, svakako, inertnost uleme, osobito islamskih pravnika (*fuqaha*) koji su islam reducirali samo na propise o bogoslužju (*ibadet*), te se zadovoljili pojašnjavanjem stavova velikih i istaknutih autora, njihovim razmimoilaženjima i nejasnoćama u njihovu razumijevanju. Međutim, kada bi iskrsnuo kakav novi problem, o kojem niko od velikih autoriteta nije izrekao svoje mišljenje, oni se nisu usuđivali izreći vlastiti stav, već su se trudili prenebregnuti njegovu suštinu i podvesti ga pod poznato stajalište koje je moguće pronaći u nekoj od mjerodavnih knjiga.

Ta inertnost je započela još vrlo davno tako da se, protokom vremena, intelektualnost pravnika okoštala a puko oponašanje je preplavilo sve pore života, ulema je zatvorila vrata idžtihada, muslimani su slijepo slijedili mezhebsko učenje i fanatično ga se držali, tako da je „svaka frakcija bila zadovoljna s onim što je imala kod sebe”. Potonji učenjaci - učenjaci inertnosti i slijepog povodjenja - mezhebima nisu davali nikakvu novu kvalitetu. Oni su ih samo prepisivali i komentirali, tako da se sva zadaća, čitava misija kasnijih učenjaka, svela samo na ispisivanje komentara, glosa i sporadičnih zapazanja, što je još više onemogućavalo uvid u osnove

ثانيًا: جُمُودُ الْعُلَمَاءِ

إِنَّ مِنْ أَبْرَزِ مَظَاهِرِ عُصُورِ الْأَنْحِطَاطِ وَالْتَحَلُّفِ وَصَعْفِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ جُمُودُ الْعُلَمَاءِ، وَعَلَى وَجْهِ الْخُصُوصِ الْفُقَهَاءِ الَّذِينَ حَصَرُوا الْإِسْلَامَ فِي أَحْكَامِ الْعِبَادَاتِ، وَوَقَفُوا عِنْدَ عِبَارَاتِ الْمُصَنِّفِينَ عَلَى تَبَائِهَا وَاخْتِلَافِهَا وَأَضْطِرَابِ الْأَرَءِ فِي فَهْمِهَا، وَإِذَا عُرِضَتْ حَادِثَةٌ مِنَ الْحَوَادِثِ، وَلَمْ يَكُنْ لِمُصَنِّفٍ مَعْرُوفٍ رَأْيٌ فِيهَا، اِمْتَنَعُوا عَنِ إِبْدَاءِ الرَّأْيِ، وَاجْتَهَدُوا فِي تَجْوِيلِهَا عَنْ حَقِيقَتِهَا، إِلَى أَنْ تَتَّفِقَ مَعَ قَوْلِ مَعْرُوفٍ فِي كِتَابٍ مِنَ الْكُتُبِ... بَدَأَ الْجُمُودُ مِنْ عَهْدٍ بَعِيدٍ فَتَحَجَّرَتْ عَقْلِيَّةُ الْفُقَهَاءِ وَسَادَ التَّقْلِيدُ وَقَرَّرَ الْعُلَمَاءُ سَدَّ بَابِ الْاجْتِهَادِ، وَقَلَدَ الْمُسْلِمُونَ الْمَذَاهِبَ، وَتَعَصَّبُوا لَهَا، فَأَصْبَحَ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ، وَلَمْ يَزِدْ عُلَمَاءُ الْخَلْفِ - أَعْنِي عُلَمَاءُ الْجُمُودِ وَالتَّقْلِيدِ - عَلَى الْمَذَاهِبِ إِلَّا تَدْوِينَهَا وَشَرْحَهَا، وَأَنْحَصَرَتْ مَهْمُهُ عُلَمَاءِ الْخَلْفِ عَلَى كِتَابَةِ الشُّرُوحِ وَالْحَوَاشِي وَالْهَوَامِشِ، الَّتِي حَالَتْ دُونَ النَّظَرِ إِلَى أَصُولِ الْمَذَاهِبِ، كَمَا حَالَتْ الْمَذَاهِبُ دُونَ النَّظَرِ إِلَى الْقُرْآنِ وَالسُّنَّةِ.

وَهَذَا الْجُمُودُ فِي أَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ - كَمَا قَالَ الْأُسْتَاذُ الْإِمَامُ الشَّيْخُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ - جَرَّ إِلَى حَمْلِ النَّاسِ عَلَى إِهْمَالِهَا، كَانَتْ

mezheba, baš kao što su sami mezhebi, na izvjestan način, otežavali promišljanje Kur'ana i Sunneta.

Ova inertnost u pogledu šerijatskih propisa je, kako kaže profesor šejh Muhammed 'Abduhu, i dovela ljude do toga da ih počnu zanemarivati, a potom da počnu prihvatati neke druge propise i da počnu tražiti zaštitu svojih prava tamo dokle više nije sezao Šerijat. Čak i posve pobožni ljudi dovedeni su u situaciju da se za svoja prava obraćaju izvanšerijatskim institucijama!

Takva bolna situacija bila je neizbježni rezultat inertnosti i nekreativnosti uleme, njihova slijepog povođenja za svojim pređama i zaustavljanja kod onoga što su kazale prve generacije islamske uleme. Islamska ideja je, objektivno, samo jedanput doslovno i u cijelosti primijenjena u životu. Prvi mudžtehidi su primjenjivali dedukciju na osnovu analogije da bi iznašli islamska rješenja za probleme koje je život nametao, dakle za one probleme s kojima se muslimanska zajednica suočavala prije hiljadu i dvije stotine godina. Prema tome, rješenja koja su tada iznalažena ovisila su od konkretnih okolnosti, od racionalnih i intelektualnih sposobnosti mudžtehida i od problema koji su se uvijek iznova javljali, u istoj ili drukčijoj formi.

Ako je to već bilo tako, a jeste, onda rješenja do kojih se došlo na ovakav način, ne mogu trajati vječ-

الشَّرِيْعَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ سَمْحَةٌ، تَسْعُ الْعَالَمَ بِأَسْرِهِ - وَهِيَ الْيَوْمَ تَضِيئُ عَنْ أَهْلِهَا، حَتَّى يُضْطَرُّوا إِلَى أَنْ يَتَنَاوَلُوا غَيْرَهَا، وَأَنْ يَلْتَمِسُوا حِمَايَةَ حُقُوقِهِمْ فِيَمَا لَا يَرْتَقِي إِلَيْهَا، وَأَصْبَحَ الْأَثْقِيَاءُ مِنْ حَمَلَتِهَا يَتَخَاصِمُونَ إِلَى سِوَاهَا.

كَانَتْ هَذِهِ الْحَالَةُ الْمُؤَلَّمَةُ نَتِيجَةً حَنَمِيَّةً لِجُمُودِ الْعُلَمَاءِ وَرُكُودِهِمْ، وَتَقْلِيدِهِمْ، وَوُفُوفِهِمْ عِنْدَ مَا قَالَهُ الْأَوَّلُونَ مِنْ عُلَمَاءِ السَّلَفِ، وَالْوَاقِعُ أَنَّ الْفِكْرَةَ الْإِسْلَامِيَّةَ طُبِّقَتْ فِي الْحَيَاةِ مَرَّةً وَاحِدَةً فَقَطْ، وَقَامَ الْمُجْتَهِدُونَ الْأَوَّلُونَ بِاسْتِنْبَاطِ الْأَحْكَامِ لِاسْتِخْرَاجِ الْحُلُولِ الْإِسْلَامِيَّةِ لِمَشَاكِلِ الْحَيَاةِ، تِلْكَ الْمَشَاكِلِ الَّتِي وَاجَهَهَا الْمُجْتَمَعُ الْإِسْلَامِيُّ قَبْلَ أَلْفِ وَمِائَتَيْ سَنَةٍ، وَعَبَّرَ خَافٍ أَنَّ هَذَا الْإِسْتِنْبَاطَ كَانَ مُتَوَقِّفًا عَلَى الطَّرُوفِ الْمُعَيَّنَةِ، وَعَلَى امْكَانِيَّاتِ الْمُجْتَهِدِينَ الْفِكْرِيَّةِ وَالْعَقْلِيَّةِ، وَعَلَى الْمَشَاكِلِ الْمُتَجَدِّدَةِ.

وَإِذَا كَانَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ فَإِنَّ الْأَحْكَامَ الَّتِي اسْتُنْبِطَتْ بِهَذَا النُّحُوِّ لَا يُمْكِنُ أَنْ تَدُومَ دَائِمًا، وَإِنَّمَا هِيَ تَتَغَيَّرُ بِتَغْيِيرِ الطَّرُوفِ وَالزَّمَانِ، لِأَنَّ الْحَيَاةَ فِي تَطَوُّرٍ مُسْتَمِرٍّ. وَحَوَادِثُ الْحَيَاةِ فِي تَجَدُّدٍ مُتَوَاصِلٍ، وَلِكُلِّ طَوْرِ مِنَ الْحَيَاةِ مَشَاكِلُهُ الَّتِي تَسْتَلْزِمُ حُلُولَهَا بِدُونِ تَأْخِيرٍ، وَهَذِهِ مَهْمَةُ الْقَائِمِينَ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

no. Rješenja se mijenjaju s promjenom okolnosti i vremena, jer se život konstantno razvija a događaji i zbivanja u životu se permanentno javljaju kao novi. Svaki aspekt života ima svoje sopstvene probleme koji zahtijevaju pravovremeno rješenje, bez odgađanja, što zapravo i jest zadatak onih koji vrše islamsku da'wu.

Na veliku žalost, kasnije generacije uleme nisu shvatile značaj poduzimanja islamske da'we. Oni su htjeli zaustaviti razvoj, no to im, naravno, nije pošlo za rukom. Oni su samo zaustavili sami sebe i time se ispriječili pred razvojem života kod muslimana, zbog čega ih je i zadesila propast i sveopća zaostalost.

Uspješnost obavljanja islamske da'we podrazumijeva izlazak iz inertnosti i oslobađanje od fideističke, destruktivne logike, neinventivnosti i neautentičnosti. Ulema, stoga, mora nastaviti ići putem koji je utro mudrac Istoka, uvaženi Džemaluddin el-Afgani i profesor imam Muhammed 'Abduhu, te njihovi učenici Rešid Rida, 'Abdurrahman el-Kewakibi, šejh Mustafa el-Meragi, šejh Šeltut i drugi.

3. Laicizam obrazovanog sloja

Opće je poznato da se evropska misao, kako u početku svojega nastanka tako i u većini etapa svojega razvoja, odlikuje laicizmom. Razlog toga nalazi se u činjenici

وَمَا يُؤَسِّفُ لَهُ أَنْ الْعُلَمَاءَ الْمُتَأَخِّرِينَ لَمْ يُدْرِكُوا أَهَمِّيَّةَ الْقِيَامِ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، إِنَّهُمْ أَرَادُوا إِيقَافَ عَمَلِيَّةِ التَّطَوُّرِ، فَلَمْ يَنْجَحُوا فِي ذَلِكَ. وَإِنَّمَا أَوْقَفُوا أَنْفُسَهُمْ وَعَاقَبُوا بِذَلِكَ تَطَوُّرَ حَيَاةِ الْمُسْلِمِينَ فَوَقَعَ بِهِمْ مَا وَقَعَ مِنَ الْإِنْحِطَاطِ وَالتَّخَلُّفِ الْعَامِّ.

إِنَّ الْقِيَامَ بِمُهَمَّةِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ يَتَوَقَّفُ عَلَى التَّخَلُّصِ مِنَ الْجُمُودِ، وَالتَّحَرُّرِ مِنَ الْعَقْلِيَّةِ السَّلْبِيَّةِ وَالْإِتِّكَالِيَّةِ، وَانْعِدَامِ الْإِبْتِكَارِ وَالْأَصَالَةِ، فَعَلَى الْعُلَمَاءِ مُوَاصَلَةَ السَّيْرِ بِطَرِيقِ عَبْدِهِ حَكِيمِ الشَّرْقِ السَّيِّدِ جَمَالِ الدِّينِ الْأَفْغَانِيِّ، وَالْأُسْتَاذِ الْإِمَامِ الشَّيْخِ مُحَمَّدِ عَبْدُهُ، وَتَلْمِيذُهُمَا الشَّيْخِ رَشِيدِ رِضَا، وَعَبْدِ الرَّحْمَانَ الْكُوكَابِيِّ، وَالشَّيْخِ مُصْطَفَى الْمِرَاغِيِّ، وَالشَّيْخِ شَلْتُوتِ وَعَبْرَهُمْ.

ثَالِثًا: عَلَمَانِيَّةُ الطَّبَقَةِ الْمُتَقَفَّةِ

مِنَ الْمَعْلُومِ أَنَّ الْفِكْرَةَ الْأُورُوبِيَّةَ امْتَارَتْ فِي أَوَّلِ نَشْأَتِهَا وَفِي مُعْظَمِ مَرَاجِلِ تَطَوُّرِهَا بِالْعَلَمَانِيَّةِ، وَذَلِكَ لِأَنَّ هَذِهِ الْفِكْرَةَ وُلِدَتْ فِي عَمَلِيَّةِ مُحَاوَلَةِ الْعِلْمِ أَنْ يَتَحَرَّرَ مِنْ طُغْيَانِ الْكَيْسِيَّةِ، وَمَحَاكِمِهَا التَّفْتِيْشِيَّةِ فِي الْقُرُونِ الْوُسْطَى. كَانَتْ الْكَيْسِيَّةُ تَضْطَهُدُ الْعِلْمَ وَالْفِكْرَ الْحُرَّ، وَتَسْتَعْمَلُ فِي أَعْمَالِهَا دِيْوَانَ التَّفْتِيْشِ،

da je ta misao rođena u procesu nastojanja nauke da se oslobodi terora Crkve i njenih inkvizitorskih sudova u srednjem vijeku. Crkva je, naime, ugnjetavala nauku i gušila slobodnu misao, služeći se pritom inkvizicijskim metodama. Tako su spaljena tijela miliona žena i slobodnih mislilaca, da posluže kao primjer ostalima, a u ime vjere korišćeni su svi oblici surovosti, i to protiv svih kategorija ljudi. Nauka i naučnici su proganjani nemilosrdno i žestoko. No, kad je na kraju ipak pobijedila nauka, ona je Crkvu lišila svih životnih ingerencija i njeno djelovanje svela samo na usko bogoslužje i moral.

Preko zapadnog kolonijalizma ta misao se proširila i diljem islamskoga svijeta i tu se nametnula kao dominantna. Na njoj se obrazuju nove generacije i one stasaju i razvijaju se u njenu okrilju, izlaze iz njenih obrazovnih zavoda i nosioci su savremene renesanse u islamskome svijetu. Broj protagonista ove misli među obrazovanim slojevima povećava se srazmjerno širenju zapadnjačke kulture koja je sva zasnovana na laiciističkoj ideji. Oni su već dominirajući elemenat u svim sferama života i usmjeravaju ga u pravcu zapadnjačkog promišljanja. U tome im svesrdnu pomoć pruža kolonijalizam, budući da se radi o njegovim učenicima. S druge strane, oni na tom svom putu ne nailaze ni na kakve poteškoće ili zapreke od strane islamske misli,

فَأَحْرَقَتْ جُثَّتْ مَلَائِينَ مِنَ النِّسَاءِ وَالْمُفَكِّرِينَ الْأَحْرَارَ كَأُمَّلَةَ لِلْعِيَانِ. وَاسْتَخْدَمَتْ بِاسْمِ الدِّينِ كُلَّ أَنْوَاعِ الْقِسْوَةِ ضِدَّ جَمِيعِ صُنُوفِ النَّاسِ. وَحَارَبَتِ الْعِلْمَ وَالْعُلَمَاءَ بِكُلِّ شِدَّةٍ وَقِسْوَةٍ. وَلَمَّا انْتَصَرَ الْعِلْمُ أَخْلَى الْكِنِيسَةَ مِنْ جَمِيعِ مَرَافِقِ الْحَيَاةِ، وَجَعَلَ دَائِرَةَ نَشَاطِهَا فِيمَا يَخْتَصُّ بِالْعِبَادَةِ وَالْأَخْلَاقِ فَقَطُّ.

وَلَقَدْ سَادَتْ هَذِهِ الْفِكْرَةُ وَانْتَشَرَتْ فِي الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ بِوَاسِطَةِ انْتِشَارِ الْإِسْتِعْمَارِ الْعَرَبِيِّ، وَتَتَلَمَدَ لَهَا الْأَجْيَالُ الْجَدِيدَةُ الَّتِي نَشَأَتْ عَلَيْهَا وَتَرَبَّتْ فِي ظِلِّهَا، وَتَخَرَّجَتْ مِنْ مَعَاهِدِهَا، فَقَامَتْ عَلَيْهَا النَّهْضَةُ الْحَدِيثَةُ فِي الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ. وَأَخَذَ عَدَدُ الْمُتَحَمِّسِينَ لَهَا مِنَ الْمُتَفَقِّهِينَ يَزْدَادُ بِانْتِشَارِ الثَّقَافَةِ الْعَرَبِيَّةِ الَّتِي تَقُومُ عَلَى الْفِكْرَةِ الْعِلْمَانِيَّةِ، حَتَّى اسْتَوْلُوا عَلَى جَمِيعِ مَرَافِقِ الْحَيَاةِ وَوَجَّهُوهَا نَحْوَ اتِّجَاهِ التَّفَكِيرِ الْعَرَبِيِّ، وَعَاوَنَهُمْ عَلَى ذَلِكَ الْإِسْتِعْمَارُ لِكُونِهِمْ تَلَامِيذَهُ، وَمِنْ نَاحِيَةِ أُخْرَى: أَنَّهُمْ لَمْ يَجِدُوا فِي هَذَا السَّبِيلِ أَيَّ صُعُوبَاتٍ وَعَرَاقِيلَ مِنَ الْفِكْرَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، لِأَنَّ حَامِلِيهَا مِنَ الْعُلَمَاءِ كَانُوا قَدْ سَتَرُوهَا وَأَخْفَوْهَا بِالْمُتَوَنِّمَةِ الْمُعَقَّدَةِ، وَالشُّرُوحِ الطَّوِيلَةِ الْعَرِيضَةِ، وَالْهَوَامِشِ وَالْحَوَاشِي، فَهِيَ كَانَتْ مَعَ الْأَسْفِ الشَّدِيدِ مَجْهُولَةً.

jer ulema, kao nosilac te islamske misli, zaklonila ju je i skrila kompliciranim sadržajima, dugim i obimnim komentarima i glosama, tako da je, na veliku žalost, islamska ideja ostajala nepoznata.

Laicistička ideja je do te mjere prodrila u islamski svijet da je on, najvećim svojim dijelom, zapostavio propise islamskog Šerijata. Kolonizatorima je pošlo za rukom da, zajedno sa Šerijatom, eliminiraju i sam okvir islamskog bitisanja muslimana i islamske zajednice, dok su od uleme otrgli njenu vodeću ulogu u Ummetu, postavljajući na čelne pozicije one koji su se formirali po njihovu obrascu, koji nisu poznavali Šerijat niti bili upoznati s mišlju koju je on njedrio u sebi.

Stvarnost je takva da je duhovni kolonijalizam još itekako prisutan u islamskim zemljama, sa svim svojim negativnim konzekvencama u životu muslimana, pa i u samom reformatorskom pokretu.

Prof. dr. Muhammed el-Behij, u svojoj knjizi *Sa-vremena islamska misao i njena povezanost sa zapadnim kolonijalizmom*, kaže: „I sam reformatorski pokret je na liniji služenja zapadnom kolonijalizmu, premda mu to, doduše, nije izravan cilj, kao što je to slučaj s prozapadnjačkim pokretom u drugoj polovici prošlog stoljeća. Reformatorski pokret unutar islamske misli, koji se pojavio na islamskom istoku s početkom dvade-

إِنَّ الْفِكْرَةَ الْعَمَانِيَّةَ تَغَلَّغَتْ إِلَى الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ، وَهَذَا التَّغَلُّغُ وَصَلَ إِلَى حَدٍّ أَنْ مُعْظَمَ الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ تَخَلَّتْ عَنْ أَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ. وَقَدْ نَجَحَ الْمُسْتَعْمِرُونَ فِي ذَلِكَ حَيْثُ حَذَفُوا مَعَ الشَّرِيعَةِ إِطَارَ الْوُجُودِ الْإِسْلَامِيِّ لِلطَّائِفَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالْمُسْلِمِينَ، وَانْتَزَعُوا مِنَ الْعُلَمَاءِ مَرْكَزَ الْقِيَادَةِ فِي صُفُوفِ الْأُمَّةِ. حَيْثُ رَفَعُوا إِلَيْهَا كَتَبِيَّةً عَمَلِيَّةً مَنْ تَكُونُوا عَلَى صُورَةِ الْمُسْتَعْمِرِ، مِمَّنْ لَا يَعْرِفُ الشَّرِيعَةَ، وَلَمْ يَتَلَقَّ الْفِكْرَ الَّذِي تَحَفَّظَهُ.

وَالْوَاقِعُ أَنَّ الْإِسْتِعْمَارَ الْفِكْرِيَّ لَا يَزَالُ مَوْجُودًا فِي الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَلَهُ آثَارُهُ السَّيِّئَةُ فِي حَيَاةِ الْمُسْلِمِينَ، حَتَّى فِي حَرَكَةِ التَّجْدِيدِ... يَقُولُ الْأُسْتَاذُ الدُّكْتُورُ مُحَمَّدُ الْبَهِّيُّ فِي كِتَابِهِ «الْفِكْرُ الْإِسْلَامِيُّ الْحَدِيثُ وَصِلَتُهُ بِالْإِسْتِعْمَارِ الْعَرَبِيِّ» إِنَّ اتِّجَاهَ التَّجْدِيدِ سَارَ فِي طَرِيقِ خِدْمَةِ الْإِسْتِعْمَارِ الْعَرَبِيِّ، وَلَكِنْ عَنْ غَيْرِ قَصْدٍ مُبَاشِرٍ، عَلَى نَحْوِ مَا سَارَ الْإِتِّجَاهُ الْمَعَاوُنُ لَهُ فِي النُّصْفِ الْأَخِيرِ مِنَ الْقَرْنِ الْمَاضِي، فَحَرَكَةُ التَّجْدِيدِ فِي الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ الَّتِي ظَهَرَتْ فِي الشَّرْقِ الْإِسْلَامِيِّ مِنْذُ بَدَايَةِ الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ، تُعْتَبَرُ تَقْلِيدًا لِلدِّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي تَفْكِيرِ الْمُسْتَشْرِقِينَ الْعَرَبِيِّينَ، ثُمَّ

setog stoljeća, može se smatrati samo slijepim oponašanjem islamskih studija u promišljanju zapadnih orijentalista, da bi se nešto kasnije, sa završetkom Drugog svjetskog rata kad se na islamskom istoku stvorila povoljna klima za govor o ateizmu u suprotstavljanju islamu i muslimanima, pridodala i promidžba materijalističko-atetičke zapadnjačke misli, odnosno marksističko-pozitivističkog promišljanja...

Ono što na najbolji način ilustrira u kojoj mjeri je zapadnjačka ideja ukorijenjena u islamskim zemljama, jest činjenica da se vršenje da'we smatra zločinom, a oni koji se njome bave podvrgavaju se surovim i okrutnim oblicima mučenja.

4. Materijalizam

Ideja laicizma razvila se do materijalizma i ateizma. Materijalizam se posebno proširio i postao dominantan u mnogim zemljama i čak u njima postao zvanična ideologija, temelj vlasti, i zaposjeo široka, gusto naseljena prostranstva. On je privukao i ogroman broj mladih ljudi u arapsko-islamskom svijetu, čemu je umnogome doprinijela strahovita vjerska praznina prostranog islamskog Ummeta. Tu prazninu ni djelimično ne mogu ispuniti niti vjerski učenjaci privrženi svom tradicionalnom obrazovanju niti pak političari koji su

أُضِيفَ إِلَى هَذَا التَّقْلِيدِ - فِيمَا بَعْدُ، مُنْذُ بَدَايَةِ الْحَرْبِ الْعَالَمِيَّةِ الثَّانِيَةِ، بَعْدَ أَنْ تَهَيَّأَ الْجَوُّ فِي الشَّرْقِ الْإِسْلَامِيِّ لِلْحَدِيثِ عَنِ الْإِلْحَادِ فِي مُوَاجَهَةِ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ - تَرْدِيدَ لِلْفِكْرِ الْإِلْحَادِيِّ الْمَادِّيِّ الْعَرَبِيِّ، وَهُوَ التَّفَكِيرُ الْوَضْعِيُّ الْمَارْكَسِيُّ...

وَمِمَّا يَدُلُّ عَلَى تَمَكُّنِ الْفِكْرِ الْعَرَبِيِّ فِي الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ تَمَكُّنًا قَوِيًّا جَدًّا، كَوْنُ الْقِيَامِ بِالِدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ يُعْتَبَرُ جَرِيمَةً وَكَوْنُ الْقَائِمِينَ بِهَا يُحْكَمُ عَلَيْهِمْ بِأَقْسَى وَأَشَدِّ الْعُقُوبَاتِ.

رَابِعًا: الْمَادِّيَّةُ

إِنَّ الْفِكْرَةَ الْعِلْمَانِيَّةَ قَدْ تَطَوَّرَتْ إِلَى الْمَادِّيَّةِ وَالْإِلْحَادِ، وَقَدْ انْتَشَرَتْ الْمَادِّيَّةُ وَسَادَتْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْبِلَادِ حَيْثُ أَصْبَحَتْ مَذْهَبًا رَسْمِيًّا، وَأَسَاسًا لِلْحُكْمِ، وَاسْتَوَتْ عَلَى سَاحَاتٍ وَاسِعَةٍ مِنَ الْأَرْضِ مَلِيئَةً بِالنَّاسِ، وَاسْتَهْوَتْ لَفِيْفًا مِنَ الشَّبَابِ فِي الْبُلْدَانِ الْعَرَبِيَّةِ وَالْإِسْلَامِيَّةِ، وَقَدْ أَعَانَهَا عَلَى ذَلِكَ الْفِرَاعُ الدِّينِيُّ الرَّهِيْبُ فِي الْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْمُتَرَامِيَةِ الْأَطْرَافِ، وَهُوَ فِرَاعٌ لَا يَمْلَأُ جُزْءًا مِنْهُ عُلَمَاءُ الدِّينِ الْمُتَخَرِّطُونَ فِي مَعَارِفِهِمُ التَّقْلِيدِيَّةِ، وَلَا رِجَالُ السِّيَاسَةِ الْمُنْسَلِحُونَ عَنْ عَقِيدَتِهِمْ وَشَرِيْعَتِهِمْ، وَالْحَارِسُونَ لِحُكْمِ مَدَنِيٍّ مَيِّتِ الرُّوحِ.

napustili svoje vjerovanje i Šerijat i koji bdiju nad bezdušnom civilnom vlašću.

Materijalisti-ateisti život nastoje sasvim diferencirati od svake veze s Bogom i Sudnjim danom i odvojiti ga od duhovnih vrijednosti i vrlina, a čitav misionarski rad reducirati na obožavanje zemlje, obezbjeđivanje životnih potrepština i priskrblijevanje nekih užitaka. Sve što se suprotstavlja materijalističkoj logici oni nastoje izbrisati, bilo po kratkom postupku, bilo postupno, i čovjeku pokušavaju oduzeti njegovu ljudsku dimenziju i spustiti ga na razinu životinje.

Toj njihovoj intelektualnoj i duhovnoj anarhiji značajno su doprinijeli beznađe i pometnja s kojom se suočava arapsko-islamski svijet, te surogati kulturološkog kolonijalizma koji je snažno stupio na scenu s okončanjem vojnog kolonijalizma.

5. Savremeno križarstvo

Islam se, već od samog zapadnog kolonijalnog pohoda na islamska područja Azije i Afrike polovicom 19. stoljeća pa sve do danas, suočava s križarstvom tog kolonijalizma, i to rame uz rame s njegovom ekonomskom i političkom vlašću. To križarstvo, međutim, nije istovjetno onom tolerantnom kršćanstvu, već se radi o osvetničkom duhu prema islamu, onom duhu koji je

إِنَّ الْمَادِّيَّيْنَ الْمُلْحِدِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يُجَرِّدُوا الْحَيَاةَ تَجْرِيدًا تَامًا عَنْ كُلِّ صَلَاةٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، وَعَنِ الْفَيْمِ الرُّوحِيَّةِ وَالْمُضِيَلَةِ، وَيَقْصُرُونَ النَّشَاطَ التَّبَشِيرِيَّ كُلَّهُ عَلَى عِبَادَةِ الْأَرْضِ، وَتَوْفِيرِ الْقُوتِ، وَتَبْيَسِيرِ بَعْضِ الْمَلَذَّاتِ، وَيَتَنَاوَلُونَ بِالْمَحْوِ الْعَاجِلِ وَالْبَطِيءِ مَا يُخَالِفُ الْمُنْطَقَ الْمَادِّيَّ، وَيُرِيدُونَ أَنْ يُجَرِّدُوا الْإِنْسَانَ مِنْ إِنْسَانِيَّتِهِ، وَيَعُوذُوا بِهِ إِلَى حَيَوَانِيَّتِهِ... وَأَعَانَتْهُمْ عَلَى هَذِهِ الْقُوَى الرُّوحِيَّةِ وَالْفِكْرِيَّةِ مَا يُعَانِيهِ الْعَالَمُ الْعَرَبِيُّ وَالْإِسْلَامِيُّ مِنْ ذَبْدَبَةٍ وَحَيْرَةٍ، وَمَا فِيهِ مِنْ أَرْجَاسِ الْأَسْتِعْمَارِ النَّقَائِيِّ بَعْدَ الْأَسْتِعْمَارِ الْعَسْكَرِيِّ.

خَامِسًا: الصَّلِيْبِيَّةُ الْحَدِيثَةُ

إِنَّ الْإِسْلَامَ مِنْذُ الْإِسْتِعْمَارِ الْعَرَبِيِّ لِلْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي آسِيَا وَأَفْرِيْقِيَا مِنْ مُنْتَصَفِ الْقُرْنِ التَّاسِعِ عَشَرَ حَتَّى اللَّحْظَةِ الْقَائِمَةِ يُوَاجِهْهُ صَلِيْبِيَّةٌ هَذَا الْإِسْتِعْمَارِ، جَنَّبًا إِلَى جَنْبٍ مَعَ مُوَاجَهَةِ سُلْطَانِهِ السِّيَاسِيِّ وَالْاِقْتِصَادِيِّ.

وَهَذِهِ الصَّلِيْبِيَّةُ لَيْسَتْ الْمَسِيْحِيَّةُ السَّمْحَةُ، وَإِنَّمَا هِيَ رُوحُ الْاِنْتِقَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ، تِلْكَ الرُّوحُ الَّتِي بَعَثَتْ فِيهَا مَضَى عَلَى الْحُرُوبِ الدَّامِيَّةِ، فِي الْقُرُونِ الْمِيْلَادِيَّةِ الثَّلَاثَةِ: الْحَادِي عَشَرَ،

još ranije poticao krvave ratove tokom 11., 12. i 13. stoljeća, u pokušaju zauzimanja Jerusalima, a koji je, nakon njegova konačnog sloma koji mu je zadao Salahuddin Ejjubija, i dalje ostao prisutan u svijesti Zapada i koji je doprinio njegovoj odbojnosti prema islamu i isto tako njegovom odnosu prema muslimanima. Ostaci te svijesti još uvijek se nalaze u psihi zapadnjaka.

Nema nikakve sumnje da savremeno križarstvo svog udjela ima u svim problemima koji opterećuju islamski svijet. Najeklatantniji primjer za to jest palestinski problem, jer se u njemu križarski kolonijalizam javlja u obliku cionističkog kolonijalizma. Cionizam i križarstvo su se usaglasili da Izrael uzmu kao svoju bazu u borbi protiv islama i muslimana.

Također imamo problem muslimana Etiopije, Zanzibara i drugih afričkih zemalja u kojima islamska većina živi pod terorom i ugnjetavanjem od strane križarske manjine.

Eto tako, cijenjena braćo, različiti faktori - inertnost, laicizam, materijalizam, križarstvo i cionizam - spleli su se međusobno u neprijateljstvu prema islamu i muslimanima. Uprkos tome što svaki od njih ima svoje sopstvene interese i metode, cilj im je svima jedan: uništiti islam.

وَالثَّانِي عَشَرَ، وَالثَّلَاثَ عَشَرَ، لِمَحَاوَلَةِ الْإِسْتِيلَاءِ عَلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ، وَبَقِيَتْ مُنْذُ هَزَيْمَتِهَا الْكُبْرَى - عَلَى يَدِ النَّاصِرِ صَلَاحِ الدِّينِ - مُصَاحَبَةً لِعَقْلِيَّةِ الْغَرْبِ فِي عَرْضِهِ لِلْإِسْلَامِ وَفِي تَصْرُفَاتِهِ مَعَ الْمُسْلِمِينَ عَلَى السَّوَاءِ. وَلَمْ تَزَلْ بَاقِيَةً فِي صُحْبَةِ هَذِهِ الْعَقْلِيَّةِ حَتَّى الْيَوْمِ.

وَمِمَّا لَا شَكَّ فِيهِ أَنَّ لِلصَّلِيبِيَّةِ الْحَدِيثَةَ يَدًا فِي جَمِيعِ مَا يُعَانِهِ الْعَالَمُ الْإِسْلَامِيُّ مِنَ الْمَشَاكِلِ، فَفَضِيئَةُ فَلَسْطِينِ خَيْرٌ دَلِيلٌ عَلَى ذَلِكَ، لِأَنَّ الْإِسْتِعْمَارَ الصَّلِيبِيَّ ظَهَرَ هُنَا وَتَجَلَّى بِشَكْلِ الْإِسْتِعْمَارِ الصَّهْيُونِيِّ، وَاتَّفَقَتِ الصَّلِيبِيَّةُ وَالصَّهْيُونِيَّةُ عَلَى جَعْلِ إِسْرَائِيلَ قَاعِدَةً لَهَا ضِدَّ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ.

ثُمَّ هُنَاكَ قَضِيَّةُ مُسْلِمِي الْحَبَشَةِ وَزَنْجَبَارَ وَعَيْرِهِمَا مِنَ الْبِلَادِ الْإِفْرِيقِيَّةِ، الَّتِي تَعِيشُ فِيهَا الْأَكْثَرِيَّةُ الْإِسْلَامِيَّةُ فِي ظُلْمٍ وَأَضْطِهَادٍ مِنْ قِبَلِ الْأَقْلِيَّةِ الصَّلِيبِيَّةِ.

هَكَذَا - أَيُّهَا الْإِخْوَانُ الْأَعْرَاءُ - تَتَافَرَّتِ الْعَوَامِلُ الْمُخْتَلِفَةُ مِنَ الْجُمُودِ وَالْعَلَمَانِيَّةِ وَالْمَادِّيَّةِ وَالصَّلِيبِيَّةِ وَالصَّهْيُونِيَّةِ، فِي الْعَدَاوَةِ ضِدَّ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ. وَإِنَّهُ وَإِنْ كَانَ لِكُلِّ مِنْهَا أَعْرَاضُهُ وَأَسَالِبُهُ الْخَاصَّةُ، لَكِنَّ الْهَدَفَ لِكُلِّ وَاحِدٍ هُوَ الْقَضَاءُ عَلَى الْإِسْلَامِ.

Nakon svega postavlja se pitanje: ako je stanje već takvo kakvo je predstavljeno, na koji je način moguće vršiti islamsku da'wu, i ima li ikakva načina da to bude uspješno i da se ostvare značajniji rezultati?

Ja tvrdim da jedan od najefikasnijih načina za poduzimanje i širenje islamske da'we jest taj da se muslimani iznova vrate islamu, onom islamu koji je porazio Rimljane i Perzijance, Tatare i križare, i koji je spasio Palestinu. Takav islam jest najpouzdanija garancija da će se postići pobjeda u svakoj bici i u svakome vremenu.

Ponovni povratak islamu ujedno je i prvi korak na putu vršenja islamske da'we.

Preveo s arapskog Mustafa Prljača

لَعَلَّكَ بَعْدَ كُلِّ هَذَا تَتَسَاءَلُ: إِذَا كَانَتْ الْحَالَةُ عَلَى مَا
وُصِفَتْ فَكَيْفَ السَّبِيلُ إِلَى الْقِيَامِ بِالدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ؟ وَهَلْ مِنْ
سَبِيلٍ إِلَى التَّوْفِيقِ وَالنَّجَاحِ فِيهَا؟

أَقُولُ: إِنَّهُ مِنْ أَنْجَحِ الْوَسَائِلِ لِنَشْرِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالْقِيَامِ
بِهَا، رُجُوعُ الْمُسْلِمِينَ إِلَى الْإِسْلَامِ مِنْ جَدِيدٍ، إِلَى الْإِسْلَامِ الَّذِي
انْتَصَرَ عَلَى الرُّومَانِ وَالْفُرْسِ، وَعَلَى التَّتَارِ وَالصَّلِيبِيِّينَ، وَأَنْقَذَ
فَلَسْطِينَ، وَهُوَ الضَّامِنُ الْكَافِلُ بِالْإِنْتِصَارِ فِي كُلِّ مَعْرَكَةٍ وَفِي كُلِّ
زَمَانٍ.

فَالرُّجُوعُ إِلَى الْإِسْلَامِ مِنْ جَدِيدٍ أَوَّلُ خُطْوَةٍ فِي سَبِيلِ الْقِيَامِ
بِرِسَالَةِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ.

SUPROTSTAVLJANJE UMJESTO DIJALOGA

Poznati kuvajtski časopis el-'Arebi u novembar-skom broju 228 za 1977.g. objavio je članak na arapskom jeziku rahmetli Huseina ef. Doze pod naslovom „Suprotstavljanje umjesto dijaloga” kojim je prihvatio apel na suzbijanje elemenata stagnacije razvoja islamske misli, kojeg je putem istog časopisa još u septembarskom broju za istu godinu uputio širom islamskog svijeta uvaženi alim dr. Ahmed Kemal Ebu l-Medžd. Svojim člankom rahmetli Husein ef. Dozo podržao je stavove navedenog alima koji je smatrao da se treba direktno suprotstaviti svim elementima stagnacije razvoja islamske misli, a ne putem dijaloga tragati za odgovarajućim rješenjima ovog problema pred kojim su se našli muslimani u ovom historijskom trenutku nakon buđenja iz dugotrajnog sna i nehata koji su trajali nekoliko stoljeća.

Na samom početku u potpunosti podržavam stavove dr. Ahmeda Kemala Ebu l-Medžda. U svojim sadašnjim razmišljanjima i stavovima upućivao sam

مُؤَاجَهَةٌ وَكَيْسَ حِوَارٍ

«الدَّعْوَةُ إِلَى مُؤَاجَهَةِ عَنَاصِرِ الْجُمُودِ فِي الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ، الَّتِي أَثَارَهَا الدُّكْتُورُ كَمَالُ أَبُو الْمَجْدِ عَلَى صَفَحَاتِ «العربي»، وَنَشَرَهَا تَعْقِيْبًا عَلَيْهَا يَدْعُو إِلَى «الْحِوَارِ» وَكَيْسَ «المُؤَاجَهَةِ» فِي عَدَدِ سَبْتَمْبَرِ الْمَاضِي — هَذِهِ الدَّعْوَةُ يُسْهِمُ فِي مَنَاقَشَتِهَا هَذِهِ الْمَرَّةَ وَاحِدٌ مِنْ أَكْبَرِ عُلَمَاءِ الْمُسْلِمِينَ الْيُوعُوسَلَا فِي هُوَ الْأُسْتَاذُ حَسْبُيْ جُوزُو، الَّذِي بَعَثَ بِهَذِهِ الرَّسَالَةِ مِنْ سِيرَايْفُو»

رُبَّمَا كَانَ مِنَ الْمَفِيدِ أَنْ يَطَّلِعَ قُرَّاءُ مَجَلَّةِ الْعَرَبِيِّ الْعَرَاءِ عَلَى رَأْيِ مُسْلِمٍ أَوْرُوبِيٍّ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ الَّذِي يُشَكِّلُ قَضِيَّةً مِنْ أَهَمِّ الْقَضَايَا الَّتِي يُؤَاجِهَهَا الْمُسْلِمُونَ فِي هَذِهِ اللَّحْظَةِ التَّارِيخِيَّةِ، وَفِي مُفْتَرَقِ الطَّرِيقِ الَّذِي وَصَلَ إِلَيْهِ الْمُسْلِمُونَ، بَعْدَ اسْتِيقَاطِهِمْ مِنْ نَوْمٍ طَوِيلٍ وَانْتِبَاهِهِمْ مِنْ غَفْلَةٍ دَامَتْ قُرُونًا عَدِيدَةً.

أَقُولُ فِي الْبِدَايَةِ بِأَيِّ أَوْيْدٍ مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الدُّكْتُورُ أَحْمَدُ كَمَالُ أَبُو الْمَجْدِ كُلَّ تَأْيِيدٍ وَبِدُونِ أَيِّ تَحْفُظٍ، وَقَدْ دَعَا فِي بُحُوثِي إِلَى مَا يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ أَفْكَارٍ وَأَرَءٍ، فَمَنْدُ تَتَلَمَّذْتُ

slične apele, još od studentskih dana nakon upoznavanja trojice velikih islamskih učenjaka Mustafe el-Meragija, Mahmuda Šeltuta i Rešida Ridaa te nekog mog kontakta sa djelima uvaženih alima Muhameda ‘Abduh-ua i Džemaluddina Afganija, počeo sam razmišljati o nužnosti islamskog preporoda i ponovnog oživljavanja islamske misli, i na tom putu u granicama svojih intelektualnih mogućnosti uložio sam velike napore. Moja istraživanja i analize povećali su u meni vjeru i uvjerenje da se upravo sada ukazala jedinstvena prilika da se islamu ponovo povрати njegova uloga i misija koja mu pripada.

Ta se prilika ogleda u činjenici da savremeni čovjek u ime nauke i tehnologije ne priznaje postojanje Boga, dž.š., i duhovnih vrijednosti, dok taj isti čovjek danas živi u velikom nespokojstvu i zabrinutosti strahujući za svoj život, imetak, porodicu i budućnost. On je nesretan, razočaran i nezadovoljan u svojoj kući, na poslu, u društvu i svojim nadanjima za bolje sutra, a to je zato što su nove ideje, neoriginalna mišljenja i suvremeni naučni pronalasci zasitili materijalnu stranu čovjeka, a zapostavili duhovnu. On se ne žali zbog punog stomaka nego zbog praznine duha.

والتَّقِيْتُ بِالْأُمَّةِ الثَّلَاثَةِ الْكِبَارِ فَضِيلَةَ الشَّيْخِ مُصْطَفَى الْمَرَاغِي وَالشَّيْخِ مُحَمَّدِ شَلْتُوتٍ وَالشَّيْخِ رَشِيدِ رِضَا، وَمُنْدُ اتَّصَلْتُ بِكُتُبِ الْأُسْتَاذِ الْإِمَامِ الشَّيْخِ مُحَمَّدِ عَبْدِ وَكُتُبِ الْأُسْتَاذِ جَمَالِ الدِّينِ الْأَفْغَانِي، أَخَذْتُ أَفْكَرُ فِي ضَرُورَةِ الْبَحْثِ الْإِسْلَامِيِّ وَإِحْيَاءِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ مِنْ جَدِيدٍ، وَقُمْتُ مِمَّا كَانَ فِي وَسْعِي مِنْ بَدَلِ الْمَسَاعِي وَالْجُهُودِ فِي هَذَا السَّبِيلِ. وَلَمْ تَرِدْنِي بُحُوثِي وَتَحْلِيلَاتِي فِي الْمَوْضُوعِ إِلَّا إِيمَانًا وَتَأَكِيدًا بِوُجُودِ فُرْصَةٍ عَظِيمَةٍ مُمَكِّنُ الْإِسْلَامِ مِنَ الْقِيَامِ بِدَوْرِهِ وَرِسَالَتِهِ مِنْ جَدِيدٍ.

وَهَذِهِ الْفُرْصَةُ وَاضِحَةٌ كُلُّ الْوُضُوحِ، وَتَتَجَلَّى فِي كَوْنِ الْإِنْسَانِ الْمُعَاصِرِ الَّذِي تَصَدَّى بِاسْمِ الْعِلْمِ وَالتَّكْنُوتِ لِيُنْكَارَ الْوُجُودَ الْخَالِقِ الْمُبْدِعِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى وَإِنْكَارِ الْقِيَمِ الرُّوحِيَّةِ - هَذَا الْإِنْسَانُ أَضْحَى الْيَوْمَ يَعْشَى فِي اضْطِرَابٍ وَقَلْقٍ، يَعْشَى خَائِفًا عَلَى نَفْسِهِ وَمَالِهِ وَأَوْلَادِهِ وَمُسْتَقْبَلِهِ، يَعْشَى بِأَنْسَا تَعَسَا شَقِيًّا فِي دَارِهِ، وَفِي مُجْتَمَعِهِ، وَفِي عَمَلِهِ، وَفِي أَمَالِهِ. وَمَا ذَلِكَ إِلَّا لِأَنَّ الْأَفْكَارَ الْجَدِيدَةَ وَالْآرَاءَ الْمُتَبَدِّعَةَ وَالْمُخْتَرَعَاتِ الْجَدِيدَةَ أَشْبَعَتِ النَّاحِيَةَ الْمَادِيَّةَ مِنَ نَفْسِ الْإِنْسَانِ وَلَمْ تُشْبِعِ النَّاحِيَةَ الرُّوحِيَّةَ. إِنَّهُ لَا يَشْكُو مِنَ الْإِمْتِلَاءِ بَلْ يَشْكُو مِنَ الْفَرَاغِ.

Pored disolucije morala i poricanja duhovnih vrijednosti, sam život čovjeka i njegova materijalna egzistencija potpuno su dovedeni u pitanje. Novo neutronsko oružje najbolji je dokaz do koje je mjere čovjek nisko pao i u kakvoj je opasnosti njegova egzistencija. Neutronska bomba u stanju je da uništi sve stanovnike jednog grada, a da ne poruši ni jednu kuću; da pobije cijeli narod, a da ne napravi ni jednu rupu na ulici ili da sruši most na rijeci; da ubije vojnika u tenku, a da sam tenk ne ošteti. To znači da su kuća, most i tenk vrijedniji od samog čovjeka.

Nova generacija muslimanske omladine sve to vidi i svjesna je činjenice da teorije koje se isključivo oslanjaju na materiju i znanost ne mogu usrećiti čovječanstvo, obezbijediti mu sigurnost i blagostanje i riješiti sve njegove probleme. Ova generacija muslimanske omladine počela se okretati onim snagama koje joj predstavljaju izvorni islam i nude njegova rješenja za probleme vremena u kojem žive, koje ne prave razliku između duhovnih i materijalnih vrijednosti, koje podjednako uzimaju u obzir potrebe duše i tijela i koje kao mjerilo uvažavaju kako razum i osjećanja tako i nauku i naobrazbu. Svaki od ovih faktora ima svoju važnost i ulogu i nemoguće je bilo kojeg od njih zapostaviti.

وَزِيَادَةً عَلَى انْجِلَالِ الْخُلُقِيِّ وَإِنْكَارِ الْقِيَمِ الرُّوحِيَّةِ، فَإِنَّ حَيَاةَ الْإِنْسَانِ وَكَيَانَهُ الْمَادِّيَّ أَصْبَحَا مُهَدَّدَيْنِ وَفِي خَطَرِ الْإِبَادَةِ النَّامَةِ. إِنَّ السَّلَاحَ النَّيْتْرُونِيَّ الْجَدِيدَ حَيَّرَ دَلِيلَ عَلَى مَا وَصَلَ إِلَيْهِ الْإِنْسَانُ مِنْ خَطَرٍ وَمِنْ نُزُولِ قِيَمَتِهِ. إِنَّ الْقُنْبُلَةَ النَّيْتْرُونِيَّةَ تَدْمُرُ سُكَّانَ مَدِينَةٍ بِأَسْرِهِا دُونَ أَنْ تَهْدِمَ بَيْتًا وَاحِدًا، وَتَقْتُلُ شَعْبًا بِكَامِلِهِ دُونَ أَنْ تَتْرَكَ حُفْرَةً فِي شَارِعٍ أَوْ تَنْسِفَ جِسْرًا عَلَى نَهْرٍ، وَتَقْتُلُ جُنْدِيًّا فِي دَبَابَةٍ دُونَ أَنْ تُصِيبَهَا بِأَيَّةِ حَسَارَةٍ. فَالْبَيْتُ وَالْجِسْرُ وَالدَّبَابَةُ صَارَتْ أَعْظَمَ قِيَمَةً مِنَ الْإِنْسَانِ.

إِنَّ الْجَيْلَ الْجَدِيدَ مِنَ الشَّبَابِ الْمُسْلِمِ يَرَى كُلَّ ذَلِكَ وَيُدْرِكُ أَنَّ النُّظْرِيَّاتِ الَّتِي تَعْتَمِدُ عَلَى الْمَادَّةِ وَالْعِلْمِ فَحَسَبَ عَجَزَتْ، وَفَشَلَتْ تَمَامًا فِي إِسْعَادِ الْبَشَرِ وَتَحْقِيقِ رَفَاهِيَّتِهِ وَطَمَائِنِيَّتِهِ، وَحَلَّ قَضَائِيَّاهُ، وَأَخَذَ هَذَا الْجَيْلُ يَتَطَلَّعُ إِلَى مَنْ يُقَدِّمُ إِلَيْهِ الْإِسْلَامَ الصَّحِيحَ وَخُلُوقَهُ لِمَشَاكِلِ الْعَصْرِ، تِلْكَ الْخُلُوقِ الَّتِي تُقِيمُ التَّوَازْنَ بَيْنَ الْقِيَمِ الرُّوحِيَّةِ وَالْقِيَمِ الْمَادِّيَّةِ، وَتَأْخُذُ بِعَيْنِ الْأَعْتِبَارِ عَلَى السَّوَاءِ حَاجَاتِ الْجِسْمِ وَحَاجَاتِ الرُّوحِ، وَتَحَسِبُ حِسَابًا لِكُلِّ مِنَ الْعَقْلِ وَالشُّعُورِ، وَمِنَ الْعِلْمِ وَالْفَضِيلَةِ، كُلُّ لَهُ دَوْرُهُ وَمُهْمَّتُهُ فِي حَيَاةِ الْإِنْسَانِ بِحَيْثُ لَا يَجُوزُ إِهْمَالُ أَحَدٍ مِنْ هَذِهِ الْعَوَامِلِ.

Oslanjanje na selef

Međutim, predstavljanje pravog islama i njegovih rješenja nije nimalo lakak zadatak, pošto na tom putu postoje određene prepreke. Mnoge od njih spomenuo je u svom članku dr. Ahmed Kemal Ebu-l-Medžd. Ovdje bih se kritički želio osvrnuti na jednu od tih prepreka koju smatram najvećom, a mislim na prepreku koju simbolizira tzv. „konzervativna struja“ čije pristalice zahtijevaju od muslimana da se uz mogućnost izbora pridržavaju onih mišljenja, stavova i rješenja do kojih je došla prva generacija islamskih učenjaka (*es-selefu-s-salih*) i da se ne upuštaju u potragu za nekim novim rješenjima i stavovima. Oni u tome vide mogućnost pretjerivanja i udaljavanja od islama, pojavu proizvoljnih i neutemeljenih mišljenja i stavova i instaliranje racionalizma na polju Šerijata.

Ova konzervativna struja ogriješila se o islamsku misao, zaustavila njeno napredovanje i razvoj i zamrzla je u njenim prvobitnim oblicima. Time je zaustavljeno i onemogućeno intelektualno napredovanje i djelovanje islamske uleme koja u kreativnom i intelektualnom smislu riječi više nije mogla ponuditi ništa novo. Kasnije generacije islamske uleme punih deset stoljeća uglavnom su oponašale prvu generaciju islamskih učenjaka i držale se njihovih stavova.

عَالَةٌ عَلَى السَّلَفِ

وَلَكِنَّ مُشْكِلَةَ تَقْدِيمِ الْإِسْلَامِ الصَّحِيحِ وَحُلُولِهِ لَيْسَتْ بِأَمْرٍ يَسِيرٍ. هُنَالِكَ عَقَبَاتٌ فِي هَذَا السَّبِيلِ، ذَكَرَ الْعَدِيدَ مِنْهَا الْأُسْتَاذُ الدُّكْتُورُ أَحْمَدُ كَمَالُ أَبُو الْمَجْدِ فِي مَقَالِهِ. وَيُؤَدِّي أَنْ أُنْتَاوَلَ هُنَا بَشِيئَةً مِنَ التَّعْقِيبِ عَلَى عَقَبَةٍ أَعْتَبَرْتُهَا مِنْ أَهَمِّ الْعَقَبَاتِ وَهِيَ عَقَبَةُ التَّيَّارِ الْمُحَافِظِ الَّذِي يُوجِبُ أَضْحَابَهُ وَيَخْتِمُ عَلَى الْمُسْلِمِينَ التَّرَامَ مَا أَنْتَهَى إِلَيْهِ الْأَوْلُونَ مِنَ السَّلَفِ الصَّالِحِ وَالْأَخَذَ بِدُونِ تَحْفُظِ كُلِّ مَا وَرَدَ مِنْهُمْ مِنْ آرَاءٍ وَمَوَاقِفٍ وَأَحْكَامٍ، لَا يُنْكَرُ جَوَازَ الْإِخْتِيَارِ بَيْنَهَا وَلَكِنَّهُ يَرَى فِي تَجَاوُزِهَا تَجَاوُزًا لِلْإِسْلَامِ وَإِبْتِدَاعًا فِيهِ، وَقَفَّتْ لِأَبْوَابِ الْهُوَى وَتَحْكِيمًا لِلْعُقُولِ فِي الشَّرِيعَةِ.

وَهَذَا التَّيَّارُ قَدْ جَنَى عَلَى الْإِسْلَامِ وَأَوْقَفَ حَرَكَتَهُ وَتَطَوَّرَهُ، وَجَمَدَهُ فِي أَشْكَالِهِ الْأُولَى. وَبِهَذَا تَحَجَّرَتْ عَقْلِيَّةُ الْعُلَمَاءِ فَلَمْ تَعُدْ تُنْتِجُ وَتُبْدِعُ وَتَبْتَكِرُ شَيْئًا جَدِيدًا، وَعَاشَ الْمُتَأَخَّرُونَ مِنَ الْعُلَمَاءِ وَالْمُقَلِّدِينَ حَوَالِي عَشْرَةِ قُرُونٍ عَالَةٌ عَلَى غَيْرِهِمْ مِنَ عُلَمَاءِ السَّلَفِ.

وَقَدْ كَرَّرْتُ مِرَارًا وَمَا زِلْتُ أَكْرُرُ الْقَوْلَ بِأَنَّ الْفِكْرَ الْإِسْلَامِيَّ لَمْ يَطْبُقْ عَمَلِيًّا إِلَّا مَرَّةً وَاحِدَةً، وَذَلِكَ قَبْلَ أَكْثَرِ مِنْ أَلْفِ سَنَةٍ،

Često sam tvrdio, a to i danas tvrdim, da je islamska misao samo jedanput u svojoj povijesti u praksi bila primijenjena, i to prije više od hiljadu godina kada je prva generacija mudžtehida iz glavnih izvora šerijatskog prava crpila propise i donosila pravna rješenja za ona pitanja i probleme koji su opterećivali prvo islamsko društvo. Ono što su uradili imami Ebu Hanife, Šafija, Malik, Ibn Hanbel i ostali mudžtehidu na polju idžtihada u oblasti personalnog i kaznenog prava, ekonomije, društva, politike itd., nije ništa drugo nego traganje za šerijatsko-pravnim rješenjima za probleme vremena u kojem su živjeli. Oni su bili svjesni zadatka kojeg su trebali izvršiti i to su pošteno uradili. Bila je dužnost svake generacije da izvrši svoju obavezu i nastavi tamo gdje je prethodna generacija stala, u okviru islamske misli iznalaziti rješenja za pitanja i probleme koji karakteriziraju njeno vrijeme. Islamska misao svojom univerzalnošću odgovara svakom vremenu i prostoru s obzirom da je svaka generacija u stanju da u skladu svojih intelektualnih mogućnosti i stepena razvoja vremena u kojem živi u njoj pronalazi rješenja za sva nova pitanja i probleme koja to vrijeme donosi, na ovo je ukazao i sam Poslanik Muhammed, a.s., u jednom svom hadisu kad kaže: „Bog, dž.š., će svakih sto godina poslati nekoga ko će obnoviti ovu vjeru.”

إِذْ قَامَ الْمُجْتَهِدُونَ الْأَوَّلُونَ وَاسْتَخْرَجُوا مِنْهُ أَحْكَامًا، وَاسْتَنْبَطُوا مِنَ النُّصُوصِ حُلُولًا لِمَشَاكِلِ وَاجْهَهَا الْمُجْتَمَعُ الْإِسْلَامِيُّ الْأَوَّلُ فِي ظُرُوفِهِ وَمَلَابَسَاتِهِ الْمُعَيَّنَةِ. وَالَّذِي قَامَ بِهِ أَبُو حَنِيفَةَ وَالشَّافِعِيُّ وَمَالِكُ وَابْنُ حَنْبَلٍ وَعَبْرَهُمْ مِنَ الْمُجْتَهِدِينَ مِنْ اجْتِهَادِهِمْ فِي اسْتِخْرَاجِ الْأَحْكَامِ فِي الْأَحْوَالِ الشَّخْصِيَّةِ وَالْجِنَائِيَّةِ وَالْاِقْتِصَادِيَّةِ وَالْاِجْتِمَاعِيَّةِ وَالسِّيَاسِيَّةِ لَمْ يَكُنْ سِوَى الْبَحْثِ عَنِ الْحُلُولِ الْإِسْلَامِيَّةِ لِقَضَايَا وَمَشَاكِلِ وَوَجِدَتْ فِي حَيَاةِ عَصْرِهِمْ، إِنَّهُمْ أَدْرَكُوا وَاجِبَهُمْ وَقَامُوا بِهِ وَأَدَّوهُ بِكُلِّ أَمَانَةٍ جَزَاهُمْ اللَّهُ عَنْ كُلِّ خَيْرٍ. وَكَانَ مِنَ الْوَاجِبِ عَلَى كُلِّ جِيلٍ أَنْ يُؤَدِّيَ مَهْمَتَهُ وَيُوَاصِلَ حَيْثُ انْتَهَى إِلَيْهِ الْجِيلُ السَّابِقُ، وَيَبْحَثَ فِي إِطَارِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ عَنِ حُلُولِ لِقَضَايَاهُمْ لِأَنَّ لِكُلِّ جِيلٍ مَشَاكِلَ تَتَجَدَّدُ فِي الْحَيَاةِ الْعَامَّةِ. وَالْفِكْرُ الْإِسْلَامِيُّ يَصْلُحُ لِكُلِّ زَمَانٍ وَمَكَانٍ بِحَيْثُ يَجِدُ فِيهِ كُلَّ جِيلٍ مَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَأْخُذَ مِنْهُ حَسَبَ مُسْتَوَى تَقَدُّمِهِ وَرَفِيقِهِ وَحَسَبَ مَا يَسْتَشْعُرُهُ مِنْ حَاجَاتِهِ وَيَذَرُكُهُ مِنْ مَشَاكِلِهِ. وَهَذَا مَا أَشَارَ إِلَيْهِ الرَّسُولُ فِي حَدِيثِهِ الَّذِي قَالَ فِيهِ «بِأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ هَذَا الدِّينَ». وَلَيْسَ لِلتَّجْدِيدِ مَعْنَى غَيْرِ الْبَحْثِ عَنِ الْحُلُولِ الْإِسْلَامِيَّةِ لِمَشَاكِلِ تَتَجَدَّدُ.

Obnova ovdje ne znači ništa drugo nego traganje za islamskim rješenjima svih novih pitanja i problema koji karakteriziraju to vrijeme.

Ali, na veliku žalost, ništa od ovog se nije desilo. Imitatori, konzervativci i reacionari su to spriječili, zaustavili su razvoj islamske misli, okovali je u željezne okove i ograničili se na idžtihad prvih mudžtehida i na rješenja do kojih su oni došli u skladu sa njihovim mogućnostima i potrebama tog vremena, ovu činjenicu niko ne poriče. Ako su imitatori, konzervativci i reacionari zaustavili i prigušili razvoj islamske misli sve do danas, vrijeme u kojem mi živimo skinulo je okove svih vrsta, jer su se islamske mase pokrenule pošto su izgubile nadu u pojavu obećanog Mehdi je i silazak Isaa koji će povratiti slavu islama i uspostaviti pravdu i red na Zemlji umjesto nepravde i nereda.

Pogrešna slika o islamu

Pouzdamo tvrdim da imamo pogrešnu sliku o islamu. Formiranje takve pogrešne slike započelo je u posebnim okolnostima u prvim stoljećima, a intenzivirano u doba dekadence kada su se u islam na razne načine počela uvlačiti razna praznovjerja i pogrešna mišljenja, a naročito putem sufizma koji je pozivao, kako kaže dr. Ebu-l-Medžd, okretanju ibadetu i asket-

وَلَكِنْ مَعَ الْأَسْفِ الشَّدِيدِ - لَمْ يَقَعْ شَيْءٌ مِنْ هَذَا، فَإِنَّ أَهْلَ التَّقْلِيدِ وَالْجُمُودِ وَالْإِسْتِكَانَةِ حَالُوا دُونَ ذَلِكَ. فَإِنَّهُمْ أَوْقَفُوا تَطَوُّرَ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ وَقَيَّدُوهُ بِقِيُودِ حَدِيدِيَّةٍ وَحَبَسُوهُ فِي اجْتِهَادَاتِ الْمُجْتَهِدِينَ الْأُولَى فِي اسْتِخْرَاجَاتِهِمُ الَّتِي كَانَتْ حَسَبَ مَقْدَرَتِهِمْ وَحَاجَاتِ عَصْرِهِمْ. وَهَذَا مَا لَا يُنْكَرُهُ أَحَدٌ. إِذَا كَانَ أَهْلُ الْجُمُودِ وَالرُّكُودِ وَالتَّقْلِيدِ اسْتَطَاعُوا أَنْ يَحْبَسُوا الْفِكْرَ الْإِسْلَامِيَّ وَيُوقِفُوا تَطَوُّرَهُ حَتَّى يَوْمِنَا، فَإِنَّ عَصْرَنَا قَدْ فَكَتَ الْفُيُودَ عَلَى اخْتِلَافِ أَنْوَاعِهَا لِأَنَّ الْجَبَاهِيرَ الْإِسْلَامِيَّةَ تَحَرَّكَتْ وَتَقَدَّ صَبْرُهَا وَخَابَ أَمَلُهَا فِي التَّوَاكُلِ وَانْتِظَارِ الْمَهْدِيِّ الْمَوْعُودِ وَنُزُولِ عَيْسَى الَّذِينَ سَوْفَ يُعِيدَانِ مَجْدَ الْإِسْلَامِ وَيَمْلَأْنَ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ جُورًا وَفَسَادًا.

صُورَةٌ غَيْرٌ مَقْبُولَةٌ

وَأَنَا عَلَى يَقِينٍ تَامٍّ بَأَنَّ صُورَتَنَا لِلْإِسْلَامِ الَّتِي نَشَأَتْ فِي الْعُصُورِ الْأُولَى فِي طُرُوفِ مُعَيَّنَةٍ، ثُمَّ دَخَلَ فِيهَا خِلَالًا عَصُورِ الْإِنْجِطَاطِ وَالتَّخَلُّفِ مَا دَخَلَ مِنَ الْخُرَافَاتِ وَالْإِنْجِرَافَاتِ عَنْ طُرُقٍ مُخْتَلِفَةٍ، وَعَلَى وَجْهِ الْخُصُوصِ عَنْ طَرِيقِ التَّصَوُّفِ الَّذِي يَدْعُو عَلَى حَدِّ قَوْلِ الدُّكْتُورِ أَبُو الْمَجْدِ إِلَى إِغْعَالِ فِي الْعِبَادَةِ

skom životu na ovom svijetu, što je umanjivalo vrijednost razuma i mnoge sljedbenike sufizma premjestilo iz ovog svijeta kojima upravljaju red i zakoni, u jedan nejasan svijet u kojem ne postoje jasne granice između morala i moralnog aspekta imana s jedne strane, i čisto metafizičkog koncepta s druge strane, koji svoje sljedbenike usmjerava putem koji nije bez praznovjerja i na kojem je istina pomiješana sa iluzijom. Ovakva slika o islamu ne može se ponuditi današnjoj generaciji jer je u pitanju izobličena slika koju ne prihvaćaju današnja omladina i u koju nema povjerenja.

Muslimani danas, nakon njihovog pokretanja sa mrtve tačke i nakon njihovog ulaska u povijest, imaju pred sobom različite puteve, mnogobrojne sisteme, međusobno oprečne ideje i filozofije koje im nude njihovi protagonisti pozivajući ih da im se pridruže. Današnja generacija muslimana u velikoj je dilemi. Ona se prije svega želi otarasiti ostataka letargije i zaostalosti, pokrenuti se i uznapredovati, ali kako i u kojem pravcu? Ka komunizmu, egzistencijalizmu, laicizmu ili ka nekim drugim preovlađujućim sistemima i nazorima našeg vremena?

Pitamo se šta to mi u amanet našoj današnjoj generaciji ostavljamo i znaju li muslimani šta im je činiti i kojim će putem krenuti?

وَالِي الرُّهْدِ فِي الدُّنْيَا كُلِّهَا، وَبِهَوْنٍ كَثِيرًا مِنْ قِيَمَةِ الْعَقْلِ وَيُنْقَلُ كَثِيرًا مِنْ أَتْبَاعِهِ مِنْ هَذَا الْعَالَمِ الَّذِي تَحْكُمُهُ السُّنَنُ وَتَضْبُطُ حَرَكَتَهُ النُّوَامِيسُ إِلَى عَالَمٍ غَامِضٍ تَخْتَلِطُ فِيهِ - وَلَوْ بِحُسْنِ نِيَّةٍ - الْحُدُودُ الْفَاصِلَةُ بَيْنَ آدَابِ السُّلُوكِ وَأَخْلَاقِيَّاتِ الْإِيمَانِ، وَبَيْنَ الْمَنْهَجِ الْعَيْبِيِّ الْخَالِصِ الَّذِي يَصْغُ أَقْدَامَ أَصْحَابِهِ عَلَى طَرِيقٍ لَا يَسْلَمُ مِنَ الْخُرَافَةِ وَتَلْبِيسِ الْحَقِيقَةِ بِالْوَهْمِ - إِنَّ هَذِهِ الصُّورَةَ لَا تَصْلُحُ لِتَقْدِيمِهَا إِلَى الْجِيلِ الْمُعَاوِرِ، إِنَّهَا صُورَةٌ مَشْوَهَةٌ لَا يَقْبَلُهَا الشَّبَابُ الْمُعَاوِرُ وَلَا يَطْمَئِنُّ إِلَيْهَا.

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ الْيَوْمَ، بَعْدَ تَحَرُّكِهِمْ وَدُخُولِهِمْ فِي التَّارِيخِ مِنْ جَدِيدٍ، أَمَامَهُمْ طُرُقٌ مُخْتَلِفَةٌ وَنُظُمٌ مُتَعَدِّدَةٌ وَقَلَسَفَاتٌ مُتَبَايِنَةٌ وَأَفْكَارٌ مُتَنَاقِضَةٌ يُقَدِّمُهَا أَصْحَابُهَا وَيَدْعُونَهُمْ إِلَيْهَا. إِنَّ الْجِيلَ الْمُعَاوِرَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي حَيَاتِهِ شَدِيدَةٌ، إِنَّهُ يَرْعَبُ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ فِي أَنْ يَتَخَلَّصَ مِنْ رَوَاسِبِ التَّأَخُّرِ وَالْجُمُودِ، وَأَنْ يَتَحَرَّكَ وَيَتَقَدَّمَ، وَلَكِنْ إِلَى أَيْنَ وَإِلَى أَيِّ اتِّجَاهٍ. إِلَى الشُّيُوعِيَّةِ إِلَى الْوُجُودِيَّةِ إِلَى الْعِلْمَانِيَّةِ وَإِلَى غَيْرِهَا مَنِ النُّظُمِ وَالْأَفْكَارِ السَّائِدَةِ فِي عَصْرِنَا. مَاذَا أَعَدَدْنَا نَحْنُ لِنُقَدِّمَهُ إِلَى جِيلِنَا الْمُعَاوِرِ وَأَكْثَرُ مِنْ ذَلِكَ. هَلِ الْمُسْلِمُونَ عَلَى يَقِينٍ فِي مَا يَجِبُ عَلَيْهِمْ أَنْ يَسِيرَ عَلَيْهِ فِي حَيَاتِهِمْ؟

Kao što je dr. Ahmed Kemal Ebu-l-Medžd dosta precizno i tačno primijetio, u islamskoj misli postoje mnogobrojne struje koje se ponekad međusobno prepliću a ponekad su međusobno proturječne. One opterećuju misli, osjećanja i samopouzdanje muslimana i mnoge od njih guraju u sporedne sukobe koji su ponekad žešći od sukoba između islamskih struja s jedne i drugih vanislamskih struja s druge strane, koje im proturječe i osporavaju njihovu originalnost i uzvišene vrijednosti.

Nakon svega ovoga šta možemo zahtijevati od naše omladine, ili konkretnije, šta od nje može zahtijevati naša vjerska ulema?

Prema mom mišljenju ovo je pitanje koje ima svoju težinu i važnost. Odgovorno tvrdim da dobro znamo šta nećemo, ali ne znamo šta hoćemo. Znamo dobro kritizirati i mnogo pričati, a loše i malo raditi.

Prije nego što završim s ovim komentaram htio bih naglasiti da su mi se sljedeće riječi iz rasprave dr. Ebu l-Medžda neobično dopale: Islam kojeg trebamo ponuditi našoj omladini je islam akcije, odvažnosti, razboritosti i kontinuiteta, živi islam kojeg je Poslanik, a.s., svojim postupcima i riječima plastično predstavio...

إِنَّ فِي الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ - كَمَا لَاحَظَ الدُّكْتُورُ أَحْمَدُ كَمَالُ أَبُو الْمَجْدِ بِكُلِّ دِقَّةٍ وَصَوَابٍ - تَيَّارَاتٌ عَدِيدَةٌ مُتَدَاخِلَةٌ أَحْيَانًا وَمُتَنَاقِضَةٌ أَحْيَانًا أُخْرَى، تُوزَعُ فِكْرَ الْمُسْلِمِينَ وَمَشَاعِرَهُمْ وَوَلَاءَهُمْ وَتَشْدُ كَثِيرِينَ مِنْهُمْ إِلَى مَعَارِكِ جَانِبِيَّةٍ تَشْتَدُّ صَرَائِقُهَا أَحْيَانًا أَكْثَرَ مِمَّا تَشْتَدُّ صَرَائِقُهَا الصَّرَاحِ بَيْنَ التَّيَّارِ الْإِسْلَامِيِّ بِرَوَافِدِهِ الْمُخْتَلِفَةِ، وَبَيْنَ تَيَّارَاتٍ أُخْرَى تَتَنَازَعُهُ وَتُنَاقِضُهُ فِي أُسُسِهِ الْكُبْرَى وَفِيَمِهِ الْعُلْيَا.

وَبَعْدَ هَذَا، مَاذَا تَطْلُبُهُ مِنْ شَبَابِنَا، وَعَلَى وَجْهِ الْخُصُوصِ مَاذَا يَطْلُبُهُ مِنْهُمْ عَلَمَاءُنَا مِنْ رِجَالِ الدِّينِ؟

هَذَا سُؤَالَ لَهُ - فِي رَأْيِي - أَهَمِّيَّتُهُ وَخُطُورَتُهُ، وَمِنْ الثَّابِتِ عِنْدِي أَنَّنَا نَعْرِفُ جَيِّدًا مَا لَا نُرِيدُهُ وَلَا نَعْرِفُ مَا نُرِيدُهُ، نَعْرِفُ أَنْ نَنْتَقِدَ وَلَا نَعْرِفُ أَنْ نَعْمَلَ وَنُجِيدَ الْعَمَلَ، نَحْنُ كَثِيرُو الْقَوْلِ وَقَلِيلُو الْعَمَلِ.

وَخَيْرٌ مَا نَخْتِمْ بِهِ هَذَا التَّعْلِيْقَ كَلِمَاتٌ مِنْ بَحْثِ الْأُسْتَاذِ الدُّكْتُورِ أَبُو الْمَجْدِ وَقَعَتْ فِي نَفْسِي مَوْجِعَ إِعْجَابٍ شَدِيدٍ: أَنَّ الْإِسْلَامَ الَّذِي يَنْبَغِي أَنْ نُقَدِّمَهُ لِلْأَجْيَالِ مِنْ شَبَابِنَا هُوَ إِسْلَامُ الْحَرَكَةِ وَالْقُوَّةِ وَالصَّخْوِ وَالْأَخْذِ بِالْأَسْبَابِ، الْإِسْلَامُ الْحَيِّ الَّذِي جَسَدَهُ النَّبِيُّ بِسِيرَتِهِ وَأَقْوَالِهِ...

Nije tačno kad neko tvrdi da prethodnici kasnijim generacijama nisu ništa ostavili... Ostavili su im jedan čitav svijet koji nije kao njihov, jedno novo iskustvo koje se razlikuje od njihovog, jer kako kaže Kur'an: *Taj je narod bio i nestao! Njemu njegova stečevina, a vama vaša stečevina! Vi nećete biti pitani za ono što su oni radili!* (El-Bekare, 134.)

Sarajevo, Jugoslavija

Preveo s arapskog Munir Ahmetspahić

وَبَاطِلُ الْقَوْلِ مَنْ قَالَ إِنَّ الْأَوَّلَ لَمْ يَتْرُكْ لِلْآخِرِ شَيْئًا... فَقَدْ تَرَكَ لَهُ عَالَمًا كَامِلًا غَيْرَ عَالِمِهِ، وَدُنْيَا غَيْرَ دُنْيَاهُ، وَتَجْرِبَةً جَدِيدَةً لَا تُغْنِي عَنْهَا تَجْرِبَةُ قَدِيمَةٍ. فَ«تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلكُمْ مَا كَسَبْتُمْ... وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَفْعَلُونَ».

سِرِّيْفُو _ يُوْغُوْسَلَاْفِيَا

NAUKOM A NE GOLIM OKOM DATIRATI ARAPSKJE MJESECE

Muslimani – njihovi najširi slojevi, ali i njihove elite – počeli su, još odavno, osjećati da je nužno potrebno objediniti islamske blagdane posredstvom ustanovljavanja jedinstvenog Mjesečevog hidžretskog kalendara, po kojem bi postupao cijeli islamski svijet. O ovoj temi se mnogo govorilo, naučnici i mislioci napisali su vrijedna i dragocjena istraživanja u kojima su se bavili problemom ustanovljavanja pojave mlađaka i razlika u njegovim ishodištima. Naučnici i mislioci bili su jednoga stava – ili je gotovo bilo tako – da je nužno ukloniti pometnju i razilaženja koje među muslimanima postoje u pogledu blagdana /bajrama/ i vremena obavljanja bogoštovlja. Organizirano je nekoliko kružoka i simpozija na kojima su znalci, pravnici i mislioci istraživali i diskutirali o projektu jedinstvenog hidžretskog kalendara. Na kraju, ovaj projekat podnešen je Generalnom sekretarijatu Organizacije islamske konferencije. Do danas je Organizacija islamske konferencije upriličila tri sesije, po jednom u Istanbulu u Turskoj, Islamabadu u Pakistanu i u Tunisu. Naredna sesija održaće se u Alžiru tokom mjeseca Rebi'us-sānija 1402. godine po hidžri [februar 1982].

بِالْعِلْمِ .. لَا بِالرُّؤْيَةِ تَتَحَدَّدُ الشُّهُورُ الْعَرَبِيَّةُ

بَدَأَ الْمُسْلِمُونَ - عَامَّتُهُمْ وَحَاصَّتُهُمْ - يَشْعُرُونَ مُنْذُ زَمَنٍ بَعِيدٍ بِضُرُورَةِ تَوْحِيدِ الْأَعْيَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ عَن طَرِيقِ وَضْعِ التَّقْوِيمِ الْهِجْرِيِّ الْقَمَرِيِّ الْمُوَحَّدِ، يَعْمَلُ بِهِ الْعَالَمُ الْإِسْلَامِيُّ كُلُّهُ. وَقَدْ كَثُرَ الْكَلَامُ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ وَكَتَبَ أَهْلُ الْعِلْمِ وَالْفِكْرِ فِيهِ أَبْحَاثًا قِيَمَةً نَفِيَسَةً تَنَاطَلُوا فِيهَا قَضِيَّةَ إِبْتَاتِ الْأَهْلَةِ وَاخْتِلَافِ الْمَطَالِعِ، وَاتَّفَقَتْ كَلِمَتُهُمْ - أَوْ كَادَتْ - عَلَى ضُرُورَةِ الْعَمَلِ لِإِزَالَةِ الْأَضْطِرَابِ وَالْإِخْتِلَافِ الْقَائِمِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْأَعْيَادِ وَمَوَاسِمِ الْعِبَادَاتِ، وَقَدْ عُقِدَتْ عِدَّةُ نَدَوَاتٍ وَمُعْتَمَرَاتٍ بَحْثٍ وَنَاقَشَ فِيهَا الْعُلَمَاءُ وَالْفُقَهَاءُ وَالْمُفَكِّرُونَ مَشْرُوعَ التَّقْوِيمِ الْهِجْرِيِّ الْمُوَحَّدِ. وَأَخِيرًا تَبَنَّتْ هَذَا الْمَشْرُوعَ الْأَمَانَةُ الْعَامَّةُ لِمَنْظَمَةِ الْمُؤْتَمَرِ الْإِسْلَامِيِّ، وَحَتَّى الْآنَ عَقَدَ الْمُؤْتَمَرُ ثَلَاثَ دَوَرَاتٍ فِي كُلِّ مَنْ إِسْطَامْبُولَ بِئُرْكِيَا وَإِسْلَامَ أَبَادَ بِبَاكِسْتَانَ وَفِي تُونِسَ. وَسَتُعَقَدُ الدُّورَةُ الْقَادِمَةُ فِي الْجَزَائِرِ خِلَالَ شَهْرِ رَبِيعِ الثَّانِي ١٤٠٢هـ.

Iz ovih simpozija, istraživanja, rasprava i komentara postalo je jasno i bjelodano da je nužno i da opći interes, obligatno i definitivno, zahtijeva da se ustanovi jedinstven Mjesečev hidžretski kalendar. I doista, postignuta je saglasnost, o tome su se složili istraživači, proučavatelji i nadležni ljudi, da se mora uložiti sav napor i prionuti svim pregalaštvom, da se realizira ovaj važan projekat prema kojem bi se ravnale sve islamske zemlje.

Do ovog mjesta ovaj projekat išao je bez spominjanja ikakvih teškoća. Nema sumnje da je ova saglasnost bila prvi korak na putu ostvarenja ovoga projekta. A drugi korak je saglasnost o temelju na kojem počiva ovaj jedinstveni kalendar, naime, kako ostvariti uspostavljanje ovog kalendara? Koji je to način kojim se ustanovljavaju počeci arapskih mjeseci – ovdje su se, na veliku žalost, pojavile i ukazale smetnje i prepreke. Znalci vjere – u davna a i moderna vremena – razišli su se o tome kako ustanovljavati to kad nastupaju mlađaci. I, zapravo, gotovo da su u prošlosti oni bili saglasni u tome da je polazište u ustanovljavanju nastupanja novog mjeseca da se mlađak vidi samo golim okom, te da se ne uzima uobzir matematički izračun mjesečevih postaja [mijena], niti izračun astronoma. Temeljno polazište u ovoj temi jesu autentične poslaničke izreke u čiju se vjerodostojnost ne sumnja: “Zapostite [Ramazan] kad vidite mlađak, a okončajte [ramazanski] post kad vidite mlađak [od mjeseca Ševāla]. A ako je

وَقَدْ تَبَيَّنَ وَأَنْصَحَ مِنْ خِلَالِ هَذِهِ الْمُؤْتَمَرَاتِ وَالْبُحُوثِ
وَالْمُنَاقَشَاتِ وَالتَّعْقِيَّاتِ أَنَّ الضَّرُورَةَ وَالْمَصْلَحَةَ الْعَامَّةَ تَقْتَضِي
لُرُومًا وَحَتْمًا وَضَعِ التَّقْوِيمِ الْقَمَرِيِّ الْهِجْرِيِّ الْمُوَحَّدِ. وَبِالْفِعْلِ
تَمَّ الْإِتِّفَاقُ وَأُجْمِعَ رَأْيُ الْبَاحِثِينَ وَالدَّارِسِينَ وَالْمَسْؤُولِينَ عَلَى
وُجُوبِ بَذْلِ جَمِيعِ الْمَسَاعِي وَصَرْفِ كَافَّةِ الْجُهُودِ لِتَحْقِيقِ هَذَا
الْمَشْرُوعِ الْهَامِّ الَّذِي تَتَطَلَّعُ إِلَيْهِ جَمِيعُ الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

إِلَى هُنَا سَارَ الْمَشْرُوعُ بِدُونِ صُعُوبَاتٍ تُذَكِّرُ، وَلَا شَكَّ أَنَّ هَذَا
الْإِتِّفَاقَ كَانَ أَوَّلَ خُطْوَةٍ فِي سَبِيلِ تَحْقِيقِ الْمَشْرُوعِ، وَالْخُطْوَةُ
التَّالِيَةُ هِيَ الْإِتِّفَاقُ عَلَى الْأَسَاسِ الَّذِي يُقُومُ عَلَيْهِ التَّقْوِيمُ
الْمُوَحَّدُ. كَيْفَ يَتَحَقَّقُ وَضَعُ هَذَا التَّقْوِيمِ؟ مَا هُوَ السَّبِيلُ
إِلَى إِبْتِاتِ أَوَائِلِ الشُّهُورِ الْعَرَبِيَّةِ بِهِ هُنَا مَعَ الْأَسْفِ الشَّدِيدِ
بَدَأَتْ عَقَبَاتٌ وَعَرَاقِيلُ، وَقَدْ اخْتَلَفَ الْعُلَمَاءُ قَدِيمًا وَحَدِيثًا فِي
كَيْفِيَّةِ إِبْتِاتِ الْأَهْلَةِ. وَفِي الْوَاقِعِ كَادَتْ فِيمَا مَضَى تَتَّفِقُ كَلِمَتُهُمْ
عَلَى أَنَّ الْعِبْرَةَ فِي بُتُوتِ الشَّهْرِ بِالرُّؤْيَةِ وَحِدِهَا وَأَنَّهُ لَا يُعْتَبَرُ
حِسَابُ مَنَازِلِ الْقَمَرِ وَلَا حِسَابُ الْمُنَجِّمِ. وَالْعُمْدَةُ فِي الْمَوْضُوعِ
الْأَحَادِيثُ النَّبَوِيَّةُ الصَّحِيحَةُ الَّتِي لَا شَكَّ فِي صِحَّتِهَا. «صُومُوا

oblačno, zapostite [Ramazan] nakon što navršite trideset dana od mjeseca Ša‘bāna.” “Nemojte započinjati [ramazanski] post dok ne vidite mlađak. I nemojte završavati post mjeseca Ramazana dok ne vidite mlađak [od Ševāla]. A ako je oblačno, ustanovite proračunom kad je mlađak.” (Saḥīḥ al-Buḥārī)

Još uvijek ima nemali broj vjerskih znalaca koji nastavljaju raditi prema sličnom razmišljanju, uporno ustrajavaju na načelu viđenja mlađaka golim okom u ustanovljavanju arapskih mjeseci. Evo šta piše u preporukama i odlukama Skupštine Fikhske islamske akademije, koja je održana u sjedištu Generalnog sekretarijata Svjetske islamske lige u periodu između srijede, 6. 4. 1401. hidžretske godine, pa do kraja subote 16. 4. 1401. hidžretske, a što se podudara sa 11. februarom 1981., do 21. februara 1981. godine, po gregorijanskom kalendaru: “Skupština Fikhske islamske akademije na svome četvrtom zasjedanju održanom između 7. i 17. mjeseca Rabī‘u l-āḥira, 1401. hidžretske godine, nakon što je saslušala istraživanje koje je poduzeo simpozij u Istanbulu oko uvjeta viđenja mlađaka za ustanovljenje Mjesečevih mjeseci [mjeseci koji se računaju po kretanju Mjeseca], jednoglasno preporučuje da je u određivanju početaka Mjesečevih mjeseci, koji se računaju po Mjesecu za koje se vezuju obredi, temeljno polazište šerijatski propisano viđenje mlađaka golim okom, bez osvrtnja na matematiku na bilo koji način i bez bilo kakvih drugih uvjeta.”

لِرُؤْيَتِهِ وَأَفْطَرُوا لِرُؤْيَتِهِ، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمِلُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ» «لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَالَ، وَلَا تُفْطَرُوا حَتَّى تَرَوْهُ، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدِرُوا لَهُ». (صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ)

وَلَا يَزَالُ عَدَدٌ غَيْرٌ قَلِيلٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ يَسْتَمِرُّونَ فِي مِثْلِ هَذَا التَّفْكِيرِ وَيَصْرُحُونَ عَلَى مَبْدَأِ الرُّيَّةِ الْبَصَرِيَّةِ فِي اثْبَاتِ الشُّهُورِ الْعَرَبِيَّةِ وَإِلَيْكَ مَا جَاءَ فِي تَوْصِيَّاتِ وَقَرَارَاتِ مَجْلِسِ الْمَجْمَعِ الْفِئْهِيِّ الْمُنْعَقِدِ فِي مَقَرِّ الْأَمَانَةِ الْعَامَّةِ لِرَابِطَةِ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ فِي فِتْرَةِ مَا بَيْنَ يَوْمِ الْأَرْبَعَاءِ ١٤٠١/٤/٦ هـ وَحَتَّى نِهَآيَةِ يَوْمِ السَّبْتِ ١٤٠١/٤/١٦ هـ الْمُوَافِقِ ١٩٨١/٢/٢١ م وَحَتَّى ١٩٨١/٢/٢١ م: إِنَّ مَجْلِسَ الْمَجْمَعِ الْفِئْهِيِّ الْإِسْلَامِيِّ فِي دَوْرَتِهِ الرَّابِعَةِ الْمُنْعَقِدَةِ مَا بَيْنَ ٧ - ١٧ مِنْ شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ سَنَةِ ١٤٠١ هـ بَعْدَ أَنْ اسْتَمَعَ إِلَى الْبَحْثِ الَّذِي اتَّخَذَهُ مُؤْتَمَرُ إِسْطَامْبُولَ حَوْلَ شُرُوطِ الرُّيَّةِ لِإِثْبَاتِ الشُّهُورِ الْقَمَرِيَّةِ أَوْصَى بِالِاتِّفَاقِ بَأَنَّ الْعِبْرَةَ فِي تَحْدِيدِ أَوَائِلِ الشُّهُورِ الْقَمَرِيَّةِ الَّتِي أُتِيطَتْ بِهَا الْعِبَادَاتُ هِيَ الرُّيَّةُ الْبَصَرِيَّةُ الشَّرْعِيَّةُ دُونَ الْإِلْتِفَاتِ إِلَى الْحِسَابِ بِأَيِّ سَكَلٍ مِنَ الْأَشْكَالِ وَلَا إِلَى أَيِّ شَرْطٍ مِنَ الشَّرُوطِ. وَفِي نَفْسِ الْقَرَارِ أَوْصَى مَجْلِسُ الْمَجْمَعِ الْفِئْهِيِّ بِوُجُوبِ اعْتِبَارِ اخْتِلَافِ الْمَطَالِحِ.

U ovoj istoj odluci Skupština Fikhske akademije preporučuje da je potrebno uzimati u obzir različitost izlazaka /pojava, mijena/ mlađaka.

Kada ovu odluku analiziramo naučnom analizom i sagledamo je sa stanovišta do kojih ona rezultata i posljedica dovodi – a znamo da se stvari mjere po svojim posljedicama – zapažamo da to, ako se bude radilo po ovoj odluci i ako se ona uzme osnovom u određivanju početaka arapskih mjeseci, dovodi do fijaska svih napora i truda u projektu ujedinjavanja blagdana i vremena obreda, te vodi do propasti uspostavljanja jedinstvenog hidžretskog kalendara, jer viđenje mlađaka golim okom i uzimanje uobzir različitosti u izlaženjima mlađaka [mijenama Mjeseca] ne može ni u kom slučaju, štaviše posve je nemoguće, da bude osnova za unificiranu obznanu koju zahtijeva nužna potreba i opći interes, kako smo to rekli. Naime, nije moguće uspostaviti jedinstveni hidžretski kalendar na tom osnovu, jer viđenja mlađaka golim okom razlikuje se od zemlje do zemlje već prema razlikama izlaženja [mijenama] mlađaka. Tako bi onda svaka zemlja imala svoje viđenje mlađaka, u Egiptu ne bi bilo onako kao u Hidžazu ili Iraku ili Alžiru ili Jugoslaviji.

Ovo što ja velim ne znači nijekanje autentičnosti spomenutih hadisa, već znači prestati postupati po njima. U al-Buḥārījevoj Zbirci (Ṣaḥīḥu) Ibn ‘Umar prenosi predanje od Vjerovjesnika, Bog Veličanstveni ga blagoslovio i podario mu mir, da je rekao: “Mi smo nepismena za-

وَإِذَا حَلَّلْنَا هَذَا الْقَرَارَ تَحْلِيلًا عِلْمِيًّا وَنَظَرْنَا إِلَيْهِ مِنْ حَيْثُ مَا يُؤَدِّي إِلَيْهِ مِنْ نَتَائِجٍ وَعَوَاقِبٍ - وَالْأُمُورُ بِعَوَاقِبِهَا - نَجِدُ أَنَّهُ إِنْ عُمِلَ بِهِ وَاتُّخِذَ أَسَاسًا فِي إِثْبَاتِ أَوَائِلِ الشُّهُورِ الْعَرَبِيَّةِ يُؤَدِّي إِلَى فَشَلِ جَمِيعِ الْمَجْهُودَاتِ وَالْمَسَاعِي فِي مَشْرُوعِ تَوْحِيدِ الْأَعْيَادِ وَمَوَاسِمِ الْعِبَادَاتِ وَوَضْعِ التَّقْوِيمِ الْهَجْرِيِّ الْمُوَحَّدِ لِأَنَّ الرُّؤْيَا الْبَصْرِيَّةَ وَاعْتِبَارَ اخْتِلَافِ الْمَطَالِحِ لَا يُمْكِنُ بِحَالٍ مِنَ الْأَحْوَالِ بَلْ مِنَ الْمُسْتَحِيلِ أَنْ يَكُونَ أَسَاسًا لِلتَّوْحِيدِ الْمُنْشُورِ الَّذِي تَقْتَضِيهِ الضَّرُورَةُ وَالْمَصْلَحَةُ الْعَامَّةُ كَمَا فَلْنَا وَلَيْسَ مِنَ الْمُمْكِنِ وَضْعُ التَّقْوِيمِ الْهَجْرِيِّ الْمُوَحَّدِ عَلَى ذَلِكَ الْأَسَاسِ لِأَنَّ الرُّؤْيَا الْبَصْرِيَّةَ تَخْتَلِفُ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ حَسَبَ اخْتِلَافِ الْمَطَالِحِ. فَيَكُونُ لِكُلِّ بَلَدٍ رُؤْيَا فَيَكُونُ فِي مِصْرَ غَيْرَ مَا فِي الْحِجَازِ أَوْ الْعِرَاقِ أَوْ الْجَزَائِرِ أَوْ فِي يَوْعُسَلَاوِيَا.

وَلَيْسَ مَعْنَى هَذَا إِنْكَارُ صِحَّةِ الْأَحَادِيثِ الْمَذْكُورَةِ وَإِمَّا مَعْنَاهُ انْتِهَاءُ الْعَمَلِ بِهَا. وَ قَدْ جَاءَ فِي صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ وَالشَّهْرُ هُنَا وَهَكَذَا. يَعْنِي مَرَّةً تِسْعَةً وَعِشْرِينَ وَمَرَّةً ثَلَاثِينَ. فَالْأَمْرُ بِاعْتِبَارِ الرُّؤْيَا

jednica, ne pišemo i ne računamo, [govorimo] mjesec je toliko i toliko [dana]...”, to jest nekada [ustvrdimo da je] dvadeset i devet dana, a nekada trideset dana. Zapovijed da se uzima u obzir viđenje mlađaka samo golim okom došla je uvjetovana navedenim uzrokom, a taj uzrok bila je zajednica koja je nepismena, koja ne piše i ne računa. A uzrok ide sa onim što on posljedično prouzrokuje, bilo da je posrijedi trajanje (uzroka i posljedice) ili prestanak [njihova trajanja]. Kad je muslimanska zajednica izišla iz stanja nepismenosti i počela pisati i računati, to jest kad je u većini postala od onih koji znaju ove nauke i kad je svijet – široki slojevi kao i elite – bio u stanju doseći do pouzdanog i neoborivog dokaza za izračun kad to pada prvi dan određenog mjeseca, te kad je bio u stanju da se osloni na ovaj izračun jamstvom kakvo je viđenje mlađaka golim okom pa i jačim od njega, dakle, kad je muslimanska zajednica u većini postala takva i kad je nestao uzrok nepismenosti, tada je obligatna dužnost ljudi – kako je to smatrao profesor Alḥmad Muḥammad Šākir u svojoj raspravi “Počeci arapskih mjeseci” – da se obraćaju neosporivoj istini i da jedino matematikom prihvate ustanovljavanje pojave mlađaka, te da se ne vraćaju viđenju mlađaka golim okom.

Kad se danas utvrdi – a utvrđeno je posigurno u praksi – da matematičko naučno viđenje vidi ono što ne može vidjeti viđenje golim okom, te da je matema-

البَصْرِيَّةِ وَحَدَهَا جَاءَ مُعَلَّلًا بِعِلَّةٍ مُنْصَوِّصَةٍ وَهِيَ أُمَّةٌ أُمَّيَّةٌ لَا تَكْتُبُ وَلَا تَحْسِبُ. وَالْعِلَّةُ تَدُورُ مَعَ الْمَعْلُولِ وَجُودًا وَعَدَمًا. وَإِذَا خَرَجَتِ الْأُمَّةُ عَنِ أُمَّيَّتِهَا وَصَارَتْ تَكْتُبُ وَتَحْسِبُ أَعْيِي صَارَتْ فِي مَجْمُوعِهَا مِمَّنْ يَعْرِفُ هَذِهِ الْعُلُومَ وَأَمَكْنَ النَّاسَ - عَامَّتُهُمْ وَخَاصَّتُهُمْ - أَنْ يَصِلُوا إِلَى الْيَقِينِ وَالْقَطْعِ فِي حِسَابِ أَوَّلِ الشُّهُورِ وَأَمَكْنَ أَنْ يَتَّقُوا بِهَذَا الْحِسَابِ ثِقَتَهُمْ بِالرُّؤْيَةِ أَوْ أَقْوَى. إِذَا صَارَ هَذَا شَأْنَهُمْ فِي جَمَاعَتِهِمْ وَرَأَلَتْ عِلَّةُ الْأُمَّيَّةِ وَجَبَ - كَمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْأُسْتَاذُ أَحْمَدُ مُحَمَّدُ شَاكِرٍ فِي رِسَالَتِهِ «أَوَائِلُ الشُّهُورِ الْعَرَبِيَّةِ» - أَنْ يَرْجِعُوا إِلَى الْيَقِينِ الثَّابِتِ وَأَنْ يَأْخُذُوا فِي إِثْبَاتِ الْأَهْلِ بِالْحِسَابِ وَحَدِهِ وَأَنْ لَا يَرْجِعُوا إِلَى الرُّؤْيَةِ.

وَإِذَا تَبَتَّ الْيَوْمَ - وَقَدْ تَبَتَّ بِالتَّأَكُّدِ فِعْلًا - أَنَّ الرُّؤْيَةَ الْعِلْمِيَّةَ الْحِسَابِيَّةَ تَرَى مَا لَمْ تَسْتَطِعْ أَنْ تَرَاهُ الرُّؤْيَةُ الْبَصْرِيَّةُ، وَهِيَ أَقْوَى مِنْهَا ثِقَةً وَبِقِينًا، فَلَيْسَ عَلَيْنَا - وَالْحَالَةُ هَذِهِ - إِلَّا الْإِعْتِمَادُ عَلَى الرُّؤْيَةِ الْعِلْمِيَّةِ وَالْأَخْذُ بِهَا فِي تَحْدِيدِ أَوَائِلِ الشُّهُورِ الْقَمَرِيَّةِ حَتَّى نَتَمَكَّنَ مِنْ وَضْعِ التَّفْوِيمِ الْهَجْرِيِّ الْمُوَحَّدِ. أَلَا يَكْفِيكَ فِي ذَلِكَ مَا يَنْصَعُهُ الْيَوْمَ الْحِسَابُ مِنَ الْمُعْجَزَاتِ

tičko viđenje od njega jače izvjesnošću i jamstvom, ne preostaje nam – u takvoj situaciji – ništa drugo nego li da se oslanjamo na naučno viđenje i da ga prihvatamo u određivanju početaka mjesečevih mjeseci sve dok ne smognemo snage da uspostavimo jedinstveni hidžretski kalendar. Zar nam u pogledu ovog nisu dovoljna čuda koja danas čini matematika posredstvom naprava kompjutera, mikroskopa, teleskopa i drugog. Zahvaljujući matematici i astronomiji čovjek je uspio da stigne na Mjesec i da se spusti na njega, da pravi umjetne satelite i šalje ih prema planetama. Uskoro će posredstvom njih čovjek letjeti od jedne do druge planete.

Nesporno je da je to što vidimo, i u čije se postojanje osvjedočavamo golim okom, ograničeno i malo u usporedbi sa onim što vidimo naučnim matematičkim viđenjem. Viđenje golim okom izloženo je grešci, naime, puko viđenje okom ne zapaža mikrobe ni viruse, niti atome i njihova brza kretanja i počela njihova formiranja. A to sve opaža naučno oko.

Čudno je da mi, usprkos tome, nalazimo da među vjerskim znalcima ima onih koji ne vjeruju matematici, koji potpuno odbacuju naučno viđenje i daju prednost viđenju golim okom koje griješi i daje nam pogrešnu predodžbu. Takvo mišljenje i takav stav može prihvatiti i pribjeći mu samo onaj kojim je ovladao i kojeg u

بِوَاسِطَةِ الْآلَةِ مِنْ كُمْبِيُوتَرَاتٍ وَمِكْرُوسْكُوبَاتٍ وَتَلِسْكُوبَاتٍ
وَعَيْرِهَا. لَقَدْ اسْتَطَاعَ الْإِنْسَانُ بِفَضْلِ الْحِسَابِ وَعِلْمِ الْفَلَكِ أَنْ
يَصِلَ إِلَى الْقَمَرِ وَيَنْزِلَ عَلَيْهِ وَيَصْنَعُ الْأَقْفَامَ الصَّنَاعِيَّةَ وَيُرْسَلَهَا
إِلَى الْكَوَاكِبِ. وَعَنْ قَرِيبٍ سَيَطِيرُ الْإِنْسَانُ بِوَاسِطَتِهَا مِنْ كَوْكَبٍ
إِلَى كَوْكَبٍ آخَرَ.

وَمِنَ الثَّابِتِ أَنَّ الَّذِي تَرَاهُ وَنُتِبْتُ وَجُودَهُ بِالرُّؤْيَةِ الْبَصْرِيَّةِ
مَحْدُودٌ وَقَلِيلٌ جِدًّا بِالنُّسْبَةِ إِلَى مَا تَرَاهُ بِالرُّؤْيَةِ الْعِلْمِيَّةِ
الْحِسَابِيَّةِ وَمُعْرَضٌ لِلْخَطَأِ. إِنَّ الْعَيْنَ الْبَصْرِيَّةَ الْمَجْرَدَةَ لَا تَرَى
الْمَيْكْرُوبَ وَلَا الْفَيْرُوسَ وَلَا الدَّرَّةَ وَحَرَكَاتِهَا السَّرِيعَةَ وَعَنَاصِرَ
تَكْوِينِهَا وَكُلَّ ذَلِكَ تَرَاهُ الْعَيْنُ الْعِلْمِيَّةُ.

وَمِنَ الْمُسْتَعْرَبِ أَنَّنَا عَلَى الرُّغْمِ مِنْ ذَلِكَ نَجِدُ مِنَ الْعُلَمَاءِ
مَنْ لَا يَتَّقِي بِالْحِسَابِ وَيَرْفُضُ الرُّؤْيَةَ الْعِلْمِيَّةَ رَفْضًا بَاتًّا وَيُفَضِّلُ
عَلَيْهَا الرُّؤْيَةَ الْبَصْرِيَّةَ الَّتِي كَثِيرًا مَا تُخْطِئُ وَتُعْطِي لَنَا صُورَةً
غَيْرَ صَحِيحَةٍ. إِنَّ هَذَا الرَّأْيَ وَهَذَا الْمَوْقِفَ لَا يُمَكِّنُ أَنْ يَتَّخِذَهُ
وَيَذْهَبَ إِلَيْهِ إِلَّا مَنْ سَيَطَرَ عَلَيْهِ وَسَادَ فِي تَفْكِيرِهِ التَّفْلِيدُ
الْأَعْمَى وَالْعَقْلِيَّةُ الْمُتَحَجَّرَةُ الْمُتْرَمَّتَةُ، تِلْكَ الْعَقْلِيَّةُ الَّتِي لَا

njegovom razmišljanju vodi slijepo oponašanje i okamenjeni i okorjeli mentalitet. To je taj mentalitet koji ne može spoznati da se život razvija i napreduje, niti može spoznati ciljeve uzvišenoga šerijata i njihovu dinamičnost, ne može spoznati da su propisi ti koje uvjetuju određene okolnosti, te da su propisi bili uvjetovani određenim uzrokom koji se mijenja sa promjenom tih uvjeta te prestaju prestankom uzroka tih uvjeta.

Bilježim ovdje da je prije 42 godine (1939) profesor Aḥmad Muḥammad Šākir, šerijatski sudija u Kairu, napisao raspravu: “Počeci arapskih mjeseci“. U njoj je ustvrdio da je nužno potrebno oslanjati se na astronomski proračun u datiranju tih mjeseci, potkrijepio je svoje mišljenje uvjerljivim argumentima i zadovoljavajućim dokazima. Raspravu je završio ovako:

“Ako bismo slijedili ovo što smatram i što sam razumio, tada bi se riječ muslimana ujediniła u pogledu ustanovljavanja Mjesečevih mjeseci. Mekka bi tada, kao vrelo islama, mjesto silaska Objave, kao susrećište muslimana svake godine kao da su na Sudnjem danu gdje se upoznaju i iskazuju međusobnu ljubav, u kojoj je Božiji Hram prema kojem se okreću u svojim namazima i molitvama kao simbolu njihova jedinstva, Mekka bi, dakle, bila središte kruga za njih u određivanju vremenā njihovih obreda.”

تَسْتَطِيعُ أَنْ تُدْرِكَ أَنَّ الْحَيَاةَ تَتَطَوَّرُ وَتَتَقَدَّمُ وَلَا تُدْرِكَ مَقَاصِدَ الشَّرِيعَةِ السَّمْحَةِ وَدِينَامِيكِيَّتِهَا وَلَا تَسْتَطِيعُ أَنْ تُدْرِكَ أَنَّ الْأَحْكَامَ الَّتِي افْتَتَضَتْهَا الظُّرُوفُ الْمُعَيَّنَةُ وَكَانَتْ مُعَلَّلَةً بِعِلَّةٍ مُعَيَّنَةٍ تَتَغَيَّرُ بِتَغْيَرِ تِلْكَ الظُّرُوفِ وَتَزُولُ بِزَوَالِ عِلَّتِهَا.

وَ أُسْجَلُ هُنَا أَنَّهُ مُنْذُ ٤٢ سَنَةً (١٩٣٩) كَتَبَ الْأُسْتَاذُ أَحْمَدُ مُحَمَّدُ شَاكِرُ الْقَاضِي الشَّرْعِيُّ بِالْقَاهِرَةِ رِسَالَتَهُ: أَوَائِلُ الشُّهُورِ الْعَرَبِيَّةِ وَذَهَبَ فِيهَا إِلَى ضَرُورَةِ الْإِعْتِمَادِ عَلَى الْحِسَابِ الْفَلَكِيِّ فِي تَحْدِيدِ الشُّهُورِ وَدَعَمَ مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ بِإِدْلَةٍ قَاطِعَةٍ وَحُجَجٍ مُقْنِعَةٍ، وَاخْتَتَمَ الرِّسَالَةَ بِمَا يَلِي:

فَلَوْ ذَهَبْنَا إِلَى مَا رَأَيْنَاهُ وَفَهَمْنَاهُ لَتَوَحَّدَتْ كَلِمَةُ الْمُسْلِمِينَ فِي إِثْبَاتِ الشُّهُورِ الْقَمَرِيَّةِ، وَكَانَتْ مَكَّةُ وَهِيَ مَبْنَعُ الْإِسْلَامِ وَمَهْبِطُ الْوَحْيِ، وَهِيَ مُلتَقَى الْمُسْلِمِينَ فِي كُلِّ عَامٍ كَأَنَّهُمْ عَلَى مِيعَادٍ يَتَعَارَفُونَ وَيَتَوَادُّونَ وَفِيهَا بَيْتُ اللَّهِ الَّذِي نَحْوَهُ يَتَوَجَّهُونَ فِي صَلَاتِهِمْ رَمَزًا لَوْحَدَتِهِمْ كَانَتْ مَكَّةُ هَذِهِ مَرْكَزَ الدَّائِرَةِ لَهُمْ فِي تَحْدِيدِ مَوَاقِيْتِهِمْ.

Ali, odluka Skupštine Fikhske islamske akademije, koja je izdata upravo u Mekki, odluka kojom se, na veliku žalost, propisuje da nije dopušteno uzimati uobzir astronomski izračun u određivanju [datiranja] Mjesečevih mjeseci – eto ta odluka potkopala je nadu spomenutoga autora (profesora Aḥmada Muḥammada Šākira) i stavila prepreku na put ostvarenja njegove želje i želje muslimana diljem vaskolikog svijeta.

Preveo s arapskog Enes Karić

وَلَكِنَّ قَرَارَ مَجْلِسِ الْمَجْمَعِ الْفِقْهِيِّ الْإِسْلَامِيِّ الَّذِي صَدَرَ فِي مَكَّةَ، وَالَّذِي يَقْضِي مَعَ الْأَسْفِ الشَّدِيدِ بَعْدَ جَوَازِ الْأَخْذِ بِالْحِسَابِ الْفَلَكِيِّ فِي تَحْدِيدِ الشُّهُورِ الْقَمَرِيَّةِ - هَذَا الْقَرَارُ قَدْ حَيَّبَ أَمَلَ الْمُؤَلِّفِ الْمَذْكُورِ وَأَقَامَ عَقَبَةً فِي سَبِيلِ تَحْقِيقِ رَغْبَتِهِ وَرَغْبَةِ الْمُسْلِمِينَ فِي كَافَّةِ أَنْحَاءِ الْعَالَمِ.

PRAVNI NAUK MEZHEBA NE ODGOVARA NAŠEM VREMENU

Piše jugoslavenski učenjak Husein Dozo

Iznošenje i raspravljanje o problemima koji se protstavljaju postojanju islamskog društva ukazuje posve jasno na to da smo počeli istraživati svoj pravi i svoj pravi put, te istraživati nužnost povratka našim islamskim vrijednostima i učenjima. Ovo su naši prvi koraci na putu oslobađanja od onoga što nas je zadesilo u vremenu dekadence kao što su inertnost, potčinjenost i apatija. Prema mome mišljenju, sve dotle dok mi osjećamo da ovi problemi postoje, te da su pred nama da bi se mi s njima sučelili u našem životu, nema sumnje u to da ćemo tragati za njihovim rješenjima, te da nećemo prestati tragati sve dok rješenja ne nađemo, kao što se nećemo zaustaviti ni tada kad rješenja nađemo. Jer, naime, problem nije - prema riječima imama Abū Hāmida al-Gazālīja - u manjkavosti rješenja već se problem nahodi u primjeni tog rješenja.

Ovaj put odabrao sam da, između tih problema koji su oslovljeni i stavljeni na tapet istraživanja i raprav-

فَقَهُ الْمَذَاهِبِ لَيْسَ كَافِيًا لِعَصْرِنَا

بِقَلَمِ الْعَلَمَةِ الْيُوجُوسَلَا فِي حُسَيْنِ جُوزُو

إِنَّ إِثَارَةَ وَمُنَاقَشَةَ الْمَشْكَالَاتِ الَّتِي تَعْتَرِضُ قِيَامَ الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ تَدُلُّ دَلَالَةً وَاضِحَةً عَلَى أَنَّنا بَدَأْنَا بِالْبَحْثِ عَنْ طَرِيقِنَا وَصِرَاطِنَا الْمُسْتَقِيمِ، وَعَنْ ضَرُورَةِ الرُّجُوعِ إِلَى قِيَمِنَا وَتَعَالِيمِنَا الْإِسْلَامِيَّةِ. وَهَذِهِ أَوْلَى خُطُوبَاتِنَا فِي سَبِيلِ التَّخَلُّصِ مِمَّا كُنَّا أُصِيبْنَا بِهِ فِي فَتْرَةِ الْإِنْحِطَاطِ مِنَ الْجُمُودِ وَالْإِسْتِكَاتَةِ وَالتَّوَكُّلِ. وَفِي رَأْيِي أَنَّنا مَا دُمْنَا نَشْعُرُ بِوُجُودِ هَذِهِ الْمَشَاكِلِ وَبِأَنَّهَا قَائِمَةٌ أَمَامَنَا نُؤَاجِهُهَا فِي حَيَاتِنَا فَبِدُونِ شَكِّ سَبَبَحْتُ عَنْ حُلُولِهَا وَلَا نَتَوَقَّفُ فِي الْبَحْثِ حَتَّى نَجِدَهَا، كَمَا لَا نَتَوَقَّفُ عِنْدَ الْحُصُولِ عَلَيْهَا لِأَنَّ الْمَشْكَالَةَ لَيْسَتْ - عَلَى حَدِّ قَوْلِ الْإِمَامِ أَبِي حَامِدٍ الْغَزَّالِيِّ - فِي قُصُورِ الْحَلِّ وَلَكِنَّهَا فِي تَطْبِيقِهَا.

وَقَدْ اخْتَرْتُ لِهَذِهِ الْمَرَّةِ مِنْ تِلْكَ الْمَشَاكِلِ الْمُنَازَةَ وَالْمَطْرُوحَةَ عَلَى بَسَاطِ الْبَحْثِ وَالْمُنَاقَشَةِ مَوْضُوعَ تَطْبِيقِ

ljanja, pišem o primjeni šerijata. Želja mi je da pitanje primjene šerijata obradim na način kako ja vidim okolnosti, prilike i teškoće koje prate tu samu primjenu.

Moja prva opća napomena u vezi ove teme je da mi i dalje o islamu pjevamo pjesme i da o njemu govorimo dogmatski (al-kalām), a bez posviještenosti i spoznaje. Stalno govorimo i ponavljamo ovaj stav: 'Islam odgovara za svako vrijeme i mjesto, islam sadrži najbolja rješenja za probleme našeg vremena, islam je cjeloviti sistem čije je svojstvo da usređuje čovjeka i izbavlja ga iz opasnosti i pogibelji u koje je čovjek stigao usprkos njegovom zapanjujućem i ogromnom naučnom i tehnološkom napretku.'

Za ove tvrdnje ja ne bih rekao da su samo puke tvrdnje, te da tu nema nečega što ih opravdava, već zapravo, uz sve žaljenje, tvrdim da niko od onih koji ove tvrdnje iznose nije pokušao da pogodnost islama [za svako vrijeme i mjesto] utemelji na primjeni njegovih principa i učenja u našem životu te objelodanjivanju praktičkih rješenja islama za probleme sa kojima se suočava savremeni život.

U ovu istu vrstu spada i poziv na primjenu šerijata, poziv čije opetovanje čujemo u svakoj islamskoj zemlji. To je jedan lijep poziv, odobrava ga svaki musliman

الشريعة. وَيُودَى أَنْ اتَّأَوَلَ بِمَا أَرَاهُ فِيهِ مِمَّا تَلَابَسُهُ مِنْ مُلَابَسَاتٍ وَظُرُوفٍ وَصُعُوبَاتٍ.

وَمِنْ مَلَاخِطَاتِي الْأُولَى الْعَامَّةِ بِالنُّسْبَةِ إِلَى هَذَا الْمَوْضُوعِ أَنَّنَا لَا نَزَالُ نَتَغَنَّى بِالْإِسْلَامِ وَنَرْمِي الْكَلَامَ فِيهِ بِدُونَ وَعْيٍ وَإِدْرَاكِ. نَقُولُ وَنُرَدِّدُ الْقَوْلَ دَائِمًا أَنَّ الْإِسْلَامَ صَالِحٌ لِكُلِّ زَمَانٍ وَمَكَانٍ وَأَنَّهُ يَحْتَوِي عَلَى أَفْضَلِ حُلُولٍ لِمَشَاكِلِ عَصْرِنَا، أَنَّهُ نِظَامٌ شَامِلٌ مِنْ شَأْنِهِ إِسْعَادُ الْإِنْسَانِ وَإِنْقَادُهُ مِنْ وِيْلَاتِهِ وَمَارِقِهِ الَّتِي وَصَلَ إِلَيْهَا رُغْمَ تَقَدُّمِهِ الْعِلْمِيِّ وَالتَّكْنُوْلُوجِيِّ الْهَائِلِ الْمُدْهِلِ.

هَذِهِ الْإِدْعَاءَاتُ لَا أَقُولُ إِنَّهَا مُجَرَّدُ إِدْعَاءَاتٍ وَأَنَّهُ لَيْسَ هُنَاكَ مَا يُبْرِئُهَا، وَلَكِنِّي أَقُولُ بِكُلِّ أَسْفٍ أَنَّهُ لَمْ يُحَاوَلْ أَحَدٌ مِنْ أَصْحَابِ هَذِهِ الْإِدْعَاءَاتِ أَنْ يُثَبِّتَ صِلَاحِيَّةَ الْإِسْلَامِ بِتَطْبِيقِ مَبَادِيئِهِ وَتَعَالِيمِهِ فِي حَيَاتِنَا وَإِبْرَازِ حُلُولِهِ الْعَمَلِيَّةِ لِمَشَاكِلِ تَوَاجُهِهَا الْحَيَاةِ الْمُعَاصِرَةِ.

وَمِنْ نَفْسِ هَذَا النَّوْعِ نِدَاءٌ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ، ذَلِكَ النِّدَاءُ الَّذِي نَسْمَعُ تَرْدِيدَهُ فِي كُلِّ بَلَدٍ إِسْلَامِيٍّ وَهُوَ نِدَاءُ جَمِيلٌ يَسْتَحْسِنُهُ كُلُّ مُسْلِمٍ وَيَسْتَتِدُّ بِهِ، إِنَّهُ يُشَكِّلُ أَمَالَهُ وَعَايَاتِهِ.

i njime se naslađuje, taj poziv ispunjava njegove nade i stremljenja.

U stvari, tu postoje snažni i aktivni pokreti koji žilavom upornošću zahtijevaju primjenu šerijata u svim područjima života. Ovi pokreti očituju ispravan izraz želje širokih muslimanskih slojeva kojima pripada zasluga za očuvanje islama usprkos onome kroza što je islam prošao na svome putu: teškoćama, preprekama i katastrofama. Uputno je spomenuti da ustavi većine islamskih zemalja izriječom navode da je islam vjera dotične države i da je islam izvor zakonodavstva.

Tu postoje i neke islamske zemlje koje tvrde da su prionule sa primjenjivanjem šerijata i provođenjem njegovih propisa u životu općenito.

Ali, važno pitanje koje se ovdje mora postaviti i uputiti znalcima islama da na njega odgovore jeste sljedeće: Da li je moguća primjena šerijata kako se on danas shvata, sa svim njegovim detaljima i poglavljima, na sva područja političkog, ekonomskog i društvenog života u modernom životu, koji se odlikuje problemima i pitanjima koji su zamršeni do krajnje granice i koji nisu postojali prije, niti su se njima bavili davnašnji pravnici istraživači? Drugim riječima, je li moguće uspostaviti modernu državu, sa svim njezinim

وَالْوَاقِعُ أَنَّ هُنَاكَ حَرَكَاتٍ قَوِيَّةً وَنَشِيطَةً تُطَالِبُ بِإِصْرَارٍ شَدِيدٍ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ فِي جَمِيعِ مَجَالَاتِ الْحَيَاةِ. وَهَذِهِ الْحَرَكَاتُ تُعَبَّرُ تَعْبِيرًا صَحِيحًا عَنِ رَغْبَةِ الْجَمَاهِيرِ الْمُسْلِمَةِ الَّتِي لَهَا الْفُضْلُ فِي الْحِفَاظِ عَلَى الْإِسْلَامِ عَلَى الرُّغْمِ مِمَّا مَرَّ بِهِ فِي سَيْرِهِ مِنْ مَصَاعِبٍ وَعَرَاقِيلٍ وَكَوَارِثٍ. وَجَدِيرٌ بِالذِّكْرِ أَنَّ دَسَائِرَ مُعْظَمِ الدُّوَلِ الْإِسْلَامِيَّةِ تَنْصُ بِأَنَّ الْإِسْلَامَ دِينُ الدَّوْلَةِ وَبِأَنَّهُ مَصْدَرُ التَّشْرِيعِ.

وَهُنَاكَ بَعْضُ الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ تَدَّعِي بِأَنَّهَا تَقُومُ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ وَتَنْفِيذِ أَحْكَامِهَا فِي الْحَيَاةِ الْعَامَّةِ.

وَلَكِنَّ السُّؤَالَ الْمُهْمَّ الَّذِي يَجِبُ أَنْ يُطْرَحَ هُنَا وَيُوجَّهَ إِلَى عُلَمَاءِ الْإِسْلَامِ لِلْإِجَابَةِ عَلَيْهِ هُوَ: هَلْ يُمَكِّنُ تَطْبِيقُ الشَّرِيعَةِ مِفْهُومَهَا الْحَالِي بِجَمِيعِ تَفَاصِيلِهَا وَأَبْوَابِهَا عَلَى كَافَّةِ مَجَالَاتِ الْحَيَاةِ السِّيَاسِيَّةِ وَالْاِقْتِصَادِيَّةِ وَالْإِجْتِمَاعِيَّةِ فِي الْحَيَاةِ الْمُعَاصِرَةِ، الَّتِي تَمْتَلِئُ بِمَشَاكِلَ وَقَضَايَا مُعَقَّدَةٍ فِي مُنْتَهَى التَّعْقِيدِ لَمْ تَكُنْ مَوْجُودَةً مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَتَنَاوَلْهَا الْمُجْتَهِدُونَ الْأَوَّلُونَ. وَبِعَبَارَةٍ أُخْرَى هَلْ يُمَكِّنُ إِقَامَةُ دَوْلَةٍ حَدِيثَةِ جَمِيعِ فُرُوعِهَا مِنْ

sektorima politike, društva i ekonomije, na propisima fikha [pravnog nauka] Abū Ḥanīfe, ili na fikhu imama Mālīka, Šāfiʿe i Aḥmada ibn Ḥanbala?

Mi od vlada u islamskim zemljama tražimo da primijene šerijat, ali kakav je to šerijat koji tražimo da se primijeni, pa da konvergira, da je podesan i da daje odgovore na potrebe i zahtjeve našega doba te koji sadrži rješenja za njegove zamršene probleme koje vladajući sistemi danas nisu u stanju riješiti na zadovoljavajući način.

Po mome mišljenju, nelogična je stvar zahtijevati da se primijeni šerijat prije uspostavljanja kritičkog mišljenja [al-iğtihād] i deriviranja propisa i rješenja iz islamskih izvora za probleme našega života.

Islamsko mišljenje - kako rekosmo maločas - odgovara za svako vrijeme i mjesto. A značenje te tvrdnje je da islamsko mišljenje sadržava, svojim univerzalnim postavkama i općim principima, rješenja za sve što se pomalja kao novo i što se događa u bilo kojem vremenu i bilo kojem mjestu. Polazeći odatle, nužno proizilazi da znalci islama moraju iznova, do u detalje i sveobuhvatno, analizirati to islamsko mišljenje kako bi u njemu tako pronašli, i iz njega derivirali, sve što potrebuje naš moderni život: sisteme, rješenja i propise za sve njegove tekovine.

السِّيَاسَةِ وَالْإِجْتِمَاعِ وَالْإِقْتِصَادِ عَلَى أَحْكَامِ فُحِّهِ أَبِي حَنِيفَةَ أَوْ عَلَى فُحِّهِ الْإِمَامِ مَالِكٍ وَالشَّافِعِيِّ وَأَحْمَدَ ابْنَ حَنْبَلٍ؟

إِنَّمَا نَطَالِبُ الْحُكُومَاتِ فِي الْبِلَادِ الْإِسْلَامِيَّةِ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ، وَلَكِنْ مَا هِيَ تِلْكَ الشَّرِيعَةُ الَّتِي نَطَالِبُ بِتَطْبِيقِهَا وَالَّتِي تُلَايِمُ وَتُنَاسِبُ وَتَتَجَاوَبُ مَعَ حَاجَاتِ وَمُتَطَلِّبَاتِ عَصْرِنَا، وَتَحْتَوِي عَلَى حُلُولٍ لِمَشَاكِلِهِ الْمُعَقَّدَةِ الَّتِي عَبَّرَتِ النُّظُمُ السَّانِدَةُ الْيَوْمَ عَنْ حَلِّهَا حَلًّا مَرْضِيًّا.

وَفِي نَظْرِي أَنَّ الْمُطَالَبَةَ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ قَبْلَ الْقِيَامِ بِالْإِجْتِهَادِ وَاسْتِخْرَاجِ الْأَحْكَامِ وَالْحُلُولِ مِنَ الْمَصَادِرِ الْإِسْلَامِيَّةِ لِمَشَاكِلِ حَيَاتِنَا أَمْرٌ غَيْرٌ مَعْقُولٌ.

إِنَّ الْفِكْرَ الْإِسْلَامِيَّ - كَمَا قُلْنَا آنفًا - صَالِحٌ لِكُلِّ زَمَانٍ وَمَكَانٍ، وَمَعْنَاهُ أَنَّهُ يَحْتَوِي بِكُلِّيَّاتِهِ وَمَبَادِنِهِ الْعَامَّةِ عَلَى حُلُولِ لِكُلِّ مَا يَتَجَدَّدُ وَيَعْدُثُ فِي أَيِّ وَقْتٍ وَفِي أَيِّ مَكَانٍ. وَمِنْ هُنَا يَتَحْتَمُّ عَلَى عُلَمَاءِ الْإِسْلَامِ أَنْ يُحَلِّلُوا هَذَا الْفِكْرَ مِنْ جَدِيدٍ تَحْلِيلًا دَقِيقًا وَسَامِلًا بِحَيْثُ يَجِدُونَ فِيهِ وَيَسْتَخْرِجُونَ مِنْهُ كُلَّ مَا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ حَيَاتُنَا الْحَدِيثَةُ مِنْ نُظُمٍ وَحُلُولٍ وَأَحْكَامٍ لَجَمِيعِ مَرَاقِفِهَا.

Pa iako mi uveliko uvažavamo, respektiramo i smatramo velikim imame (utemeljitelje) mezheba (klasičnih škola) islamskoga pravnog nauka (fikha), mi moramo reći da islamsko pravo ovih mezheba nije odgovarajuće, niti je dostatno za potrebe našega doba.

Ne treba promaći našem umu da većina onih koji pozivaju da se primijeni šerijat pod tim misle samo na njegov kazneni aspekt - to jest na uspostavljanje ħudūda /tjelesnoga kažnjavanja/ - naime, kako oni smatraju, tjelesne kazne jesu jedina osnova na kojoj počiva islamsko društvo. Doznali smo iz novina i časopisa da je ‘ulema al-Azhara [teolozi najstarijeg islamskog univerziteta] predložila Parlamentu Egipta nacrt kaznenog zakona koji se temelji na islamskom šerijatu i koji obuhvata razne vrste /tjelesnih/ kazni za delikte kao što su ubojstvo, preljuba, potvora, pijenje alkoholnih pića, apostazija, krađa i drugo.

A to nas navodi da postavimo pitanje: Da li šejhovi Časnoga /univerziteta/ al-Azhar vjeruju da je kazna [kažnjavanje] jedino sredstvo, ili u najmanju ruku najbolje sredstvo, da se pripremi dobar čovjek i da se formira islamsko društvo, da se iz njega iskorijeni zlo i da se ostvari njegova sreća? E ako oni tako misle, onda je štap šayĥa ‘Ulayša i danas zmiya koja još uvijek gmiže!

وَمَعَ تَقْدِيرِنَا الْبَالِغِ وَتَعْظِيمِنَا وَإِجْلَالِنَا لِأُمَّةِ مَذَاهِبِ الْفِقْهِ
الْإِسْلَامِيِّ فَلَا بُدَّ لَنَا مِنَ الْقَوْلِ بِأَنَّ فِقْهَ الْمَذَاهِبِ غَيْرُ كَافٍ
وَعَيْرُ وَافٍ لِحَاجَاتِ عَصْرِنَا.

وَلَا يَغِيبُ عَنَّا أَذْهَانِنَا أَنَّ مُعْظَمَ الْمُتَادِينَ بِتَطْبِيقِ الشَّرِيعَةِ
يَقْصِدُونَ بِذَلِكَ وَجْهَهَا الْعَقَائِيَّ فَحَسْبُ - أَغْنِي إِقَامَةَ الْخُدُودِ
- كَأَنَّ الْخُدُودَ فِي نَظَرِهِمْ هِيَ الْأَسَاسُ الْوَحِيدَ الَّذِي يُقَامُ عَلَيْهِ
الْمُجْتَمَعُ الْإِسْلَامِيُّ. وَقَدْ أَطْلَعْتَنَا الْجَرَائِدُ وَالْمَجَلَّاتُ أَنَّ عُلَمَاءَ
الْأَزْهَرِ قَدَّمُوا إِلَى مَجْلِسِ الْأُمَّةِ مِمْرَ مَشْرُوعِ قَانُونِ الْجِنَايَاتِ
مَبْنِيًّا عَلَى الشَّرِيعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَيَحْتَوِي عَلَى أَنْوَاعٍ مُخْتَلَفَةٍ مِنَ
الْعُقُوبَاتِ مِثْلَ عُقُوبَةِ الْقَتْلِ وَالزُّنَى وَالْقَذْفِ وَشُرْبِ الْخَمْرِ
وَالرَّدَّةِ وَالسَّرِقَةِ وَغَيْرِهَا.

وَهَذَا مِمَّا يَدْعُونَا إِلَى التَّسَاؤُلِ: هَلْ مَشَايِخُ الْأَزْهَرِ الشَّرِيفِ
يَعْتَقِدُونَ أَنَّ الْعُقُوبَةَ هِيَ الْوَسِيلَةُ الْوَحِيدَةُ أَوْ عَلَى الْأَقَلِّ خَيْرٌ
وَسِيلَةٌ لِإِعْدَادِ الْإِنْسَانِ الصَّالِحِ وَتَكْوِينِ الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ
وإِزَالَةِ الشَّرِّ عَنْهُ وَتَحْقِيقِ سَعَادَتِهِ؟ وَإِذَا كَانَ ذَلِكَ رَأْيَهُمْ فَعَصَا
الشَّيْخِ عَلِيَّشِ فِي الْوَاقِعِ لَا تَزَالُ حَيَّةً تَسْعَى!

A zapravo, postoje mnogobrojna sredstva koja treba upotrijebiti prije primjene kazni. Dužnost je islamskog društva da opskrbi siromaha svime što mu treba, hranom, odjećom, stanom, sredstvom prijevoza..., prije amputiranja njegove ruke kad ga se procesuiru za krađu, kako je to smatrao Ibn Hazm.

Preveo s arapskog Enes Karić

وَالْحَقِيقَةُ أَنَّ هُنَاكَ وَسَائِلَ مُتَعَدِّدَةً يَجِبُ اسْتِعْمَالُهَا قَبْلَ
إِنزَالِ الْعُقُوبَةِ. فَعَلَى الْمُجْتَمَعِ الْإِسْلَامِيِّ أَنْ يُضَمِّنَ لِلْفَقِيرِ مَا
يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْ مَأْكَلٍ وَمَلْبَسٍ وَمَنْزِلٍ وَمَرْكَبٍ قَبْلَ قَطْعِ يَدِهِ
عِنْدَ مُمَارَسَتِهِ السَّرِقَةِ كَمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْإِمَامُ ابْنُ حَزْمٍ.

Drugi dio

**KOMENTAR DR. ENESA KARIĆA
NA ĐOZINE ARAPSKE ESEJE**

الجزء الثاني

تعليق الدكتور أنس كاريتش
على المقالات العربية لحسين جوزو

KRITIČKO MIŠLJENJE HUSEIN-EF. ĐOZE

(Ovaj esej je pisan 2012.g.)

U ovom eseju ćemo govoriti o tome kako je Husein-ef. Đozo (1912.-1982.) tumačio sljedeća pitanja: a) “Zaostalost” muslimanskog svijeta, b) “Konzervativizam” u prakticanju vjerskih obreda, c) Kritika oblika vladavine kod muslimana u XX stoljeću, d) Đozo kao muslimanski zagovornik “teologije oslobođenja”, e) Islamska emancipacija muslimanki, f) Bosanski muslimani - bježanje od sebe, stid od prošlosti.

Na kraju ovog eseja govorimo o Đozinim “Preispitivanjima u časovima rezignacije”.

Prije godinu dana obratila nam se Bibliotheca Alexandrina (*Maktabatu l-Iskandariyyah*) iz Aleksandrije (Egipat) molbom da priredimo dva sveska, prvi bi tretirao život, djelo i djelovanje Mehmeda Džemaludina Čauševića, reisu l-uleme u periodu 1913.-1930. godine, a drugi tom bi obuhvatio opis životnih dionica i glavna uporišta iz intelektualnog nasljeđa Husein-ef. Đoze. Bilo nam je drago da naučni krugovi u Bibliotheci Alexandrini znaju za ovu našu dvojicu alima i mislilaca.

الْفِكْرُ الْإِنْتِقَادِيُّ لِلشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو

إِنَّ الَّذِي نَتَنَاوَلُهُ فِي هَذِهِ الْمَقَالَةِ هُوَ كَيْفِيَّةُ نَظَرِ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو (١٩١٢-١٩٨٢) إِلَى الْمَسَائِلِ الثَّلَاثَةِ: (أ) تَخَلُّفُ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ (ب) أَلْرُوحُ الْمُحَافِظَةِ فِي مُمَارَسَةِ الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ الدِّينِيَّةِ (ج) نَقْدُ أَسَالِبِ الْحُكْمِ لَدَى الْمُسْلِمِينَ فِي الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ (د) الدَّعْوَةُ إِلَى «النَّظَرِيَّةِ الدِّينِيَّةِ التَّخْرِيرِيَّةِ» (هـ) التَّخْرِيرُ الْإِسْلَامِيُّ لِلْمُسْلِمَاتِ (و) الْمُسْلِمُونَ الْبُوسْنِيُّونَ - فِرَارُهُمْ عَنِ أَنْفُسِهِمْ وَاسْتِحْيَاؤُهُمْ مِنْ مَاضِيهِمْ.

وَفِي خَتَامِ الْمَقَالَةِ سَنَنْتَطَرُّ إِلَى مُرَاجَعَةِ جُوزُو لِأَرَائِهِ فِي أَوْقَاتِ التَّخْيِبِ.

قَبْلَ عَامٍ مِنَ الزَّمَانِ حَاطَبْتَنَا مَكْتَبَةُ الْإِسْكَانْدَرِيَّةِ مِنْ مِصْرَ طَالِبَةً مِنَّا إِعْدَادَ مُجَلَّدَيْنِ مِنَ الْكِتَابِ يَتَنَاوَلُ أَحَدُهُمَا سِيرَةَ وَمُؤَلَّفَاتِ وَنَشَاطَاتِ الشَّيْخِ مُحَمَّدٍ جَمَالِ الدِّينِ تَشَاوُشْفِيئِش وَهُوَ رَئِيسُ عُلَمَاءِ الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسَكِ فِي الْفَتْرَةِ مَا بَيْنَ ١٩١٣ وَ ١٩٣٠ وَأَمَّا الثَّانِي فَيَشْمُلُ وَصْفَ مَرَاجِلِ الْحَيَاةِ وَالِدَّعَائِمِ الرَّئِيسِيَّةِ لِلتُّرَاثِ الْفِكْرِيِّ لِلشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو وَقَدْ سَرَرْنَا أَنَّ الدَّوَائِرَ الْعِلْمِيَّةَ فِي مَكْتَبَةِ الْإِسْكَانْدَرِيَّةِ هُمْ عَلَى عِلْمٍ بِهَذَيْنِ الْعَالَمِينَ وَالْمُفَكِّرِينَ مِنْ عُلَمَائِنَا.

Ovih dana navršava se stotinu godina od rođenja i trideset godina od smrti Husein ef. Doze (1912.-1982.).

Povodom tih obljetnica podsjećamo na najvažnije teme kojima se Dozo bavio nekoliko decenija.

Stubokne promjene kod nas na zapadnom Balkanu od 1982. godine naovamo, te nepredvidljiva događanja “Arapskog proljeća” koja drugu godinu zaredom proturječno traju, koja potresaju i pretresaju Bliski istok, samo su neki među drugim važnim razlozima i okolnostima u kojima nas Dozino mišljenje oslovljava i danas na svjež način.

Dozino djelo nam se i sada umnogome obraća kao da je iz naših dana. Kako se vidi iz ovdje donesenih odabranih navoda iz njegova velikoga opusa, Dozo je toliko snažno insistirao na zahtjevu da muslimani iz Kur’ana i Sunneta razotkriju nove inspiracije i rješenja za svoje vrijeme, izgarao je od želje da muslimanske zajednice budu “napredne” i “progresivne”.

Kad sa distance od ovih trideset godina nakon Dozina preseljenja na Onaj svijet razmotrimo literaturu i vrela koja su intelektualno oblikovala njegovo mišljenje i djelovanje, pokazuje se nesumnjivim da je Dozo uz moćnu tradiciju komentatorske škole *al-Manār*

وَفِي هَذِهِ الْأَيَّامِ تَكْتُمِلُ مِائَةٌ عَامٍ مَضَتْ عَلَى مِيلَادِ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو كَمَا تَكْتُمِلُ كَذَلِكَ ثَلَاثُونَ عَامًا عَلَى وَفَاتِهِ (١٩١٢-١٩٨٢) وَمِنَاسَبَةِ هَذَيْنِ الذِّكْرَيْنِ السَّنَوِيَّيْنِ نُؤَافِي الْفُرَاءَ بِأَهَمِّ مَا أَهْتَمَّ بِهِ مِنَ الْقَضَايَا وَالْمَوْضُوعَاتِ عَلَى مَضَى الْعُقُودِ مِنَ الزَّمَانِ.

إِنَّ مَا يَحْدُثُ هُنَا فِي عَرَبِ الْبَلْقَانِ مُنْذُ عَامِ ١٩٨٢ مِ مِنَ الثَّقَلَاتِ الْمُتَطَرِّفَةِ وَمَا يَجْرِي كَذَلِكَ مِنَ الْوَقَائِعِ الْجَامِحَةِ وَالْمُتَنَافِضَةِ وَالْمَعْرُوفَةِ بِاسْمِ الرِّبِيعِ الْعَرَبِيِّ وَالتِّي لَا تَزَالُ مُسْتَمِرَّةً وَمُرْزَلَةً الشَّرْقِ الْأَوْسَطِ مُنْذُ عَامَيْنِ مِنَ الزَّمَانِ هِيَ فَقَطْ جُزْءٌ مِنَ الْأَسْبَابِ وَالظُّرُوفِ الَّتِي تَجْعَلُ فِكْرَ جُوزُو يُخَاطِبُنَا الْيَوْمَ أَيْضًا مَخَاطَبَةً حَيَّةً طَارِجَةً.

فَلَا تَزَالُ الْيَوْمَ أَيْضًا تُخَاطِبُنَا مُؤَلَّفَاتِ جُوزُو وَكَأَنَّهَا قَدْ نَشَأَتْ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ. وَمِمَّا يَلَاخِظُ مِمَّا أوردتْ هُنَا مِنَ الْمُقْتَبَسَاتِ الْمُخْتَارَةِ مِنَ التَّصْنِيفَةِ الْوَاسِعَةِ مِنْ مُؤَلَّفَاتِهِ أَنَّ جُوزُو قَدْ أَصَرَ إِصْرًا شَدِيدًا عَلَى صَرُورَةِ إِجَادِ الْمُسْلِمِينَ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ وَالسُّنَّةِ الشَّرِيفَةِ الْإِهَامَاتِ وَحُلُولًا جَدِيدَةً مَلَامَةً لِزَمَانِهِمْ وَأَنَّهُ مِنْ جَانِبِهِ كَانَ يَتَّقِدُ رَغْبَةً فِي أَنْ تُصْبِحَ الْمُجْتَمَعَاتُ الْمُسْلِمَةُ «مُتَقَدِّمَةً» وَ «مُتَطَوِّرَةً».

وَإِذَا تَطَرَّنَا الْآنَ، وَبَعْدَ قَرْنٍ ثَلَاثِينَ عَامًا مَضَتْ عَلَى انْتِقَالِ جُوزُو إِلَى الْحَيَاةِ الْأُخْرَى، إِلَى الْمَرَاجِعِ الَّتِي صَاغَتْ فِكْرَهُ وَمُؤَلَّفَاتِهِ فَيُظْهِرُ جَلِيًّا أَنَّهُ قَدْ رَاجَعَ فِي الْعَالِبِ الْكُتُبِ الَّتِي تَتَضَمَّنُ «الْفِكْرَ النَّهْضَوِيَّ الْإِسْلَامِيَّ» وَذَلِكَ إِضَافَةً إِلَى مَا

(Svjetionik) i uz ideje reformatora Muhammeda Abduhua (1849.-1905.), najviše koristio knjige koje sadrže “mišljenje islamskoga preporoda” (*al-fikru n-nahdawī l-islāmī*). Taj je preporodni val tražio, i najčešće pronalazio, angažiranog alima i intelektualca, koji će na svjež način protumačiti i primiti islamska vrela usred svoje današnjice.

Nekoliko je osnovnih tema kojima se Husein Dozo neumorno vraćao. Na neke od njih ovdje ćemo prigodno podsjetiti.

Bosanski musliman podnosi izvještaj Božijem poslaniku Muhammedu (a.s.)

Ali, prije toga, podsjećamo na jedan dragulj u našem vjerskom spisateljstvu u Bosni i Hercegovini, na jedan Dozin esej iz 1969. godine, pod naslovom: “Na grobu Posljednjeg Božijeg poslanika”.

Husein Dozo je napisao impozantan broj radova: eseja, članaka, rasprava, polemika, uspomena, crtica, osvrti... El-Kalem, izdavačka kuća Rijasetu Islamske zajednice (u suizdavaštvu sa Fakultetom islamskih nauka) objavila je njegova “Izabrana djela” u pet opsežnih svezaka (Sarajevo, 2006. godine) u kojima se vidi glavni dio njegova intelektualnog nasljeđa i spisateljskog učinka.

لَهُ نُفُودٌ قَوِيٌّ مِنْ تَرَاثِ مَدْرَسَةِ «الْمَنَارِ» التَّفْسِيرِيَّةِ وَأَفْكَارِ الْمُصْلِحِ مُحَمَّدِ عَبْدِهِ (١٨٤٩-١٩٠٥م)، فَقَدْ كَانَتْ تِلْكَ الْمُوجَّهَةُ النَّهْضَوِيَّةُ مُتَوَجِّهَةً نَحْوَ عَالِمٍ وَمُتَّقِفٍ مُجَاهِدٍ يَسْتَقْبِلُ الْمَرَاجِعَ الْإِسْلَامِيَّةَ وَيُقَسِّرُهَا بِتَفْسِيرٍ طَارِحٍ فِي وَسْطِ ظُرُوفِهِ الرَّاهِنَةِ. هُنَاكَ عَدَدٌ مِنَ الْمَوْضُوعَاتِ الْأَسَاسِيَّةِ الَّتِي كَانَ جُوزُو يَعُودُ إِلَيْهَا دُونَ لَأْيٍ وَمِنْهَا مَا نُشِيرُ إِلَيْهِ هُنَا إِشَارَةً مُلَامَةً لِهَذِهِ الْمُنَاسَبَةِ.

مُسْلِمٌ بُوْسْنِيٌّ يَقْدِمُ تَفْرِيرًا لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَبْلَ ذَلِكَ نُشِيرُ لِلْقَارِئِ إِلَى جَوْهَرَةٍ مِنْ جَوَاهِرِ أَدْبَارِ الدِّينِيِّ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسَكِ وَهِيَ مَقَالَةٌ أَدَبِيَّةٌ لِحُوزُو نُشِرَتْ عَامَ ١٩٦٩م بِعُنْوَانِ «عَلَى قَبْرِ خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ». كَتَبَ جُوزُو عَدَدًا كَبِيرًا مِنَ الْمَوْقِفَاتِ مَا بَيْنَ الْمَقَالَاتِ وَالرِّسَالَاتِ وَالْبُحُوثِ وَالذِّكْرِيَّاتِ وَالتَّعْلِيْقَاتِ... وَقَدْ نَشَرَتْ «الْقَلَمُ» وَهِيَ دَارٌ لِلنُّشْرِ وَالطَّبَاعَةِ تَابِعَةٌ لِرِئَاسَةِ الْجَمَاعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسَكِ بِالتَّعَاوُنِ مَعَ كُلِّيَّةِ الدِّرَاسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي سَرَايِفُو مَجْمُوعَةً مِنْ مُؤَلِّفَاتِهِ الْمُخْتَارَةِ تَضُمُّ حَمْسَةَ مُجَلَّدَاتٍ كَبِيرَةٍ (سَرَايِفُو فِي ٢٠٠٦م) وَالتِّي يُمْكِنُ مِنْ خِلَالِهَا رُؤْيَةَ الْجُزْءِ الرَّئِيسِيِّ مِنْ مَخْلَقَاتِهِ الْفِكْرِيَّةِ وَتَنَاجِهِ التَّأَلِيفِيِّ.

Ali, po našem mišljenju, Husein Dozo nigdje nije tako sižejno najavio glavne, rekli bismo osne, teme kojima će se baviti za svojih zrelih godina i na vrhuncu svojih spisateljskih angažmana kao u eseju “Na grobu posljednjeg Božijeg poslanika” (izvorno objavljen u *Glasniku*, br. XXXII/5-6, iz 1969. godine).¹

Ovaj esej smatramo, također, Dozinim najvažnijim doprinosom savremenoj esejistici islama. K tome, nije nam poznato da je iko od bosanskohercegovačkih muslimana na ovakav način “podnio izvještaj Božijem poslaniku Muhammedu (a.s.) o stanju muslimanskog ummeta” u XX. stoljeću, kao što je to učinio Husein Dozo.

Kako je samo zanimljivo čitati jednoga muslimanskog modernistu kako se koristi sufijskim metodama “razgovora sa Božijim poslanikom”!

Dozo prvo kaže Božijem poslaniku Muhammedu (a.s.): “Stojim pred Tvojim grobom. Znam da si bio čovjek i da si umro. Ja Ti se ne klanjam niti Te obožavam. Ti si me tako naučio. Tako o Tebi kaže i Kur’an, kojeg si saopćio ljudima.”²

¹ Usp. Husein Dozo, *Na grobu posljednjeg Božijeg poslanika*, Izabrana djela Huseina Doze, I, izd. “El-Kalem”, Sarajevo, 2006., str. 273. i dalje.

² Husein Dozo, isto, str. 273.

إِلَّا أَنَّهُ، حَسَبَ رَأْيِنَا، لَمْ يَلُوِّحْ حُسَيْنٌ جُوزُو لِمَا سَيَهْتَمُّ بِهِ مِنَ الْمَوْضُوعَاتِ فِي سَنَةِ النَّاصِحِ وَفِي أَوْجِ نَشَاطِهِ التَّالِيفِيِّ مِثْلَمَا لُوِّحَ لَهُ تَلْوِيحًا مُلَخَّصًا وَبَيِّنًا فِي الْمَقَالَةِ «عَلَى قَبْرِ خَاتِمِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ» (نُشِرَتْ أَوْلًا فِي مَجَلَّةِ الْبَلَاغِ) ¹، رَقْمَ ٦٥-٧٠/٣٢ عَامَ ١٩٦٩م).^٢

وَعَدُّ هَذِهِ الْمَقَالَةِ أَيْضًا مِنْ أَمَمٍ إِسْهَامَاتِ جُوزُو لِقَنِّ كِتَابَةِ الْمَقَالَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْحَدِيثَةِ، وَإِضَافَةَ إِلَى ذَلِكَ فَلَسْنَا عَلَى عِلْمٍ بِأَنَّ أَحَدًا مِنْ مُسْلِمِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ قَدَّمَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَفْرِيرًا عَنْ أَوْضَاعِ الْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ مِثْلَمَا قَدَّمَهُ الشَّيْخُ حُسَيْنٌ جُوزُو. فَمَا أَشَوْقَ قِرَاءَةَ نَصِّ لِعَالِمِ مُسْلِمٍ مُحَدِّثٍ وَهُوَ يَتَاجِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَبِعًا بِذَلِكَ مِنْهَجًا مِنَ الْمَنَاهِجِ الصُّوفِيَّةِ.

وَفِي الْبِدَايَةِ يَقُولُ جُوزُو لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنِّي وَاقِفٌ بَيْنَ يَدَيْ قَبْرِكَ وَأَنَا عَلَى عِلْمٍ بِأَنَّكَ كُنْتَ بَشَرًا وَأَنَّكَ تَوَفَّيْتَ! أَنَا لَا أَعْبُدُكَ وَلَا أَسْجُدُ لَكَ، فَأَنْتَ الَّذِي عَلَّمَنِي

¹ *Glasnik* (الْبَلَاغِ) هِيَ نَشْرَةُ إِسْلَامِيَّةٌ رَسْمِيَّةٌ تُصَدِّرُهَا رِئَاسَةُ الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ (سَابِقًا فِي يُوغُوسْلَافِيَا) مَرَّةً فِي كُلِّ شَهْرَيْنِ وَتَتَنَاوَلُ مَوْضُوعَاتِ إِسْلَامِيَّةٍ مُخْتَلِفَةً مَعَ التَّرْكِيزِ عَلَى مَا تَقُومُ بِهِ الرِّئَاسَةُ مِنَ النِّشَاطَاتِ وَتَتَّخِذُهُ مِنَ الْقَرَارَاتِ وَمَا إِلَى ذَلِكَ.

² رَاجِعِ الْمَقَالَةَ نَفْسَهَا فِي كِتَابِ «الْمَوْلُفَاتِ الْمُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو»، الْمَجْلَدُ الْأَوَّلُ، دَارُ الْقَلَمِ، سَرَاييفُو عَامَ ٢٠٠٦م، الصَّفْحَةُ ٢٧٣ فَمَا بَعْدَهَا.

Ovaj proslav je intoniran modernistički. Dozo priznaje i naglašava ljudsku narav Muhammeda (a.s.). Potom Dozo kaže:

“Pa ipak osjećam da stojim pred gigantom ljudske misli, stojim pred vanrednom veličinom koja je stvarala historiju, dala neprocjenjivo velik doprinos razvoju ljudskog roda. Stojim pred divom duha, čija misao još uvijek živi, sposobna da još jedanput i bezbroj puta pomogne čovjeku...”³

U Dozinom priznanju da je misao Muhammeda (a.s.) “sposobna da još jedanput (...) pomogne čovjeku” vidi se jasna modernistička potvrda da je Poslanič-ka riječ neiscrpna, da ona može “bezbroj puta” pomoći čovječanstvu, a naročito njegovom današnjem “zaostalom muslimanskom dijelu”, kako je Dozo mislio.

U tipičnom reformatorskom tonu Dozo nastavlja: “Stojim pred Tobom [Muhammede], ne radi toga da bih Te molio, da se Tvojim posredstvom, pomoću nekog čuda, muslimani oslobode svojih nevolja koje ih pritišću.”⁴ Ko god je upoznat sa cjelinom Dozinih tekstova, svjestan je da ovim Dozo ukazuje na svoju modernističku rezervu spram pitanja “šefa ‘ata” (ili Poslanikovog posredništva za grijeh muslimana i ljudi općenito na Sudnjem danu).

3 Isto, str. 273.

4 Isto, str. 273.

ذَلِكَ كَمَا أَنَّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ وَالَّذِي بَلَّغْتَهُ لِلنَّاسِ قَدْ وَصَفَكَ
بِتِلْكَ الصِّفَةِ نَفْسَهَا!^٣

هَذِهِ الْقَوْلَةُ الْاِبْتِدَائِيَّةُ مُلَوَّنَةٌ بِالْوَانِ الْحَدَاثَةِ اِذْ يُصْرَحُ بِهَا
جُوزُو بِأَنَّ لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَبِيعَةً بَشَرِيَّةً ثُمَّ
يَمْضِي فَيَقُولُ:

«وَمَعَ ذَلِكَ فَإِنِّي أَشْعُرُ بِأَنِّي وَاقِفٌ بَيْنَ يَدَيْ عِمْلَاقٍ لِلْفِكْرِ
الْبَشَرِيِّ، بَيْنَ يَدَيْ عَظْمَةِ اِسْتِثْنَائِيَّةِ خَلْقَةٍ لِلتَّارِيخِ أُعْطِثُ
لِتَطْوُرِ الْبَشَرِيَّةِ اِسْهَامًا لَا يُقَدَّرُ، أَقِفٌ بَيْنَ يَدَيْ عِمْلَاقٍ لِلرُّوحِ
لَا يَزَالُ فِكْرُهُ حَيًّا وَقَادِرًا عَلَى أَنْ يُسَاعِدَ الْإِنْسَانَ مَرَّةً بَعْدَ، بَلْ
مَرَّاتٍ لَا تُحْصَى...»^٤

مِمَّا يَلَاحِظُ فِي اعْتِرَافِ جُوزُو بِأَنَّ فِكْرَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُسَاعِدَ الْإِنْسَانَ مَرَّةً بَعْدَ...» تَصْدِيقُ
تَحْدِيثِيٍّ وَاضِحٍ عَلَى أَنَّ كَلِمَةَ الرَّسُولِ لَا تَنْقُذُ وَأَنَّهَا قَادِرَةٌ عَلَى
أَنْ تُسَاعِدَ الْبَشَرِيَّةَ «مَرَّاتٍ لَا تُحْصَى» وَلَا سِيَّمَا جُزْءَهَا الْمُسْلِمِ
«الَّذِي هُوَ الْيَوْمَ مُتَخَلِّفٌ» عَلَى مَا رَأَى جُوزُو.

وَيَمْضِي جُوزُو فَيَقُولُ وَبِنَبْرَةِ اِضْلَاجِيَّةٍ مَحْضَةٍ: «لَا أَقِفُ
أَمَامَكَ لِأَرْجُو مِنْكَ أَنْ يَتَحَرَّرَ الْمُسْلِمُونَ بِوَسَاطَتِكَ أَوْ مُعْجِزَةٍ
مِنْ مُعْجِزَاتِ مِنَ الْمَكَارِهِ الَّتِي تَفْدَحُهُمْ.»^٥ مَنِ اطَّلَعَ عَلَى
جُمْلَةِ نُصُوصِ جُوزُو فَقَدْ عَلِمَ أَنَّهُ يُشِيرُ بِهَذَا الْقَوْلِ إِلَى

٣ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٣.

٤ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٣.

٥ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٣.

Ima gotovo dvadeset i nekoliko Dozinih osvrta ili pasaža (u sklopu drugih njegovih članaka) u kojima on nabroja šta to sami muslimani treba da urade za sebe, te da nema nikakve potrebe da sebe izručuju bilo kakvim mehdijanskim i šefa'atskim nadama. Tako je Dozo mislio kad je posrijedi “zagovorništvo” na Sudnjem danu.

A onda Dozo, u tipičnom sufijskom uskliku (iako se on nije nikada deklarirao kao sufijski) kaže:

“Uznesen i opijen snagom Tvoga duha, čiju prisutnost i blizinu ovdje, na ovom svetom mjestu, snažno osjećam, najdublje doživljam veličinu Tvoga djela i Tvoga učenja.”⁵

Te riječi Dozo izgovara kao uvod u jednu pesimističku konstataciju koju odmah saopćava na mezaru Božijeg poslanika Muhammeda (a.s.):

“Ali, istodobno, dragi Poslanice, doživljam još nešto, doživljam svu težinu tragedije ovoga svijeta.”⁶

Naravno, bolne su ove riječi koje Husein ef. Dozo izgovara na Poslanikovom mezaru. Iako je Dozino djelo uglavnom bilo bodro i opredijeljeno u smjeru optimizma i, kako je govorio, “hoda naprijed”, Dozo je

5 Isto, str. 273.

6 Isto, str. 273.

تَحْفُظُهُ التَّحْدِيثِيَّ فِيمَا يَخُصُّ مَسْأَلَةَ شَفَاعَةِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ ذُنُوبِ الْمُسْلِمِينَ وَالنَّاسِ عَامَةً فِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ. فَهَذَا أَكْثَرُ مِنْ عَشْرِينَ إِتِفَاقَةً لَهُ (ضَمَّنَ مَقَالَاتِهِ الْأُخْرَى) يُعَدُّ فِيهَا مَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ مِنْ أَعْمَالٍ يَعْمَلُونَهَا لِأَنْفُسِهِمْ بِأَنْفُسِهِمْ فَلَا دَاعِيَ إِلَى أَنْ يُسَلِّمُوا أَنْفُسَهُمْ إِلَى أَيِّ مِنَ الْأَمَالِ الْمَهْدَاوِيَّةِ وَالشَّفَاعِيَّةِ. ذَلِكَ هُوَ رَأْيِي جُوزُو فِيمَا يَخُصُّ الشَّفَاعَةَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

وَمَعَ أَنَّ جُوزُو لَمْ يَصِفْ نَفْسَهُ قَطُّ بِالصِّفَةِ الصُّوفِيَّةِ إِلَّا أَنَّهُ يَخِي فَيَقُولُ:

«فِيمَا أَقِفُ هُنَا، وَأَنَا مُتَحَمِّسٌ وَمَسْحُورٌ بِقُوَّةِ رُوحِكَ الَّتِي أَحِسُّ هُنَا فِي هَذَا الْمَكَانِ الْمُقَدَّسِ إِحْسَاسًا قَوِيًّا بِحُضُورِهَا وَقُرْبِهَا، يَغْرِفُنِي غَرْفًا تَامًا الشُّعُورُ بِعِظَمَةِ أَمْرِكَ وَعَقِيدَتِكَ.»^٦
يَأْتِي جُوزُو بِهَذِهِ الْكَلِمَاتِ كَمُقَدِّمَةٍ لِقَوْلٍ مُتَشَائِمٍ مَا لَيْتَ أَنْ قَالَ عَلَى قَبْرِ رَسُولِ اللَّهِ وَهِيَ كَمَا يَلِي:

«إِلَّا أَنِّي أَيْهَا الرَّسُولِ الْكَرِيمِ أَشْعُرُ فِي نَفْسِ الْوَقْتِ بِشَيْءٍ غَيْرِ ذَلِكَ، أَشْعُرُ بِكُلِّ أَنْفَالِ الْمَأْسَاةِ الَّتِي تَفْدَحُ هَذِهِ الدُّنْيَا.»^٧

هَذِهِ الْكَلِمَاتُ وَالَّتِي قَالَهَا جُوزُو عَلَى قَبْرِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيْمَةً وَلَا شَكَّ. وَمَعَ أَنَّ مَوْلَاتِ جُوزُو كَانَتْ فِي الْغَالِبِ حَيَوِيَّةً وَمُتَّجِهَةً نَحْوَ التَّقَاوُلِ «وَالسَّرِّ إِلَى الْأَمَامِ» إِلَّا أَنَّ حَيَاتَهُ كَانَتْ لَا تَخْلُو مِنْ أَيَّامِ الْحُزَنِ الْمُتَقَدِّدَةِ لِلتَّقَاوُلِ.

٦ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٣.

٧ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٣.

imao svoje tužne dane kad mu je ponestajalo nade. A nade mu je ponestajalo jer je, kako kaže, bio svjestan nekadašnje duhovne snage islama i sadašnje dekadence. “Svjestan mjesta gdje se nalazim i činjenice da je baš ovdje, na ovom mjestu, islamska misao našla svoju prvu primjenu i pokazala svoju vrijednost u praksi, gledam i duboko doživljam ogromni jaz i nesklad između praktičnog života muslimana danas i kur’anskog učenja.”⁷

Dozo se potom otvoreno žali Božijem Poslaniku Muhammedu (a.s.) jer: “...Božiji Poslaniče, nisam imao prilike iskazati [kakvo je stanje muslimanskog ummeta danas] na jednom sveopćem islamskom skupu, kakav bi trebao da bude hadž jer si ga Ti tako formulirao i praktično primjenjivao [to jest, Ti si želio da hadž bude sveopći muslimanski skup, ali kako to kod današnjih muslimana nije slučaj] želim da ga [izvještaj o stanju ummeta] ovdje pred Tvojim grobom kažem sebi i da o njemu dublje razmislim.”⁸

Na više mjesta u svojim radovima Dozo je iznio svoju želju da hadž treba biti “sveopći islamski skup”, neka vrsta godišnjeg sveislamskog kongresa gdje će muslimani jedni drugima podnijeti izvještaj o svome

7 Isto, str. 274.

8 Isto, str. 274.

وَذَلِكَ، عَلَى حَدِّ قَوْلِهِ، لِأَنَّهُ كَانَ عَلَى عِلْمٍ بِمَا كَانَ لِلْمُسْلِمِينَ مِنَ الْقُوَّةِ الرُّوحِيَّةِ فِي سَائِقِ الزَّمَانِ وَمَا بِهِمْ مِنَ الْأَنْحِطَاتِ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ. «فِيمَا أَقْفُ هُنَا، وَأَنَا عَلَى وَعْيٍ بِالْمَكَانِ الَّذِي أَنَا فِيهِ وَعَلَى عِلْمٍ بِأَنَّ الْفِكْرَ الْإِسْلَامِيَّ قَدْ لَقِيَ هُنَا فِي هَذَا الْمَكَانِ ذَاتَهُ تَطْبِيقَهُ الْأَوَّلَ وَأَبْدَى قِيَمَتَهُ الْعَمَلِيَّةَ الْفِعْلِيَّةَ، يُعْرِفُنِي غَرْفًا شَدِيدًا الشُّعُورُ بِعُمُقِ الْهُوَّةِ وَالْإِخْتِلَافِ بَيْنَ الْحَيَاةِ الْعَمَلِيَّةِ لِلْمُسْلِمِينَ وَبَيْنَ الْعَقِيدَةِ الْقُرْآنِيَّةِ.»^٨

ثُمَّ يَشْكُو جُوزُو إِلَى رَسُولِ اللَّهِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِصَرَاحَةٍ وَهُوَ يَقُولُ: «يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا أَتِيحَتْ لِي فُرْصَةٌ لِأَصْرَحَ بِرَأْيِي فِيْمَا يَخُصُّ أَوْضَاعَ الْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْيَوْمَ فِي اجْتِمَاعِ إِسْلَامِيٍّ عَامٍّ، وَالْحَجُّ هُوَ الَّذِي يَجِبُ أَنْ يَكُونَ هَكَذَا إِذْ أَنْتَ وَصَفْتَهُ وَمَارَسْتَهُ وَقَفًّا لِهَذَا الْغَرَضِ، وَلِمَا أَنَّ الْحَجَّ عِنْدَ الْمُسْلِمِينَ الْيَوْمَ عَلَى غَيْرِ هَذَا الْمَقْصَدِ أُرِيدُ أَنْ أَقَدِّمَ التَّقْرِيرَ هُنَا عَلَى قَبْرِكَ لِنَفْسِي وَأَنْ أَفَكِّرَ فِيهِ تَفَكِيرًا أَعْمَقًا.»^٩

كَانَ جُوزُو فِي مَوَاقِعَ عَدِيدَةٍ مِنْ مُؤَلَّفَاتِهِ يُعَبِّرُ عَنْ رَغْبَتِهِ فِي أَنْ يَكُونَ الْحَجُّ اجْتِمَاعًا إِسْلَامِيًّا عَامًّا، تَوَعًّا مِنْ مُؤْتَمَرٍ إِسْلَامِيٍّ عَامٍّ، يُقَدَّمُ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ تَقْرِيرًا عَنْ أَحْوَالِهِمْ. وَتُذَكَّرُ هُنَا بِأَنَّ جُوزُو، بِصِفَتِهِ مُحَدِّثًا، كَانَ يَلْتَمِسُ فِي الْمَنَاسِكِ وَالْعِبَادَاتِ بَعْدًا إِضَافِيًّا وَيَسْرَى أَنْ أَغْرَاضَ الْمَنَاسِكِ لَا تَقْتَصِرُ

^٨ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٤.

^٩ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٤.

stanju. Podsjećamo: U obredima islama Dozo je kao modernist tražio “dimenziju više”, smatrao je da obredi sami nemaju svrhu u sebi, već u izvanjskom pokretanju muslimana na djelovanje u svijetu.

Kratak pregled ovoga Dozina monologa na Poslanikovom mezaru pokazuje, između ostaloga, sljedeće akcente:

A) Dozo izvještava Poslanika Muhammeda (a.s.) da su “muslimanske mase odane islamu”, ta je odanost “još uvijek vrlo velika”.⁹ Ali odmah dodaje da se “ta snaga ne koristi u određenim organiziranim aktivnostima...”¹⁰

B) Dozo potom kaže Poslaniku kako je vidio da u vrijeme hadža svi muslimani “hrle da se primaknu [Tvome] turbetu, da pogledaju kroz prozor i da se dotaknu zida. Ni teški udarci čuvara ne mogu da spriječe izvjesne manifestacije te odanosti [Tebi]...”¹¹ Ali, u svome iskrenom priznanju, Dozo kaže sljedeće: “Sasvim je drugo pitanje, međutim, kakve su predstave tih masa o islamu i Tvojim osobnosti.”

Ovim Dozo kao islamski modernista iskazuje svoje kritičko mišljenje spram ridanja na grobovima evlija i kraj turbeta islamskih velikana.

9 Isto, str. 274.

10 Isto, str. 274.

11 Isto, str. 274.

عَلَى نَفْسِهَا وَإِنَّمَا تَمْتَدُّ لِتَضُمَّ التَّحْرِيبَ الْخَارِجِيَّ لِلْمُسْلِمِينَ عَلَى الْعَمَلِ فِي عَالَمِ الْوَاقِعِ.

وَمِمَّا يَتَّبِعُ مِنْ خِلَالِ الْمُرَاجَعَةِ الْمَوْجِزَةِ لِهَذَا الْمُتَوَلُّوجِ وَالَّذِي أَلْقَاهُ جُوزُو عَلَى قَبْرِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِقَاطَ هَامَةً تَالِيَةً:

(أ) يُخْبِرُ جُوزُو الرَّسُولَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «بِأَنَّ جَمَاهِيرَ الْمُسْلِمِينَ وَفِيَّةَ الْإِسْلَامِ» وَأَنَّ هَذَا الْوَفَاءَ «لَا يَزَالُ قَوْبًا لِلِغَايَةِ»،^{١٠} إِلَّا أَنَّهُ مَا لَبِثَ أَنْ يُضَيَّ فَيَقُولُ: «إِنَّ تِلْكَ الْقُوَّةَ لَا تُسْتَعْدَمُ فِي نَشَاطَاتٍ مُنْتَظَمَةٍ وَمَحَدَّدَةٍ».^{١١}

(ب) ثُمَّ يَقُولُ جُوزُو لِلرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «رَأَيْتَ أَنَّ الْمُسْلِمِينَ كُلَّهُمْ يَسْعَوْنَ فِي أَيَّامِ الْحَجِّ إِلَى أَنْ يَفْتَرِبُوا مِنْ ضَرْبِحِكَ وَأَنْ يَنْظُرُوا مِنَ النَّافِذَةِ الْمُطْلَعَةِ عَلَيْهِ وَأَنْ يَمْسُوا الْجِدَارَ الْمُحِيطَ بِهِ بِكُمُوفِهِمْ، وَمِنْ أَعْفَالِهِمْ الْمَعْبَرَةِ عَنْ هَذَا الْوَفَاءِ مَا لَا يُمْكِنُ أَنْ يَمْنَعَ مِنْهُ حَتَّى ضَرْبَاتِ الْحُرَاسِ الثَّقِيلَةِ».^{١٢} غَيْرَ أَنَّ جُوزُو يُضَيِّ وَيَقُولُ بِصَرَاحَةٍ كَامِلَةٍ: «إِلَّا أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ لَا يَعْنِي بِالضَّرُورَةِ أَنْ تَصَوَّرَاتِ تِلْكَ الْجَمَاهِيرِ لِلْإِسْلَامِ وَلِدَاتِكَ مُتَمَاشِيَةً مَعَ مَا ذَكَرَ مِنْ أَعْفَالِهِمْ».

وَبِهَذَا يُعَبِّرُ جُوزُو، بِصَفْتِهِ مُحَدَّثًا إِسْلَامِيًّا، عَنْ رَأْيِهِ الْإِنْتِقَادِي فِي الْبُكَاءِ عَلَى قُبُورِ الْأَوْلِيَاءِ وَعِنْدَ أَضْرَحَةِ الْأَعْلَامِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ.

١٠ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٤.

١١ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٤.

١٢ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٤.

C) Treći aspekt na koji Dozo svraća pozornost na Poslanikovom mezarju je “formalistički pristup Kur’anu”. On kaže da imaju radio stanice koje “danonoćno emitiraju” Kur’an, tvrdi da se Kur’an distribuira u “luksuznim izdanjima”, itd. Ukratko, Dozo se jada Poslaniku (a.s.) kako muslimani danas poklanjaju pažnju “formi i vanjskom izgledu Kur’ana, kao i njegovom čitanju...”, kaže da muslimani godišnje prouče “milijarde hatmi.”¹² A onda Dozo kaže Poslaniku (a.s.): “Kur’an se zaista mnogo uči, ali, dragi Božiji Poslaniče, samo mrtvima i radi sevaba, a ne radi pouke.”¹³

D) Naredna stavka o kojoj Dozo želi nešto kazati Božijem Poslaniku (a.s.) je činjenica da iskren čovjek o današnjoj obrednoj praksi muslimana ne može govoriti “a da Te se duboko i iskreno ne postidi”.¹⁴ Jer, kaže Dozo, “islam se sveo isključivo na molitvu. Potpuno je isključen iz javnog života islamskih zemalja u kojim dominira evropska misao i to u deformisanom i degenerisanom obliku. Oni oblici evropske laicističke misli kojih se Evropa želi osloboditi, dobijaju u islamskim zemljama punu afirmaciju”.¹⁵

12 Isto, str. 275.

13 Isto, str. 276.

14 Isto, str. 276.

15 Isto, str. 276.

ج) وَالثَّالِثُ مِنَ الْجَوَانِبِ الَّتِي يُلْفِتُ جُوزُو إِلَيْهَا الْأَنْظَارَ وَهُوَ قَائِمٌ عَلَى قَبْرِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ الْمُؤَقَّفُ الشَّكْلِيُّ لِلْمُسْلِمِينَ مِنَ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، فَهَتَاكَ، عَلَى حَدِّ قَوْلِهِ، إِذَاعَاتٌ مَسْمُوعَةٌ تَبْتُ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ لَيْلَ النَّهَارِ وَنَشَرَاتٌ مُتْرَفَةٌ مِنَ الْمَصَاحِفِ تُوزَعُ عَلَى مَلَائِينَ نُسُخٍ، وَبِاخْتِصَارٍ فَيَشْكُو جُوزُو إِلَى الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِأَنَّ الْمُسْلِمِينَ يَعْتَنُونَ الْيَوْمَ بِشَكْلِ الْقُرْآنِ وَمَنْظَرِهِ الْخَارِجِيِّ إِضَافَةً إِلَى قِرَاءَتِهِ الْعَشَوَائِيَّةِ وَيَقُولُ إِنَّ الْمُسْلِمِينَ يَقْرَأُونَ سَتَوِيًّا «مِلْيَارَاتٍ مِنَ الْخَتَمَاتِ»،¹³ ثُمَّ مَا لَيْتَ أَنْ يَقُولَ: «إِنَّ الْقُرْآنَ يُقْرَأُ كَثِيرًا وَلَا شَكَّ، إِلَّا أَنَّهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ الْعَرِيزَ قَلَّ مَا يُقْرَأُ لِلْإِعْتِبَارِ وَلِغَيْرِ الْمَوْتَى وَالشَّوَابِ الْآخِرِيِّ.»¹⁴

د) وَالْجَانِبُ التَّالِي الَّذِي يُرِيدُ جُوزُو أَنْ يَذْكُرَهُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ «أَنَّ إِنْسَانًا مُخْلِصًا لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَتَكَلَّمَ عَنِ مُمَارَسَةِ الْمُسْلِمِينَ لِعِبَادَاتِهِمْ وَمَنَاسِكِهِمْ فِي هَذَا الْوَقْتِ إِلَّا وَهُوَ يَشْعُرُ بِالْحَجَلِ الْفِعْلِيِّ وَالْعَمِيقِ مِنْكَ.»¹⁵ وَذَلِكَ، عَلَى حَدِّ قَوْلِهِ، «أَنَّ الْإِسْلَامَ قَدْ افْتَصَرَ تَمَامًا عَلَى آدَاءِ الصَّلَوَاتِ وَابْتَعَدَ ابْتِعَادًا كَلِيًّا عَنِ الْحَيَاةِ الْعَامَّةِ فِي الْبُلْدَانِ الْمُسْلِمَةِ الَّتِي يُسَيِّطِرُ عَلَيْهَا الْفِكْرُ الْأُورُوبِيُّ وَشَكْلُهُ مَعْوَجٌّ وَمُشَوَّهٌ، فَإِنَّ مَا تُرِيدُ أُورُوبَا

13 المصنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٥.

14 المصنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٦.

15 المصنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٦.

E) Nakon što je na grobu Muhammeda (a.s.) dao svoje ocjene o prodoru evropskog laicizma, te posljedica koje je kolonizator iza sebe ostavio (džehalet, alkoholizam, prostitucija, kocka itd), Dozo se osvrće na “problem uleme”.¹⁶ Dozo kaže: “Pitam se gdje je ona [ulema] i kako je dozvolila da dođe do ovakve situacije.”¹⁷

Potom Dozo u svoj svojoj iskrenosti iznosi pred Božijim Poslanikom (a.s.) svoju namisao da je ulema glavni krivac pa su muslimani postali amorfna masa. “Htio ili ne htio nameću se prizori masa, koje evo i sad gledam, kako obilaze oko Tvoga groba, trljaju i ljube zidove, kupe prašinu sa zidova da bi je ponijeli kao lijek za sve bolesti.”¹⁸

Dozo odmah izvještava Muhammeda (a.s.) da nisu mnogo drukčiji ni prizori oko drugih mauzoleja u muslimanskim zemljama. On kaže: “Prisjećam se prizora koje sam gledao u džamijama i turbetima Carigrada, Bagdada, Kufe, Basre, Kerbele, Damaska, Kaira, Nedžefa itd.”¹⁹ Prema Dozi, ulema se “ne može

16 Isto, str. 277.

17 Isto, str. 277.

18 Isto, str. 277.

19 Isto, str. 277.

أَنْ تَتَخَلَّصَ مِنْهُ مِمَّا لَهَا مِنَ الْأَفْكَارِ الْعَلَمَانِيَّةِ الْخَاطِئَةِ فَذَلِكَ نَفْسُهُ يَلْقَى فِي الْبُلْدَانِ الْمُسْلِمَةِ اسْتِجَابَةً شَامِلَةً.»^{١٦}

هـ) وَبَعْدَ أَنْ أُعْطِيَ جُوزُو، وَهُوَ عَلَى قَبْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَقْدِيرَاتِهِ فِيْمَا يَخْصُ اخْتِرَاقَ الْعَلَمَانِيَّةِ الْأُورُوبِيَّةِ فِي الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ وَمَا خَلَفَهُ الْإِسْتِعْمَارُ فِيهِ مِنَ الْمُخَلَّفَاتِ السَّيِّئَةِ مِنَ الْجَهَالَةِ وَالْخَمْرِ وَالرِّزَا وَالْفِجَارِ وَمَا إِلَى ذَلِكَ إِنَّهُ يَلْتَفِتُ إِلَى «مَسْأَلَةِ الْعُلَمَاءِ»^{١٧} فَيَقُولُ: «أَسْأَلُ نَفْسِي أَيَنْ هُمْ الْعُلَمَاءُ وَلِمَادَا تَرَكُوا الْأُمُورَ تَجْرِي بِهَذَا الْمَجْرَى السَّيِّئِ؟»^{١٨} ثُمَّ يَمْضِي بَعْدَ ذَلِكَ، وَهُوَ قَائِمٌ بَيْنَ يَدَيْ الرَّسُولِ، وَيُعَلِّنُ فِي صَرَاحَةٍ كَامِلَةٍ مِنْهُ عَن فِكْرِهِ بِأَنَّ عُلَمَاءَ الدِّينِ هُمْ الْمَذْنُوبُ الرَّئِيسِيُّ فِي أَنْ الْمُسْلِمِينَ قَدْ أَصْبَحُوا كُنْثَلَةً لَا شَكْلَ لَهَا إِذْ يَقُولُ: «أَرَدْتُ أَمْ كَمْ أَرْدُ، تَلَا حَقْنِي مَنَاظِرُ الْجَمَاهِيرِ الَّتِي تَطُوفُ بِقَبْرِكَ وَهُمْ يَمْسَحُونَ الْجُدْرَانَ الْمُحِيطَةَ بِهِ وَيَقْبَلُونَهَا وَيَجْمَعُونَ مِنْهَا الْعُجَارَ لِيَأْخُذُوهُ مَعَهُمْ كَدَوَاءٍ لِكُلِّ مَرِيضٍ.»^{١٩} وَيُخْبِرُ جُوزُو مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِأَنَّهُ لَا تَخْتَلِفُ تِلْكَ الْمَنَاظِرُ كَثِيرًا عَن أَمْثَالِهَا عِنْدَ التُّرْبِ فِي الْبُلْدَانِ الْمُسْلِمَةِ الْأُخْرَى إِذْ يَقُولُ: «أَتَذَكَّرُ الْمَنَاظِرَ الَّتِي شَاهَدْتُهَا فِي جَوَامِعَ وَتُرْبِ كُلِّ مَنْ إِسْطَنْبُولَ وَبَغْدَادَ وَكُوفَةَ وَبَصْرَةَ وَكَرْبَلَاءَ وَدِمَشْقَ وَالْقَاهِرَةَ

١٦ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٦.

١٧ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٧.

١٨ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٧.

١٩ المَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٧.

osloboditi velike odgovornosti za ovakvu situaciju.”²⁰ Dozo, domalo dalje, na mezaru Muhammeda (a.s.) spominje i “hodžinski islam”²¹ u veoma negativnom kontekstu.

F) Sljedeća dionica u Dozinom obraćanju Božijem Poslaniku (a.s.) posvećena je pokvarenosti “muslimanskih vlasti”. Razlog zašto su muslimani zaostali leži u “odnosu vlasti i uleme”,²² kaže Dozo i dodaje: “Vlast uvijek teži da nauku stavi u svoju službu. To se stalno događalo, pa se događa i danas. Misli se da nauka treba da služi politici i to politici dana i momenta.”²³

G) Dozo ne propušta priliku da se na grobu Muhammeda (a.s.) požali na atomske bombe svoga vremena, kao i na zloupotrebu nauke. On se žali što naučnici danas misle da nauka treba “da pronade razbijanje atoma kako bi se, po želji politike, gradile atomske bombe i drugo razorno oružje koje je namijenjeno isključivo ubijanju ljudi.”²⁴

H) Na mezaru Božijeg poslanika Muhammeda (a.s.) Dozo se osvrće i na današnje stanje “islamskih

20 Isto, str. 277.

21 Isto, str. 281.

22 Isto, str. 278.

23 Isto, str. 278.

24 Isto, str. 278.

وَجَعَفَ...»^{٢٠} وَعَلَى مَا رَأَى جُوزُو فَإِنَّ الْعُلَمَاءَ «لَا يَسْتَطِيعُونَ أَنْ يَتَبَرَّؤُوا مِنَ الْكَثِيرِ مِنَ الْمَسْئُولِيَّةِ عَنْ هَذِهِ الْأَوْضَاعِ.»^{٢١} ثُمَّ يَتَطَرَّقُ بَعْدَ ذَلِكَ بِقَلِيلٍ، وَهُوَ عَلَى قَبْرِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَى مَسْأَلَةٍ مَا يُسَمِّيهِ «إِسْلَامُ الشُّيُوخِ»^{٢٢} وَيَأْتِي هَذَا التَّطَرُّقُ أَيْضًا بِلَهْجَةٍ إِنْتِقَادِيَّةٍ شَدِيدَةٍ.

و) وَالْمَرْحَلَةُ التَّالِيَةُ فِي مَخَاطَبَةِ جُوزُو رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُخَصَّصَةٌ لِمُشْكِلَةِ «فَسَادِ الْحُكْمِ وَالْحُكُومَاتِ»^{٢٣} فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ. يَقُولُ جُوزُو: «إِنَّ أَحَدَ أَسْبَابِ تَخَلُّفِ الْمُسْلِمِينَ كَامِنٌ فِي الْعَلَاقَاتِ مَا بَيْنَ الْحُكْمِ وَبَيْنَ الْعُلَمَاءِ، وَذَلِكَ أَنَّ الْحُكْمَ يَسْعَى دَائِمًا إِلَى أَنْ يَضَعَ الْعِلْمَ فِي خِدْمَتِهِ. كَانَتْ الْأُمُورُ تَجْرِي دَائِمًا عَلَى هَذَا الْمِنْوَالِ وَهِيَ تَجْرِي هَكَذَا الْيَوْمَ كَذَلِكَ، إِذْ أَنَّ الْإِعْتِقَادَ السَّائِدَ فِي الْأَوْسَاطِ الْحَاكِمَةِ هُوَ أَنَّ الْعِلْمَ يَجِبُ أَنْ يَخْدِمَ السِّيَاسَةَ.»^{٢٤}

ز) وَلَا يُضَيِّعُ جُوزُو الْفُرْصَةَ الْمُنَاحَةَ لَهُ، وَهُوَ قَائِمٌ بَيْنَ يَدَيْ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَلْ يَشْتَكِي إِلَيْهِ أَيْضًا مِنْ سُوءِ اسْتِعْمَالِ الْعِلْمِ. إِنَّهُ يَشْكُو لِأَنَّ الْعُلَمَاءَ الْيَوْمَ يَعْتَقِدُونَ أَنَّ «عَلَى الْعِلْمِ أَنْ يُبَدِعَ تَفْقِيَتِ الدَّرَةِ، عَلَى سَبِيلِ الْمِثَالِ، حَتَّى

٢٠ الْمَصْنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٧.

٢١ الْمَصْنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٧.

٢٢ الْمَصْنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٨١.

٢٣ الْمَصْنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٨.

٢٤ الْمَصْنَدُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٨.

univerziteta” za koje kaže da se još uvijek “nalaze u fazi prilagođavanja”. Dodaje da im “nedostaje savremeni nastavnički kadar”, tvrdi da “konzervativne snage” na tim univerzitetima “ometaju progres prilagođavanja”. Za ovakvo stanje islamskih univerziteta Dozo otkriva “politička rukovodstva u islamskim zemljama” koja su “razapeta između prošlosti i sadašnjosti, reakcije i progresa, Zapada i Istoka, islamske i zapadne misli.”²⁵

I) U eseju “Na grobu Posljednjeg Božijeg Poslanika” najzanimljiviji dio za nas je dionica koja je posvećena “jednoj zajednici koja je u jednom posebnom svijetu, pod posebnim uslovima, koji su ponekad znali biti teški...”²⁶ Jasno je da Dozo ovdje govori o, kako kaže, “Islamskoj vjerskoj zajednici u SFRJ”.²⁷ Dozo izravno kaže Muhammedu (a.s.) sljedeće:

“Izjavljujem ovdje pred Tvojim grobom da nika da nisam bio ponosniji što pripadam toj zajednici (...) nego sada. Mogu Te uvjeriti da islam u Jugoslaviji ne stoji hrđavo, da su pripadnici Islamske vjerske zajednice u SFRJ dobri muslimani i dobri Tvoji sljedbenici. Iako su živjeli kao manjina u posebnim sredinama, ne

25 Isto, str. 279.

26 Isto, str. 279.

27 Isto, str. 279.

يَكُونُونَ بِإِسْطَاعَتِهِمْ أَنْ يَعْمَلُوا الْقِتَابَ وَغَيْرَهَا مِنَ الْأَسْلِحَةِ الْقِتَاكِةِ الْمُخَصَّصَةِ لِقَتْلِ النَّاسِ، وَذَلِكَ كُلُّهُ لِأَعْرَاضِ السِّيَاسَةِ.»^{٢٥}

(ح) وَفِيمَا هُوَ قَائِمٌ عَلَى قَبْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَلْتَفِتُ جُوزُو أَيْضًا إِلَى الْأَوْضَاعِ الرَّاهِنَةِ «لِلْجَمَاعَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ» قَائِلًا بِأَنَّهَا «لَا تَزَالُ فِي مَرْحَلَةِ التَّأَقُّمِ»، وَلَا تَزَالُ مُتَقَدِّمَةً لِلْكَوَادِرِ التَّعْلِيمِيَّةِ الْمُعَاصِرَةِ لِأَنَّ الْقُوَى الْمُحَافِظَةَ فِيهَا «تَحُولُ دُونَ سَيْرِ التَّأَقُّمِ». وَيَنْسِبُ جُوزُو الْمَسْئُولِيَّةَ عَنْ تِلْكَ الْأَوْضَاعِ السَّيِّئَةِ إِلَى «الْقِيَادَاتِ السِّيَاسِيَّةِ فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ» وَالتِّي هِيَ «مُدْبِدْبَةٌ فِيمَا بَيْنَ الْمَاضِي وَالْحَاضِرِ وَبَيْنَ التَّخْلُفِ وَالتَّقَدُّمِ وَبَيْنَ الْعَرَبِ وَالشَّرْقِ وَبَيْنَ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ وَالْعَرَبِيِّ.»^{٢٦}

وَمِنْ أَمَمٍ مَا يُلْفَتُ انْتِبَاهَنَا مِمَّا ذَكَرَهُ جُوزُو فِي مَقَالَتِهِ «عَلَى قَبْرِ آخِرِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ» مَا قَالَهُ عَنْ «إِحْدَى الْجَمَاعَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ الَّتِي تَتَوَاجَدُ فِي وَاقِعِ خَاصٍّ وَظُرُوفٍ خَاصَّةٍ هِيَ فِي بَعْضِ الْأَحْيَانِ صَعْبَةٌ لِلْغَايَةِ»،^{٢٧} وَمِنْ الْوَاضِحِ تَمَامًا أَنَّهُ يَقْصِدُ «الْجَمَاعَةَ الْإِسْلَامِيَّةَ فِي يُوغُوسْلَافِيَا السَّابِقَةِ.»^{٢٨} وَفِيمَا يَلِي مَا قَالَهُ جُوزُو لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا الْخُصُوصِ وَبِشَكْلِ مُبَاشِرٍ:

٢٥ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٨.

٢٦ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٩.

٢٧ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٩.

٢٨ المصنرُ نفسه، الصفحة ٢٧٩.

stoje slabije, u odnosu na islam, nego njihova braća u islamskim zemljama, čak u mnogim vidovima stoji bolje. Uspjeli su, prije nego drugi muslimani, da se oslobode izvjesnih zabluda i opterećenja iz prošlosti. Njihova predstava o islamu je mnogo čišća i ispravnija nego kod drugih.”²⁸

Ove riječi Huseina ef. Doze o “Islamskoj vjerskoj zajednici u SFRJ” danas je, dakako, iznimno zanimljivo čitati u kontekstu iskustava koje su na Balkanu preživjeli bosanskohercegovački i albanski muslimani od 1992. do 1999. godine.

U eseju “Na grobu posljednjeg Božijeg poslanika” Dozo se dotakao i mnogih drugih tema, ali glavne su mu sljedeće: a) “Zaostalost” muslimanskog svijeta, b) Analiza “konzervativizma” u prakticanju vjerskih obreda, c) Kritika oblika vladavine kod muslimana u XX stoljeću, d) Dozino priznanje da je on sam muslimanski zagovornik “teologije oslobođenja”, e) Opredjeljenje Doze za savremenu emancipaciju žene, itd.

Upravo o ovim “sektorima” Dozina mišljenja govorimo u narednim pasusima i stranicama ovog našeg priloga.

28 Isto, str. 279-280.

«أَشْهَدُ هُنَا أَمَامَ قَبْرِكَ يَا نَبِيَّ اعْتَزُّ وَأَزْهُو بِانْتِمَائِي إِلَى هَذِهِ الْجَمَاعَةِ مُؤَكَّدًا لَكَ يَا نَبِيَّ الْإِسْلَامَ فِي يَوْغُوسْلَافِيَا لَا بَأْسَ بِأَوْضَاعِهِ وَيَأْنِ الْمُتَمَتِّعِينَ إِلَى الْجَمَاعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِيهَا مُسْلِمُونَ صَالِحُونَ وَمَتَّبِعُونَ صَالِحُونَ لِسُنَّتِكَ. وَمَعَ أَنَّهُمْ يَعِيشُونَ كَأَقْلِيَّةٍ مُشْتَتِّينَ فِي مُسْتَوَظَنَاتٍ مُتَّفَرِّقَةٍ إِلَّا أَنَّ أَحْوَالَهُمْ فِيمَا يَخُصُّ الْإِسْلَامَ لَيْسَتْ أَسْوَأَ مِنْ أَحْوَالِ إِخْوَانِهِمْ فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ، بَلْ هُنَاكَ مَجَالَاتٌ هُمْ فِيهَا أَفْضَلُ مِنْهُمْ، إِذْ أَنَّهُمْ قَدِ اسْتَطَاعُوا، قَبْلَ غَيْرِهِمْ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، أَنْ يَتَخَلَّصُوا مِنْ بَعْضِ ضَلَالَاتٍ وَأَثْقَالٍ الْمَاضِي مِمَّا جَعَلَ تَصَوُّرَاتِهِمْ عَنِ الْإِسْلَامِ أَصْفَى وَأَقْوَمَ مِمَّا هِيَ عِنْدَ غَيْرِهِمْ.»²⁹

لَا شَكَّ أَنَّ هَذَا الَّذِي قَالَهُ الشَّيْخُ حُسَيْنُ جُوزُو عَنِ الْجَمَاعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي يَوْغُوسْلَافِيَا السَّابِقَةِ تُثِيرُ قِرَاءَتُهُ حَدًّا عَالِيًّا مِنَ الْأَهْتِمَامِ وَذَلِكَ نَظَرًا إِلَى مَا عَاشَهُ الْمُسْلِمُونَ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ وَكُوسُوفاً فِي الْفِتْرَةِ مَا بَيْنَ ١٩٩٢ وَ ١٩٩٩ م.

قَدْ تَنَاوَلَ جُوزُو فِي الْمَقَالَةِ «عَلَى قَبْرِ الْاَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ» قَضَايَا كَثِيرَةً إِلَّا أَنَّ أَهَمَّهَا هِيَ كَمَا يَلِي:

(أ) التَّخَلُّفُ، (ب) تَحْلِيلُ قَضِيَّةِ الْمُحَافَظَةِ فِي مُمَارَسَةِ الْمَنَاسِكِ وَالْعِبَادَاتِ، (ج) انْتِقَادُ أَسَالِيْبِ الْحُكْمِ عِنْدَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ، (د) اعْتِرَافُ جُوزُو بِأَنَّهُ هُوَ كَذَلِكَ مِنَ الدَّعَاةِ الْمُسْلِمِينَ لِمَا يُسَمِّيهِ «النَّظَرِيَّةُ الدِّيْنِيَّةُ التَّحْرِيْرِيَّةُ»، (هـ) تَوَجُّهُ جُوزُو إِلَى التَّحَرُّرِ الْمُعَاَصِرِ لِلنِّسَاءِ.

29 الْمَصْنُورُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٧٩-٢٨٠.

“Zaostalost” muslimanskog svijeta

“Primitivizam, nepismenost, kulturna i ekonomska zaostalost predstavlja najvećeg dušmanina islamu.”²⁹

Ove riječi Husein ef. Dozo je objavio 1975. godine u kalendaru “Takvim”. I prije je on u mnogim svojim tekstovima, esejima i uvodnicima pisao o “zaostalosti” muslimanskog svijeta, o potrebi “kretanja naprijed”, o “progresu” i usvajanju novog.

Međutim, rijetko se kad Husein Dozo u svojim tekstovima na osoban način izjašnjavao o tome od kojih ljudi (i koje škole) je prihvatio ovakvu “metodologiju” tumačenja ne samo velikih povijesnih prostranstava islama, već i muslimanske stvarnosti u kojoj je on osobno živio. Pa ipak, na dva ili tri mjesta u svojim djelima on je izričito nabrojao svoje autoritete, “svoje klasike”, reklo bi se.

U jubilarnom 200-tom broju “Preporoda” iz 1978. godine Dozo je o njima napisao sljedeće:

“Na studijama na Univerzitetu El-Ezher u Kairu ta je misao [o reformi i obnavljanju u islamu] u meni još više sazrela. Smatram veoma sretnom okolnošću u mom životu i razvoju, čime se osobito ponosim, što

²⁹ Husein Dozo, *Šejh Muhammed Ebu Zehre i Abdulkahar Muzeker*; objav. u III svesku Izabranih djela Huseina Doze, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 395.

تَخَلُّفُ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ

«إِنَّ الْبِدَائِيَّةَ وَالْأُمِّيَّةَ وَالتَّخَلُّفَ الثَّقَافِيَّ وَالْإِقْتِصَادِيَّ مِنْ أَشَدِّ أَعْدَاءِ الْإِسْلَامِ.»^{٣٠}

هَذَا الْقَوْلُ نَشَرَهُ الشَّيْخُ حُسَيْنُ جُوزُو فِي مَجَلَّةِ Takvim (التَّقْوِيم) ^{٣١} عَامَ ١٩٧٥ م. وَمَعَ أَنَّهُ قَدْ سَبَقَتْ لَهُ فِي الْكَثِيرِ مِنَ الْمَقَالَاتِ وَالْبُحُوثِ الْكِتَابَةِ عَنِ تَخَلُّفِ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ وَضُرُورَةِ «السَّيْرِ إِلَى الْأَمَامِ» وَالتَّقَدُّمِ وَتَبَنِّي الْجَدِيدِ، إِلَّا أَنَّهُ قَلَّ مَا كَانَ يَذْكُرُ فِي نُصُوصِهِ أَسْمَاءَ الْأَشْخَاصِ وَالْمَذَاهِبِ الَّتِي أَحَدَ عَنْهَا هَذَا الْمَنْهَجُ فِي التَّفْسِيرِ، لَيْسَ فَقَطْ لِمَسَاحَاتِ تَارِيخِيَّةٍ وَاسِعَةٍ لِلْإِسْلَامِ، وَإِنَّمَا أَيْضًا لِلْوَاقِعِ الْإِسْلَامِيِّ الَّذِي عَاشَ فِيهِ هُوَ نَفْسُهُ. وَمَعَ هَذَا، فَقَدْ ذَكَرَ جُوزُو فِي بَعْضِ مَوْلَفَاتِهِ حِجَاجَهُ، أَوْ أَنَّ تَقَوْلَ «كِلَاسِيكِيِّينَ» لَهُ، مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، فِي الْعِدَدِ الـ ٢٠٠ الْيُوبِيْلِيِّ لِصِحْفَةِ Preporod (النُّهْضَةُ) ^{٣٢} سَنَةِ ١٩٧٨ م كَتَبَ عَنْهُمْ مَا يَلِي:

^{٣٠} رَاجِعِ الْمَقَالَةَ «الشَّيْخُ مُحَمَّدُ أَبُو زَهْرَةَ وَعَبْدُ الْقَهَّارِ مُذْكَرٌ»، الْمَوْلَفَاتِ الْمُخْتَارَةَ لِحُسَيْنِ جُوزُو، الْمَجْلَدُ الثَّالِثُ، إِصْدَارُ دَارِ الْقَلَمِ، سَرَايِيْفُو فِي ٢٠٠٦ م، الصَّفْحَةُ ٣٩٥.

^{٣١} Takvim (التَّقْوِيم) هِيَ نَشْرَةٌ إِسْلَامِيَّةٌ سَنَوِيَّةٌ تُصَدِّرُهَا رِئَاسَةُ الْجَمَاعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ (سَابِقًا فِي يُوغُوسْلَافِيَا) وَتَتَنَاوَلُ كَافَّةَ الْمَوْضُوعَاتِ وَالْقَضَايَا الْمُتَّصِلَةِ بِالْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ وَفِي آخِرِهَا جَدَاوِلُ بِمَوَاقِيْتِ الصَّلَاةِ وَغَيْرِهَا مِنَ التَّوَارِيخِ الْهَامَّةِ فِي السَّنَةِ الْجَارِيَةِ.

^{٣٢} Preporod (النُّهْضَةُ) هِيَ صَحِيفَةٌ رَسْمِيَّةٌ تُصَدِّرُهَا رِئَاسَةُ الْمَشِيخَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْنَةِ وَالْهَرَسِكِ مَرَّتَيْنِ فِي كُلِّ شَهْرِ وَتَتَنَاوَلُ الْقَضَايَا الْجَارِيَةَ إِضَافَةً إِلَى الْمَوْضُوعَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْعَامَّةِ.

sam bio učenik šejha Mustafe Meragija, šejha Mahmuda Šeltuta i šejha Rešida Ridaa, neposrednih učenika Džemaluddina Afganija i šejha Muhammeda Abduhua. Imao sam čast da slušam njihova predavanja i da s njima osobno kontaktiram. Moje pripadništvo ovoj historijskoj značajnoj školi, kontakt sa njenim učiteljima, njihovim mislima i knjigama potpuno me opredijelilo za potrebu nove progresivne orijentacije, interpretacije i razrade islamske misli.”³⁰

Uistinu, ovaj pasaż iznimno je važan za razumijevanje Đozine orijentacije koju prepoznatljivo vidimo u najvećem broju njegovih eseja, rasprava, fetvi, sjećanja i osvrtu.

Husein Dozo je dugo godina bio i ostao dosljedan reformatorski autor i respektabilan bosanskohercegovački mislilac te škole mišljenja koja stasava tokom XIX. i u XX. stoljeću. Ako nam se, ponekada, nekoji pasaż iz njegova značajnog opusa objavljenih radova učini iznimnim, te da ne podržava reformatorski kurs, potrebno je prisjetiti se da je takvo mjesto, po svoj prilici, Dozo napisao u danima i vremenima preispitivanja svojih stavova o tome “da li stvari sa progresom” idu dobro, da li “korjenita reforma” prijeti živoj tradiciji islama, itd.

30 Navedeno prema Izabranim djelima Huseina Doze, III, str. 592.

«فِيمَا كُنْتُ أَدْرُسُ فِي جَامِعَةِ الْأَزْهَرِ بِالْقَاهِرَةِ قَدْ نَضَجَتْ فِي نَفْسِي نُضْجًا إِضَافِيًّا تِلْكَ الْفِكْرَةَ الْمُتَّصِلَةَ بِالْإِصْلَاحِ وَالتَّجْدِيدِ الْإِسْلَامِيِّ. وَمِمَّا أَعَدُّهُ مِنْ حُسْنِ حَظِّي فِي حَيَاتِي وَتَطَوُّرِي، وَأَنَا مُعْتَزٌّ بِهِ أَيْضًا، أَنَّي كُنْتُ طَالِبًا أَمَامَ الشَّيْخِ مُصْطَفَى الْمَرَاغِي وَالشَّيْخِ مُحَمَّدِ شَلْتُوتِ وَالشَّيْخِ رَشِيدِ رِصَا وَالَّذِينَ قَدْ تَعَلَّمُوا بِشَكْلِ مُبَاشِرٍ عَلَى أَيْدِي جَمَالِ الدِّينِ الْأَفْغَانِيِّ وَمُحَمَّدِ عَبْدِهِ. وَقَدْ كُنْتُ مُتَشَرِّفًا مِمَّا بَعَثَتْهُمُ الْإِتِّصَالُ بِهِمْ إِتِّصَالًا شَخْصِيًّا. إِنَّ كَلًّا مِنْ إِيْتِمَائِي إِلَى هَذِهِ الْمَدْرَسَةِ وَالَّتِي لَهَا أَهْمِيَّةٌ تَارِيخِيَّةٌ وَإِتِّصَالِي مَهْدَرَسِيهَا وَمَا لَهُمْ مِنَ الْأَفْكَارِ وَالْكَتُبِ قَدْ جَعَلَنِي أَتَوَجَّهُ تَوَجُّهًا نِهَائِيًّا إِلَى مَا هُوَ جَدِيدٌ وَمُتَقَدِّمٌ مِنْ إِتِّجَاهَاتِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ وَتَفْصِيَلَاتِهِ.»

إِنَّ هَذِهِ الْفَقْرَةَ مَهْمَةٌ لِلْغَايَةِ لِفَهْمِ اتِّجَاهِ جُوزُو وَالَّذِي نَرَاهُ بِصُورَةٍ مُمَيَّزَةٍ فِي أَغْلَبِ مَا لَهُ مِنَ الْمَقَالَاتِ وَالْبُحُوثِ وَالْفَتَاوَى وَالذِّكْرِيَّاتِ وَالتَّعْلِيْقَاتِ.

اسْتَمَرَّ حُسَيْنُ جُوزُو عَلَى مَضِيِّ سَنَوَاتٍ طَوِيلَةٍ مِنَ الزَّمَانِ مُؤَلِّفًا إِصْلَاحِيًّا وَوَيْئًا وَمُفَكِّرًا بُوْسْنِيًّا مُحْتَرَمًا وَهُوَ تَابِعٌ لِتِلْكَ الْمَدْرَسَةِ الْفِكْرِيَّةِ الَّتِي نَشَأَتْ وَتَطَوَّرَتْ فِي الْقَرْنَيْنِ التَّاسِعِ عَشَرَ وَالْعَشْرِينَ. وَإِنْ بَدَى لَنَا فِي حِينٍ مِنَ الْأَحْيَانِ أَنَّ فِقْرَةَ مِنْ الْفَقَرَاتِ الْمَوْجُودَةِ ضَمَّنَ تَصْنِيفَةَ أَعْمَالِهِ الْمَنْشُورَةِ الْعِنْيَةِ لَا تَدْعُمُ الْإِتِّجَاهَ الْإِصْلَاحِيَّ فَعَلَيْتَنَا أَنْ نَتَذَكَّرَ بِأَنَّهُ رُبَّمَا كَتَبَهَا فِي سَاعَاتٍ رَاجَعَ فِيهَا آرَاءَهُ فِيمَا يَخْصُ بَعْضَ الْمَسَائِلِ مِنْ أُمَّتَالِ

Ali, Dozo je najčešće slijedio svoj prosvjetiteljski i reformatorski kurs. “Ne smijemo zaboraviti da je procenat nepismenih još uvijek najveći među muslimanima”, često je pisao Husein Dozo, i ta nepismenost njega je do bola vrijeđala. On je mnogo puta pisao kako se “nažalost, u nekim krajevima i muslimanskim sredinama osjeća otpor prema školovanju djece, naročito ženske, da se u nekim krajevima [čak] zadržala [i] krvna osveta, kupoprodaja žena i drugi vidovi primitivizma, da se malo čita, a mnogo troši alkohol, da među mladima ima dosta besprizornih i delikventnih itd.”³¹ Tako je Dozo vidio najveći dio muslimanske društvene stvarnosti kod nas i u svijetu. Takve njegove tvrdnje detektirali smo u njegovim radovima pisanim od 1960-te do kraja sedamdesetih godina XX. stoljeća.

Međutim, u raspravama u kojima se bavio “muslimanskom zaostalošću” i koje je intonirao na ovaj način, najčešće Dozo nije razmatrao razvijena društva Zapada iz svoga vremena, gdje su razina i broj kriminalnih opočina posigurno bili mnogo veći, usprkos činjenici da je u tim zemljama procenat pismenosti i čitanja bio iznimno visok u odnosu na “zaostala” muslimanska društva koja Dozo izvirgava svojoj kritici.

31 Husein Dozo, *Dižite škole, djeca vas mole!*, Izabrana djela Huseina Doze III, str. 404.

«هَلْ يَجْرِي أَمْرُ التَّقَدُّمِ مَجْرَى جَبِّدًا» أَوْ «هَلْ يُهَدَّدُ الْإِصْلَاحُ الْجِدْرِيُّ التَّقَالِيدَ الْحَيَّةَ لِلْإِسْلَامِ» وَإِلَى ذَلِكَ.

إِلَّا أَنَّ جُوزُو كَانَ فِي الْعَالِبِ يَتَّبِعُ اتِّجَاهَهُ التَّنْوِيرِيَّ الْإِصْلَاحِيَّ كَمَا يَتَّبِعُ مِنْ قَوْلِهِ: «عَلَيْنَا أَنْ لَا نَغْفَلَ لِلْحَطَّةِ عَنْ أَنْ نَسَبَةَ الْأُمَّيَّةَ لَا تَزَالَ أَغْلَاهَا فِي الشُّعُوبِ الْمُسْلِمَةِ». وَقَدْ كَانَتْ الْأُمَّيَّةُ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ أَمْرًا يُؤْلَمُهُ وَيُهِينُهُ إِهَانَةً حَقِيقِيَّةً. وَكَثِيرًا مَا كَانَ يَكْتُتِبُ كَذَلِكَ: «يَا لَهُ مِنْ أَسْفٍ، فَمِمَّا يَلَاخِظُ فِي بَعْضِ النَّوَاجِحِ وَالْأَوْسَاطِ الْمُسْلِمَةِ الْمُقَاوَمَةَ ضِدَّ إِلْحَاقِ الْأَطْفَالِ إِلَى الْمَدْرَسَةِ وَلَا سِيَّمَا الْبَنَاتِ مِنْهُمْ، كَمَا أَنَّ فِي بَعْضِهَا لَا يَزَالُ يُمَارَسُ كُلُّ مَنْ الشَّارِ الدَّمَوِيِّ وَيَبِيعُ النِّسَاءَ وَمَا إِلَى ذَلِكَ مِنْ أَشْكَالِ الْبِدَائِيَّةِ. وَأَضْفُ إِلَى هَذَا قَلَّةَ مُطَالَعَةِ الْكُتُبِ وَكَثْرَةَ شُرْبِ الْخَمْرِ وَافْتِرَافِ أَعْمَالٍ جِنَائِيَّةٍ وَمَا إِلَى ذَلِكَ مِنَ الْمَفَاسِدِ الْمُخْتَلِفَةِ وَالْكَثِيرَةِ.»³³

هَكَذَا كَانَ جُوزُو يَرَى الْجُزْءَ الْعَالِبَ مِنَ الْوَاقِعِ الْاجْتِمَاعِيِّ لِلْمُسْلِمِينَ فِي بِلَادِنَا وَفِي الْعَالَمِ كَذَلِكَ. إِنَّ مَقُولَاتِهِ مِثْلَ هَذِهِ تَجِدُهَا فِي مَوْلَفَاتِهِ الْمَكْتُوبَةِ فِي الْفِتْرَةِ مَا بَيْنَ عَامِ ١٩٦٠ وَأَوَاخِرِ السَّبْعِينَاتِ مِنَ الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ.

إِلَّا أَنَّ الْبُحُوثَ الَّتِي تَتَنَاوَلُ فِيهَا قَضِيَّةَ «تَخَلُّفِ الْمُسْلِمِينَ» وَالَّتِي وَصَفَهَا بِهِذِهِ الصِّفَاتِ السَّلْبِيَّةِ لَمْ يَكُنْ يَبْحَثُ فِيهَا فِي الْعَالِبِ فِي أَحْوَالِ الْمُجْتَمَعَاتِ الْعَرَبِيَّةِ الْمُتَطَوِّرَةِ فِي زَمَانِهِ حَيْثُ كَانَ فِيهَا مُسْتَوَى الْمَفَاسِدِ وَعَدَدُ الْمُخَالَفَاتِ أَعْلَى بِكَثِيرٍ مِمَّا

³³ رَاجِعْ: الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ مِنْ مَوْلَفَاتِ مُخْتَارَةِ لِحْسَيْنِ جُوزُو، مَقَالَةٌ «أَقْبِمُوا الْمَدَارِسَ مِنْ فَضْلِكُمْ»، الصَّفْحَةُ ٤٠٤.

Naravno, ovom napomenom ne trebamo biti nepravedni prema Dozi. U svojim drugim tekstovima on je itekako često objavljivao svoje kritičke poglede na scijentizam i ispisivao odlomke o opasnostima koje sa sobom donosi moderna nauka koja sve automatizira i tehnicizira.

U jednoj raspravi iz 1967. godine Dozo podsjeća na tada česte pokuse ubitačnog atomskog oružja. “Eksplozije atomskih bombi odjekuju svakoga časa noseći u sebi najveću opasnost za opstanak ljudskog roda.”³² Ovakvih oštrih kritičkih mjesta i zapažanja o tome kuda vodi savremeni scijentizam ima u izobilju u Dozinom pisanom opusu.

Ipak, kao da je u svome bavljenju islamskim svijetom Dozo kritikovao muslimansku stranu usljed njene “zaostalosti” i “nepismenosti”, dok je Zapad kritikovao zbog njegove pogrešne “prerazvijenosti” i vratolomne kulminacije nauke u “atomskim bombama”.

Bilo kako bilo, Dozo ne odstupa od svoje kritike “postojeće situacije muslimana”. On tvrdi da bi muslimani u čitavom svijetu morali “uvidjeti da im je neophodno potrebno što više ubrzati i pojačati kulturni, društveni, ekonomski, tehnički i industrijski razvoj, ali

32 Husein Dozo, *Hiljadučetiristogodišnjica objave Kur'ana [po Hidžri]*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 222.

هُوَ لَدَى الْمُسْلِمِينَ وَذَلِكَ رُغْمَ أَنْ نِسْبَةَ الْكِتَابَةِ وَالْقِرَاءَةِ فِي تِلْكَ الْبُلْدَانِ كَانَتْ عَالِيَةً جِدًّا نِسْبَةً إِلَى الْمُجْتَمَعَاتِ الْمُسْلِمَةِ «الْمُتَخَلِّفَةِ» وَالَّتِي أَخْضَعَهَا جُوزُو لِنَقْدِهِ.

نَرْجُو أَنْتَا لَا تَظْلِمُ الشَّيْخَ جُوزُو بِهَذِهِ الْمَلَاخِظَةِ لِأَنَّهُ مَا أَكْثَرَ مَا نَشَرَهُ فِي نُصُوصِهِ الْأُخْرَى مِنْ آرَائِهِ النَّاقِدَةِ فِيمَا يَخُصُّ الْإِتِّجَاهَ الْعِلْمِيَّ الْمَخْضُ وَمَا كَتَبَهُ مِنَ الْفَقَرَاتِ حَوْلَ الْأَخْطَارِ النَّبِيَّ يَحْمِلُهَا مَعَهَا الْعِلْمُ الْحَدِيثُ الْمُتَّجِهُ إِلَى التَّقْنِيَّةِ وَالْآلِيَّةِ لِكُلِّ شَيْءٍ.

فَفِي أَحَدِ جُوزُوهِ الْمُنْشُورَةِ عَامَ ١٩٦٧م يُشِيرُ جُوزُو إِلَى مَا كَانَ قَدْ كَثُرَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ مِنَ الْإِخْتِيَارَاتِ لِلْأَسْلِحَةِ الذَّرِّيَّةِ الْفَتَّاكَةِ وَهُوَ يَقُولُ: «تَدْوِي إِفْجَارَاتُ الْقَتَابِلِ الذَّرِّيَّةِ فِي كُلِّ سَاعَةٍ وَهَذَا أَمْرٌ يَكْمُنُ فِيهِ الْخَطَرُ الْأَكْبَرُ لِبِقَاءِ الْبَشَرِيَّةِ».^{٣٤} إِنَّ الْمَوَاقِعَ وَالْمَلَاخِظَاتِ النَّاقِدَةِ يُمَثِّلُ هَذِهِ الذَّرَجَةَ مِنَ الْجِدَّةِ لِمَا يَخُصُّ الشُّطُورَاتِ الْمُحْتَمَلَةَ لِلْإِتِّجَاهِ الْعِلْمِيِّ الْحَدِيثِ هِيَ كَثِيرَةٌ جِدًّا فِي مُؤَلَّفَاتِهِ.

وَمَعَ هَذَا كُلِّهِ يَبْدُو وَكَأَنَّ جُوزُو وَهُوَ يَتَنَاوَلُ قَضَايَا الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ كَانَ يَنْتَقِدُ الطَّرْفَ الْمُسْلِمَ لِكُونِهِ «مُتَخَلِّفًا وَبِدَائِيًّا» بَيْنَمَا كَانَ يَنْتَقِدُ الْعَرَبَ لِكُونِهِ «مُفْرِطًا» فِي تَطَوُّرِهِ الْخَطِطِيِّ وَالَّذِي قَدْ إِنْتَهَى بِعِلْمِهِ إِلَى عَمَلِ الْقَتَابِلِ الذَّرِّيَّةِ.

^{٣٤} رَاجِعْ: الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ مِنْ مُؤَلَّفَاتِ مُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو، مَقَالَةٌ «الذِّكْرَى السَّنَوِيَّةُ ١٤٠٠ لِنُزُولِ الْقُرْآنِ»، الصَّفْحَةُ ٢٢٢.

i svoj duhovni preporod. Posebno podvlačimo potrebu duhovnog preporoda, jer ga materijalni razvoj sam po sebi nameće. Nema nijedne zajednice danas koja ne pokušava da se uključi u opći materijalni progres.”³³ Dozo je na ovaj način itekako bio svjestan da sam materijalni progres ne donosi etičke vrijednosti, te kaže:

“Duhovna obnova, međutim, ne ide paralelno [sa materijalnim progresom]. Ova se očito zapostavlja i ne pridaje joj se u savremenim nastojanjima potrebna pažnja.”³⁴

Kao reformatorski orijentiran mislilac i kao pristalica kritičkog mišljenja, Dozo je u svojim tekstovima često bio veoma sumnjičav i sarkastičan prema veličanju “zlatnog doba islama”. Nije volio okretanje prošlosti pa makar se ono izvodilo i na način ukivanja u zvijezde nekadašnjih a, zapravo, davnih “slavnih halifata”. U jednom eseju on, između ostalog, kaže:

“Govorimo i pišemo o tome kako u Španiji (Andaluzija) za vrijeme Abdulaziza nisu imali kome u čitavom islamskom carstvu dati sadaku i zekat, jer nije bilo sirotinje uopće, a ne vodimo računa o sadašnjoj zaostalosti i velikom procentu nepismenih u čitavom islamskom svijetu. Bolna je činjenica da je kulturna

33 Husein Dozo, isto, str. 222.

34 Husein Dozo, isto, str. 222.

وَأَيَّا كَانَ الْأَمْرُ، فَإِنَّ جُوزُو لَا يَتَرَجَّعُ عَنْ نَقْدِهِ لِلذُّوْصَاعِ الرَّاهِنَةِ لِلْمُسْلِمِينَ مُدْعِيًا أَنَّ عَلَى مُسْلِمِي الْعَالَمِ كُلِّهِ «أَنْ يُدْرِكُوا أَنَّهُ مِنَ الضَّرُورِيِّ لَهُمْ تَعْجِيلُ تَطَوُّرِهِمُ النَّقَائِيَّ وَالْإِجْتِمَاعِيَّ وَالْاِقْتِصَادِيَّ وَالْفَنِّيَّ وَالتَّصْنِيعِيَّ بِأَعْلَى الدَّرَجَةِ مِنْ اسْتِطَاعَتِهِمْ وَذَلِكَ إِصَافَةً إِلَى تَعْجِيلِ نَهْضَتِهِمُ الرُّوحَانِيَّةِ، وَنُبْرُزُ إِبْرَارًا خَاصًا ضَرُورَةَ التَّهْضَةِ الرُّوحِيَّةِ لِأَنَّ التَّطَوُّرَ الْمَادِّيَّ بِدَائِهِ هُوَ الَّذِي يُفْرِضُهَا. لَا تُوَجَدُ الْيَوْمَ جَمَاعَةٌ إِلَّا وَهِيَ تُحَاوِلُ الْإِنْضِمَامَ إِلَى تَيَّارَاتِ التَّقَدُّمِ الْمَادِّيِّ الْعَامِّ»^{٣٥} وَعَلَى هَذَا فَلَا شَكَّ أَنَّ جُوزُو كَانَ عَلَى وَعْيٍ بِأَنَّ التَّقَدُّمَ الْمَادِّيَّ لَا يَأْتِي بِوَحْدِهِ بِالْفَيْقِ الْأَخْلَاقِيَّةِ، فَيَقُولُ جُوزُو:

«إِلَّا أَنَّ التَّجْدِيدَ الرُّوحِيَّ لَا يُوَازِي التَّقَدُّمَ الْمَادِّيَّ وَإِنَّمَا تَتَرَكُّهُ الْمَسَاعِي الْمَعَاصِرُ دُونَ أَنْ تُخَصَّصَ لَهُ الْعِنَايَةُ الْأَزْمَةٌ»^{٣٦}

وَكَمُفَكِّرٍ تَابِعٍ لِلاتِّجَاهِ الْإِصْلَاحِيِّ يَدْعُو إِلَى التَّفَكِيرِ النَّاقِدِ كَثِيرًا مَا كَانَ جُوزُو فِي نُصُوصِهِ مُتَشَكِّكًا لِلْغَايَةِ وَسَاخِرًا مِنْ تَمْجِيدِ مَا يُسَمَّى بِالْعَصْرِ الذَّهَبِيِّ لِلْإِسْلَامِ إِذْ لَمْ يَكُنْ يُحِبُّ الْاِلْتِمَاتَ إِلَى الْمَاضِي وَلَوْ كَانَ ذَلِكَ بِتَعْظِيمِ مَا سَبَقَ مِنْ مَجْدِ الْخُلَفَاءِ فِي الْحَقَبِ الْمَاضِيَّةِ الْبَعِيدَةِ مِنَ الزَّمَانِ. وَمِمَّا قَالَهُ فِي إِحْدَى مَقَالَاتِهِ مَا يَلِي:

«تَتَكَلَّمُ وَتَكْتُبُ عَنْ زَمَنِ الْخَلِيفَةِ عَبْدِ الْعَزِيزِ فِي الْأَنْدَلُسِ، وَالَّذِي كَانَ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ، لِعَدَمِ وُجُودِ الْمُفَقَّرَاءِ عَلَى الْإِطْلَاقِ،

^{٣٥} الْمَصْنُورُ السَّابِقُ نَفْسُهُ.

^{٣٦} الْمَصْنُورُ السَّابِقُ نَفْسُهُ.

i društveno-privredna zaostalost još uvijek najveća među muslimanima. Nimalo se ne ustručavam da pričamo kako su nekada Arapi stajali pred Parizom, a Turci pred Bečom, a istodobno zaboravljamo činjenicu da je suviše malehan broj Jevreja porazio stotinu miliona Arapa, zapalivši jednu od najvećih islamskih svetinja [Dozo aludira na paljenje džamije Al-Aqsa u avgustu 1969. godine].³⁵

Ovdje je potrebno primijetiti da je Husein ef. Dozo u svojoj kritici Izraela i njegove uzurpatorske politike vješto koristio stav tadašnje titoističke Jugoslavije i njenog liderstva u Pokretu nesvrstanosti. “Revolucionarnost” i “naprednost” prepoznavala se na strani Arapa, a “kapitalističko ugnjetavanje” na strani Jevreja. Dozo je za takvu političku klimu u Jugoslaviji znao. Stoga je nastojao, i u tome često uspijevaao, da iskoristi takvu socijalističku jugoslavensku opredijeljenost spram Arapa, te je on sa svoje strane iskazivao stavove o ugroženosti džamije Al-Aqsa, a to su stavovi za koje je smatrao da ih s njim dijele i drugi muslimani u svijetu.

Dozo, ipak, polaže svoja nadanja u mlade naraštaje muslimana.

35 Husein Dozo, “Učiti, učiti, učiti...”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 421-422.

لَا يَجِدُونَ مَنْ يُعْطُونَ لَهُ الزَّكَاةَ، وَفِي الْوَقْتِ نَفْسَهُ لَا نُبَالِي بِالتَّخْلُفِ الْحَالِي وَالْعَدَدِ الْكَبِيرِ مِنَ الْأُمِّيِّينَ فِي الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ كُلِّهِ. إِنَّ مِنَ الْحَقَائِقِ الْأَلِيمَةِ أَنَّ التَّخْلُفَ الثَّقَافِيَّ وَالْإِجْتِمَاعِيَّ وَالْاِقْتِصَادِيَّ لَا يَزَالُ أَعْلَاهُ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ. إِنَّا لَا مَمْتَنِعُ عَلَى الْإِطْلَاقِ عَنَّا أَنْ نَذْكَرَ أَنَّ الْعَرَبَ كَانُوا فِي زَمَنِ مِنَ الْأَزْمَةِ يَقْفُونَ أَمَامَ بَارِيسَ وَالْأْتْرَاكَ أَمَامَ فِينَا وَلَكِنْ تَنْتَاهَلُ فِي نَفْسِ الْوَقْتِ أَنَّ الْيَهُودَ وَعَدَدَهُمْ قَلِيلٌ جِدًّا قَدْ هَزَمُوا مِائَةَ مِائُونَ عَرَبِيًّا وَأَحْرَقُوا إِحْدَى أَكْبَرِ مَقَدَسَاتِ الْإِسْلَامِ (يَعْنِي إِحْرَاقَ الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى فِي أَعْسَطُوسَ عَامَ ١٩٦٩م).^{٣٧}

نَذْكَرُ هُنَا أَنَّ جُوزُو وَهُوَ يَنْقُدُ إِسْرَائِيلَ وَسِيَاسَتَهُ التَّوَسُّعِيَّةَ كَأَنَّ يَنْتَفِعُ انْتِفَاعًا مَاهِرًا مَمَّقُوفٍ يُوعَسَلَفِيَا التَّيْتُويَّةَ آئِنْدَاكَ مِنْ قَضِيَّةِ فَلَسْطِينِ مِمَّا لَهَا مِنَ الرَّعَامَةِ فِي حَرَكَةِ عَدَمِ الْإِنْجِيَازِ حَيْثُ كَانَتِ التَّوْرِيَّةُ وَالتَّقْدِيمِيَّةُ تُنْسَبُ فِيهَا إِلَى الطَّرْفِ الْعَرَبِيِّ وَالْإِضْطِهَادِ الرَّأْسَمَالِيِّ إِلَى الطَّرْفِ الْيَهُودِيِّ. وَلَمَّا كَانَ جُوزُو عَلَى عِلْمٍ بِتِلْكَ الْأَهْوَاءِ السِّيَاسِيَّةِ فِي يُوعَسَلَفِيَا السَّابِقَةِ فَقَدْ كَانَ سَاعِيًّا بِاسْتِمْرَارٍ إِلَى أَنْ يَنْتَفِعَ بِذَلِكَ الْإِنْجِيَازِ الْيُوعَسَلَفِيِّ الْإِشْتِرَاكِيِّ إِلَى الْعَرَبِ وَلِنْدَا فَقَدْ عَبَّرَ بِصَرَاحَةٍ عَن مَوْقِفِهِ بِأَنَّ الْمَسْجِدَ الْأَقْصَى مَهْدَدٌ وَهُوَ يَعْتَقِدُ بِأَنَّهُ مَوْقِفٌ يُشَارِكُهُ فِيهِ غَيْرُهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْعَالَمِ.

٣٧ رَاجِعْ: الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ مِنْ مَوْلَفَاتِ مُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو، مَقَالَةٌ «التَّعْلُمُ، التَّعْلُمُ، التَّعْلُمُ...»، الصَّفْحَةُ ٤٢١-٤٢٢.

On tvrdi da mlade generacije “mnogo ispravnije prilaze našem problemu”. Primjećuje da se one “oslobađaju raznih kompleksa”, da tako “preuzimaju svoju sudbinu u svoje ruke.”

Potom Dozo odlučno zaključuje: “Mlade generacije ne očekuju više nikakvog Mehdiiju, koji bi bez njihova truda i žrtve donio preporod i sretniji život. One dobro znaju da bez upotrebe najsavremenijih sredstava borbe i spremnosti na najveće napore i žrtve, nema sreće niti bilo kakvog uspjeha i napretka.”³⁶

Četiri godine prije svoje smrti Dozo je objavio tekst koji je naslovio njemu dragom sintagmom: “Vrijeme obnavljanja islama”. U ovom tekstu Dozo spominje prezrenu “postojeću stvarnost muslimana”, ali je veoma zanimljivo da on govori i o “pravom učenju islama” koje će, samo po sebi, pomoći da se muslimani preporode.

Na samom početku tog teksta Dozo se prisjeća svoga svrstavanja na stranu reformatora te kaže: “U prvim danima mog razmišljanja ja sam se našao na strani onih koji su izražavali nezadovoljstvo postojećim stanjem islamske misli i kritički se odnosili prema postojećoj stvarnosti muslimana. Vrlo rano sam počeo osjećati

36 Husein Dozo, *Vlastita slabost najveći neprijatelj*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 410.

وَمَعَ هَذَا كَانَ جُوزُو يُعَلِّقُ أَمَالَهُ بِأَجْيَالِ حَدِيثَةٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ قَائِلًا أَنَّ الْأَجْيَالَ الْحَدِيثَةَ «تَعَامَلُ قَضَيْتَنَا مُعَامَلَةً هِيَ أَصْحُ بِكَثِيرٍ مِنْ مُعَامَلَتِنَا لَهَا» وَمَلَا حِطًّا أَنَّهَا «تَتَحَرَّرُ مِنْ مُخْتَلِفِ أَنْوَاعِ الْعُقَدِ النَّفْسِيَّةِ» وَ «يَأْخُذُونَ مَصِيرَهُمْ بِهَذِهِ الطَّرِيقَةِ فِي أَيِّدِيهِمْ».

وَبَعْدَ ذَلِكَ يَسْتَنْتِجُ جُوزُو اسْتِنْتِجًا فَاصِلًا: «إِنَّ الْأَجْيَالَ الْحَدِيثَةَ لَمْ تَعُدْ تَنْتَظِرُ أَحَدًا مِنَ الْمُهْدِيِّينَ يَأْتِيهِمْ بِالنَّهْضَةِ وَحَيَاةٍ أَسْعَدَ دُونَ جَهْدِهِمْ وَتَضْحِيَّتِهِمْ بِأَنْفُسِهِمْ. إِنَّهَا عَلِيْمَةٌ بِأَنَّ السَّعَادَةَ وَالْفَلَاحَ وَالتَّقَدُّمَ لَا تَأْتِي إِلَّا بِاسْتِخْدَامِ أَحَدِثِ وَسَائِلِ الْكِفَاحِ وَالِاسْتِعْدَادِ لِذَلِ الْجُهْدِ وَالتَّضْحِيَّةِ».³⁸

وَقَبْلَ وَقَاتِهِ بِأَرْبَعَةِ أَعْوَامٍ نُشِرَتْ لِجُوزُو مَقَالَةٌ عَنْوَنَهَا بِكَلِمَةِ مَحْبُوبَةٍ لَهُ وَهِيَ «زَمَنُ تَجْدِيدِ الْإِسْلَامِ». يَذْكُرُ جُوزُو فِي هَذِهِ الْمَقَالَةِ «الْوَاقِعَ الرَّاهِنَ» الْمُهَانَ لِلْمُسْلِمِينَ وَلَكِنَّ مَا يُثِيرُ الْكَثِيرَ مِنَ الْأَهْتِمَامِ فِيهَا أَنَّهُ يَتَكَلَّمُ أَيْضًا عَنِ «الْعَقِيدَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ الصَّحِيحَةِ» وَالَّتِي سَتَسَاعِدُ بِنَفْسِهَا عَلَى نَهْضَةِ الْمُسْلِمِينَ.

وَفِي بَدَايَةِ تِلْكَ الْمَقَالَةِ يَتَذَكَّرُ جُوزُو اخْتِيَارَهُ لِجَانِبِ الْمُصْلِحِينَ فَيَقُولُ: «فِي أَوَائِلِ أَيَّامِ تَفْكِيرِي وَجَدْتُ نَفْسِي مُنْتَمِيًا إِلَى هَؤُلَاءِ الدِّينِ كَانُوا يُعَبَّرُونَ عَنِ اسْتِيَانِهِمْ مِنْ أَوْضَاعِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ الرَّاهِنَةِ وَيَعَامِلُونَ وَاقِعَ الْمُسْلِمِينَ الرَّاهِنَ مُعَامَلَةً نَاقِذَةً. بَدَأْتُ فِي وَفْتٍ مُبَكِّرٍ جِدًّا أَحْسُ بِضُرُورَةِ الْإِنْطِلَاقِ إِلَى الْأَمَامِ بِأَعْلَى سُرْعَةٍ

38 راجع: المجلد الثالث من مؤلفات مختارة لحسين جوزو، مقالة «الصنغف الدائري أخطر عدو»، الصفحة ٤١٠.

potrebu što bržeg kretanja naprijed i što dubljih i svestranijih promjena u životu pripadnika islama. Iako bez nekog iskustva i još uvijek bez temeljnog poznavanja pravog učenja islama, duboko i bolno doživljavao sam zaostalost islamskog svijeta i pogrešno shvaćanje islama i neopravdan odnos prema njemu.³⁷

Husein ef. Dozo je bio isuviše često sklon tvrditi da je “zaostalost muslimanskog svijeta” izravna posljedica “pogrešnog shvaćanja islama”. Dakako, u drugim tekstovima on polaze neke nade da će preporod muslimana uslijediti iz ekonomske sredenosti, kao i iz sistema političke i pravne sigurnosti u zemljama islama i u muslimanskim zajednicama.

Analiza “konzervativizma” u prakticiranju vjerskih obreda

Husein ef. Dozo je potrošio mnogo tinte u svojoj modernističkoj kritici “dekadentnih naplavina i priraslina” koje su se umiješale u načine vršenja islamskih obreda. Tu kritiku on je ustrajno iznosio godinama, smatrao je da je muslimanski svijet XX. stoljeća itekako pobožan, ali da se ta pobožnost ne vidi u ovosvjet-skoj snazi i djelovanju.

37 Husein Dozo, *Vrijeme obnavljanja islama*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 592.

مُمْكِنَةٌ وَإِدْخَالَ تَعْبِيرَاتٍ فِي حَيَاةِ الْمُسْلِمِينَ تَكُونُ أَكْثَرَ مَا يُؤْمِنُ عُمُقًا وَأَوْسَعَ مَا يُؤْمِنُ عَدَدًا مِنَ الْمَجَالَاتِ. وَمَعَ أَنَّنِي لَمْ أَكُنْ عَلَى دَرَجَةٍ مَلْحُوظَةٍ مِنَ الْخَيْرَةِ وَلَمْ أَكُنْ بَعْدَ مُتَعَمِّقًا فِي الْمَعْرِفَةِ الْحَقِيقِيَّةِ لِلْعَقِيدَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ إِلَّا أَنَّنِي كُنْتُ أَشْعُرُ فِي أَعْمَاقِي نَفْسِي بِاللَّيْمِ قَوِيٍّ وَأَنَا أَشَاهِدُ تَخَلُّفَ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ وَالْفَهْمَ الْخَاطِئَ لِلْإِسْلَامِ وَالْمَوْقِفَ الظَّالِمَ مِنْهُ.³⁸

كَانَ الشَّيْخُ حُسَيْنٌ جُوزُو يَمِيلُ مَيْلًا مُفْرَطًا إِلَى الْإِدْعَاءِ بِأَنَّ «تَخَلُّفَ الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ» هُوَ نَاتِجٌ بِشَكْلِ مُبَاشِرٍ عَنِ «فَهْمِ الْإِسْلَامِ بِصُورَةٍ خَاطِئَةٍ»، إِلَّا أَنَّهُ بِالطَّبَعِ هُنَاكَ مَقَالَاتٌ لَهُ كَانَتْ يُعَلِّقُ فِيهَا بَعْضَ آمَالِهِ بِأَنَّ نَهْضَةَ الْمُسْلِمِينَ سَوْفَ تَأْتِي بَعْدَ تَنْظِيمِ الْأَوْضَاعِ الْاِقْتِصَادِيَّةِ وَإِقَامَةِ الْأَمْنِ السِّيَاسِيِّ وَالْقَانُونِيِّ فِي الْبُلْدَانِ وَالْجَمَاعَاتِ الْمُسْلِمَةِ.

تَحْلِيلُ الرُّوحِ الْمُحَافِظَةِ فِي مُمَارَسَةِ الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ

وَاسْتَهْلَكَ الشَّيْخُ حُسَيْنٌ جُوزُو كَمِيَّةً كَبِيرَةً مِنَ الْحَبْرِ وَهُوَ يَنْتَقِدُ بِطَرِيقَتِهِ التَّحْدِيثِيَّةِ «الرَّوَاسِبَ وَالْعَلَائِقَ الْمُنْحَطَّةَ» الَّتِي تَدَخَلَتْ فِي طَرِيقِ آدَاءِ الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ الْإِسْلَامِيَّةِ. فَقَدْ كَانَ يَأْتِي بِهَذَا النَّقْدِ بِاسْتِمْرَارٍ وَعَلَى مَضِيِّ السَّنِينَ مِنَ الزَّمَانِ. كَانَ مِنْ رَأْيِهِ أَنَّ الْعَالَمَ الْإِسْلَامِيَّ فِي الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ مَتَّعِبِدٌ إِلَى حَدِّ بَالِغٍ إِلَّا أَنَّ هَذَا التَّعْبِيدَ لَا يَتَّبَعُهُ الْعَمَلُ وَلَا يَلَاحِظُ فِي الْقُوَّةِ

³⁸ رَاجِعْ: الْمُجَلَّدُ الثَّلَاثُ مِنْ مُؤَلَّفَاتِ مُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو، مَقَالَةٌ «زَمَنٌ تَجْدِيدِ الْإِسْلَامِ»، الصَّفْحَةُ ٥٩٢.

Ukratko, to je gotovo uvijek bilo njegovo polazište kad god je raspravljao o mnogim pitanjima “formalizma u vjeri”, kako je često volio kazati.

Samo u tekstovima koje je objavio pred kraj svoga života, koje je vjerovatno domišljao u časovima rezignacije i preispitivanja svojih stavova i pogleda, nalazimo (rijetke) drukčije intonirane stavove od onih koje je najčešće iznosio.

Kao i veliki broj islamskih modernista u XIX. i XX. stoljeću, i Husein Đozo je smatrao da vršenje vjerskih obreda treba da proizvede “konkretne učinke u stvarnom životu”, kako je često govorio.

Na više mjesta u svome obimnom djelu Đozo na vjerske obrede gleda kao na “duhovna osvježenja, ali nije to sve”, odlučno je tvrdio. Smatrao je da su vjerski obredi samo “osnov s kojeg se dalje startuje...”

U jednom svome serijalu visoko dojmljivih eseja (“Iftar u Haremi-šerifu”), objavljenom u nekoliko nastavaka u “Preporodu” iz 1975. godine, Đozo govori kako je proveo sate i sate hodajući po Haremi-šerifu u Mekki. Gledao je znatiželjno predane i čestite vjernike kako klanjaju, poste, spominju Boga (*zikr*), itd. Nakon svega što je vidio, Đozo posve modernistički zaključuje:

الدُّنْيَوِيَّةُ الْوَاقِعِيَّةُ. وَبِاخْتِصَارٍ فَقَدْ كَانَ هَذَا مُنْطَلَقَهُ الدَّائِمُ عِنْدَمَا بَحَثَ فِي «الشُّكْلِيَّةِ فِي الدِّينِ»، عَلَى حَدِّ تَعْبِيرِهِ الْمَحْبُوبِ.

لَا نَجِدُ نُصُوصًا مُنْبَرَةً بِنَبْرَةٍ غَيْرِ هَذِهِ إِلَّا فِي مَا نَشَرَهُ مِنْهَا فِي أَوَاخِرِ حَيَاتِهِ وَهُوَ قَلِيلٌ وَمِنَ الْأَرْجَحِ أَنَّهُ كَتَبَهَا فِي سَاعَاتِ تَخَيُّبِهِ وَالْمُرَاجَعَةِ لِأَرَائِهِ وَنَظَرَاتِهِ.

كَانَ جُوزُو مِثْلَ الْكَثِيرِينَ مِنَ الْمُفَكِّرِينَ الْمُسْلِمِينَ الْمُحَدِّثِينَ فِي الْقَرْنِ التَّاسِعِ عَشَرَ وَالْعَشْرِينَ يَرَى أَنَّ آدَاءَ الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ يَجِبُ أَنْ تُتَنَجَّ عَنْهُ «نَتَائِجُ إِجَابِيَّةٌ مُحَدَّدَةٌ فِي الْحَيَاةِ الْوَاقِعِيَّةِ».

وَفِي مَوَاقِعَ عَدِيدَةٍ مِنْ جُمْلَةٍ مَا كَتَبَهُ يَنْظُرُ جُوزُو إِلَى الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ الدِّينِيَّةِ نَظْرَةً «مُنْعِشَاتٍ رُوحَانِيَّةٍ»، إِلَّا أَنَّهُ لَيْسَتْ هِيَ كُلُّ مَا فِي الْأَمْرِ، بَلْ أَنَّهَا فَقَطُ «قَاعِدَةٌ لِلْإِنْطِلَاقِ إِلَى مَا بَعْدُ...»

وَفِي سَلْسَلَةٍ مِنْ مَقَالَاتِهِ الْمُثْبِتَةِ لِلْكَثِيرِ مِنَ الْإِنْطِبَاعَاتِ وَالَّتِي نُشِرَتْ فِي صَحِيفَةِ Preporod (النُّهْصَةُ) سَنَةَ ١٩٧٥م بِعُنْوَانِ «إِفْطَارٌ فِي الْحَرَمِ الشَّرِيفِ» بِشَكْلِ الْحَلَقَاتِ الْمُتَتَابِعَةِ يَذْكَرُ جُوزُو أَنَّهُ قَدْ قَضَى سَاعَاتٍ وَسَاعَاتٍ وَهُوَ يَمْشِي فِي أَرْجَاءِ الْحَرَمِ الْمَكِّيِّ الشَّرِيفِ وَيُشَاهِدُ الْمُؤْمِنِينَ الْمُخْلِصِينَ وَالْخَاشِعِينَ وَهُمْ يَصُفُونَ وَيُصُومُونَ وَيَذْكُرُونَ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، وَبَعْدَ كُلِّ مَا رَأَاهُ يَسْتَنْتِجُ اسْتِنْتِجًا تَحْدِيثِيًّا مُمَيَّزًا:

“Nisu ni hadž ni umra propisani isključivo kao molitveni obredi. Tačno je da ovi obredi imaju svoju mističnu stranu u kojoj duša nalazi svoj mir, radost, zadovoljstvo i osvježenje. Međutim ne smije se zanemariti činjenica da oni [obredi] imaju i drugu stranu, duboki životni smisao. Mistično-metafizički elementi u islamu služe kao duhovna osnova za postizanje uspjeha u životu i osvajanja životnih pozicija u svim oblastima i aktivnostima života. Čovjek je Božiji namjesnik na zemlji. Čitav pojavni svijet stavljen mu je na raspolaganje. Biće grijehnik ukoliko ne ispuni ovu misiju. Očito, ona [čovjekova misija] se ne može ispuniti samo putem molitve. Potrebna su i druga sredstva.”³⁸

Na istom mjestu Husein Dozo objašnjava način na koji vjerski obredi ne bi trebalo da se shvataju i razumijevaju. On navodi jedan primjer koji je poznat cijeloj muslimanskoj javnosti tokom XX. stoljeća, džamiju Al-Aqsa u Jerusalemu. “Mesdžidi-Aksa nije mogao biti odbranjen samo molitvom. Ako molitva ne podstiče na žrtve lažna je i licemjerna. Bog neće primiti molitvu koja ne krije u sebi iskrenu spremnost na žrtve.”³⁹ Ovome motivu “žrtve” Dozo se vraća na mnogim mjestima u svojim člancima.

38 Husein Dozo, *Iftar u Haremi-šerifu* (II dio), Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 510-511.

39 Husein Dozo, isto, str. 511.

«لَمْ يُكْتَبِ الْحَجُّ وَلَا الْعُمْرَةُ لِعَرَضِ الصَّلَاةِ فَحَسَبَ. صَحِيحٌ أَنَّ لِهَذِهِ الْمَنَاسِكَ جَانِبَ رُوحَانِيٍّ تَجَدُّ فِيهِ النَّفْسُ الطَّمَّانِيَّةَ وَالْبَهْجَةَ وَالرِّضَا وَالْإِنْتِعَاشَ، غَيْرَ أَنَّهُ لَا يُغْفَلُ عَنِ الْأَدْهَانِ أَنَّ لَهَا جَانِبَ بَعْدَ يَتَضَمَّنُ مَعْنَى آخَرَ هُوَ حَيَوِيٌّ وَعَمِيقٌ. إِنَّ الْمَقُومَاتِ الرُّوحَانِيَّةَ الْمَاورَائِيَّةَ هِيَ فِي الْإِسْلَامِ عِبَارَةٌ عَنِ قَاعِدَةِ رُوحِيَّةِ تَسَاعُدٍ عَلَى تَحْقِيقِ النَّجَاحِ فِي الْحَيَاةِ وَالْإِسْتِيلَاءِ عَلَى الْمَوَاقِعِ الْحَيَوِيَّةِ فِي جَمِيعِ مَجَالَاتِ الْحَيَاةِ وَنَشَاطَاتِهَا. الْإِنْسَانُ خَلِيفَةُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ وَقَدْ وُضِعَ عَالَمُ الشَّهَادَةِ كُلُّهُ تَحْتَ تَصَرُّفِهِ، فَإِنَّ لَمْ يُوْفِ الْإِنْسَانُ بِرِسَالَتِهِ هَذِهِ فَهُوَ مُذْنِبٌ. إِنَّهُ مِنَ الْوَاضِحِ كُلِّ الْوُضُوحِ أَنَّ رِسَالََةَ الْإِنْسَانِ لَا تُوفَى بِمَحْضِ الصَّلَاةِ وَالِدُّعَاءِ وَإِنَّمَا لَا بُدَّ مِنْ غَيْرِهِمَا مِنَ الْوَسَائِلِ أَيْضًا.»^{٤٠}

وَفِي نَفْسِ الْمَلِكَانِ يَبِينُ جُوزُ الْطَّرِيقَةِ الَّتِي لَا يَجِبُ أَنْ تُفْهَمَ بِهَا الْعِبَادَاتُ وَالْمَنَاسِكُ الدِّينِيَّةُ. إِنَّهُ يَضْرِبُ مَثَلًا مَعْرُوفًا لِعَامَّةِ مُسْلِمِي الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ كَأَنَّهُ الْأَوْسَطُ الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى فِي مَدِينَةِ الْقُدْسِ. «مَا كَانَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْ يَتِمَّ الدَّفَاعُ عَنِ الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى بِمَحْضِ الصَّلَاةِ وَالِدُّعَاءِ. فَإِنَّ لَمْ تَدْفَعْ الصَّلَاةُ إِلَى بَدَلِ الْجُهْدِ وَالتَّضَحِّيَةِ فَهِيَ بَاطِلَةٌ وَمُنَافِقَةٌ وَاللَّهُ لَا يَقْبَلُ صَلَاةً خَالِيَةً مِنَ الْإِسْتِعْدَادِ الْمُخْلِصِ لِلتَّضَحِّيَةِ وَبَدَلِ الْجُهْدِ.»^{٤١} وَيَعُودُ جُوزُ إِلَى دَافِعِ التَّضَحِّيَةِ هَذَا فِي أَمَاكِنَ كَثِيرَةٍ مِنْ مَقَالَاتِهِ.

^{٤٠} راجع: المجلد الثالث من مؤلفات مختارة لحسين جوزو، مقالة «إفطار في الحرم المكي الشريف (الجزء الثاني)»، الصفحة ٥١٠-٥١١.

^{٤١} المصنر نفسه، الصفحة ٥١١.

Dakako, Dozo s tugom govori i protiv “komercijalnih elemenata” u načinu kako muslimani danas obavljaju obrede, kritički se osvrće protiv “ličnih materijalnih interesa” u obredima. On s gorčinom kaže: “Već smo se navikli, nažalost, da plaćamo sve vjerske usluge. Sve smo profesionalizirali i komercijalizirali. Naplaćuje se učenje Kur’ana, klanjanje namaza itd. Navodi se za jednog učača [recitatora Kur’ana] da je rekao da bi proučio majci Ja-Sin kad bi mu ko platio.”⁴⁰ Dozu je posebno pogađala praksa “komercijaliziranja vjerskih obreda” u Mekki i Medini.

Tako pripovijeda da je, dok je obavljao umru 1975. godine, uočio da su ga dvije stvari “posebno uznemiravale: komercijaliziranje i formaliziranje obreda. Forma obreda s kojom se trguje gotovo je potpuno pokrila i potisnula suštinu. Obredi hadža ne sastoje se samo od riječi i mehaničko-fizičkih radnji i pokreta. To je samo vanjska, materijalna i vidljiva slika obreda. Sadržina i smisao obreda je nešto drugo, mnogo važnije što čini njegovu suštinu i što treba duboko doživjeti. U obredu forma ima samo sekundarni značaj.”⁴¹

Poput velikog broja islamskih modernista, i Dozo je smatrao da islamski obredi nemaju svrhu u samima

40 Husein Dozo, *Iftar u Haremi-šerifu* (I dio), Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 505.

41 Husein Dozo, *Iftar u Haremi-šerifu* (I dio), Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 505.

وَبَلْتَلَفْتُ جُوزُو بِحُزْنٍ أَيْضًا إِلَى «عَتَايِرِ الْبَيْعِ» فِي آدَاءِ بَعْضِ الْعِبَادَاتِ مُنْتَقِدًا ظَاهِرَةً السَّعْيِ وَرَاءَ «الْمَصَالِحِ الْمَادِيَّةِ الشَّخْصِيَّةِ» فِي الْعِبَادَاتِ. وَيَقُولُ مِرَارَةً: «وَلَلْأَسَفُ فَقَدْ تَعَوَّدْنَا عَلَى أَنْ نَدْفَعَ قِيمَةَ كُلِّ خِدْمَةٍ دِينِيَّةٍ يَقُومُ بِهَا رَجَالُ الدِّينِ وَجَعَلْنَا كُلَّ شَيْءٍ احْتِرَافًا وَيَبْعًا. نُؤْخَذُ الْفُلُوسَ عَنْ قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ وَأَدَاءِ الصَّلَوَاتِ وَغَيْرِهَا. فَمِمَّا يُذَكِّرُنَا أَنَّ قَارِنًا مِنَ الْقُرَاءِ قَدْ قَالَ إِنَّهُ لَيَقْرَأُ سُورَةَ يَس لِرُوحِ أُمِّهِ إِنْ وَجَدَ مَنْ يَدْفَعُ لَهُ عَنْ ذَلِكَ».^{٤٢} وَمِمَّا كَانَ يُحْزِنُ جُوزُو بِشَكْلِ خَاصٍّ حَالَاتٍ «الْبَيْعِ بِالْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ» بِمَكَّةَ الْمُكْرَمَةِ وَالْمَدِينَةِ الْمُنَوَّرَةِ.

وَيَكْتُوبُ بِهَذَا الْمَعْنَى أَنَّهُ بَيْنَمَا كَانَ يُؤَدِّي الْعُمْرَةَ عَامَ ١٩٧٥م «كَانَ يُحْزِنُهُ حُزْنًا خَاصًّا أَمْرَانِ مِنَ الْأُمُورِ الَّتِي شَهِدَهَا هُنَاكَ وَهَمَّا الْبَيْعُ بِالْعِبَادَاتِ وَأَدَاءِهَا آدَاءًا شَكْلِيًّا. إِنَّ شَكْلِيَّةَ الْعِبَادَةِ، وَالَّتِي يُبَاعُ بِهَا، تَكَادُ تَغْطِي وَتُزِيلُ بِالتَّمَامِ مَعْنَاهَا الْحَقِيقِيَّ. إِنَّ مَنَاسِكَ الْحَجِّ لَيْسَتْ عِبَارَةً عَمَّا لَهَا مِنَ الْأَقْوَالِ وَالْأَفْعَالِ وَالْحَرَكَاتِ الْبَدَنِيَّةِ فَحَسْبُ قِتْلِكَ هِيَ فَقَطْ صُورَةٌ خَارِجِيَّةٌ مَادِيَّةٌ وَظَاهِرَةٌ لَهَا وَأَمَّا مُحْتَوَى الْعِبَادَةِ وَمَعْنَاهَا الْحَقِيقِيَّ فَهَمَّا شَيْءٌ غَيْرٌ ذَلِكَ وَهَذَا الشَّيْءُ هُوَ أَهْمٌ بِكَثِيرٍ مِنَ الْأَقْوَالِ وَالْحَرَكَاتِ الْبَدَنِيَّةِ. إِنَّ الشَّكْلَ فِي الْعِبَادَةِ لَهُ أَهْمِيَّةٌ ثَانَوِيَّةٌ».^{٤٣}

وَمَثَلُ كَثِيرٍ مِنَ الْمُفَكِّرِينَ الْمُسْلِمِينَ الْمُحَدِّثِينَ كَانَ جُوزُو أَيْضًا يَرَى أَنَّ أَعْرَاضَ الْعِبَادَاتِ وَالْمَنَاسِكِ الْإِسْلَامِيَّةِ لَيْسَتْ

^{٤٢} الْمَصْنُورُ نَفْسُهُ (الْجُزْءُ الْأَوَّلُ)، الصَّفْحَةُ ٥٠٥.

^{٤٣} الْمَصْنُورُ نَفْسُهُ.

sebi. Obredi su sredstvo za nešto izvan njih, pozicija je koju ovi modernisti zastupaju. Dozo nije nipošto ri-jedak predstavnik islamskog modernizma koji je htio da vidi upravo to kako “islamski obredi pokreću” po-litička profiliranja islamskoga svijeta. O tome je, kako tvrdi u maloprije navedenom eseju, razmišljao dok je hodao među desetinama hiljada muslimanskih hodoča-snika u mekkanskom Svetom hramu (*Haremi-šerifu*). Dozo s velikom dozom tuge kaže:

“Gledao sam te ogromne mase koje podnose najve-će žrtve. Pitao sam se, gledajući te ljude iz svih krajeva svijeta, zašto se ne koristi ogromna latentna i poten-cijalna duhovna snaga koja pokreće ove [musliman-ske] mase. Ne znam kada sam snažnije shvatio izvor ove snage i pitanje njenog korišćenja. Gledao sam ove neizmjerne velike mase sa neizmjerne velikom po-tencijalnom duhovnom snagom koje čekaju Mehdiu [Spasitelja]. Čekaju ga zaista dugo, ali njega još nema. Postavlja se pitanje koliko će to čekanje još trajati i jesu li te potencijalne duhovne snage neiscrpljive. Sve ima svoj kraj. Iščekivanje Mehdi je ne može biti neo-graničeno kao što ne može biti neograničeno iscrplje-nje potencijalne duhovne snage.”⁴²

42 Husein Dozo, *Iftar u haremi-šerifu*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 507.

مُقْتَصِرَةً عَلَى أَنْفُسِهَا. إِنَّ مَوْقِفَ هَؤُلَاءِ الْمُحَدِّثِينَ أَنَّ الْعِبَادَاتِ هِيَ وَسِيلَةٌ إِلَى شَيْءٍ خَارِجِهَا، وَلَمْ يَكُنْ جُوزُو وَحِيدًا وَلَا نَادِرًا أَبَدًا مِنْ بَيْنِ مُمَثِّلِي حَرَكَةِ التَّحْدِيثِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالَّذِينَ كَانُوا يَرْعَبُونَ فِي أَنْ يَرَوْا الْعِبَادَاتِ الْإِسْلَامِيَّةَ وَهِيَ تُسَاعِدُ عَلَى تَحْسِينِ الْمَظَاهِرِ السِّيَاسِيَّةِ لِلْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ. وَهَذَا مَا كَانَ يُفَكِّرُ فِيهِ، عَلَى مَا يَدَّعِي فِي الْمَقَالَةِ الْمَذْكُورَةِ، وَهُوَ يُشَارِكُ عَشْرَاتِ آلَافٍ مِنَ الْحَجَّاجِ الْمُسْلِمِينَ مِثْلِهِ فِي الْحَرَمِ الْمَكِّيِّ الشَّرِيفِ. وَمِمَّا بَلَغَ كَبِيرٍ مِنَ الْحُزْنِ يَقُولُ:

«فِيمَا كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَى تِلْكَ الْمَجْمُوعَاتِ الضَّخْمَةِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ الْوَافِدِينَ مِنْ كُلِّ أَرْجَاءِ الْعَالَمِ وَهُمْ يَتَحَمَّلُونَ أَعْلَى دَرَجَاتِ التَّضْحِيَّةِ الذَّائِبَةِ سَأَلْتُ نَفْسِي لِمَاذَا لَا يُسْتَفَادُ مِنْ تِلْكَ الْقُوَّةِ الرُّوحِيَّةِ الْكَامِنَةِ الَّتِي تَحْرُكُ هَذِهِ الْجَمَاهِيرَ الْمُسْلِمَةَ؟ لَا أَعْرِفُ أَنْنِي أَدْرَكْتُ مَصْدَرَ هَذِهِ الْقُوَّةِ وَمَسْأَلَةَ الْإِسْتِفَادَةِ مِنْهَا إِدْرَاكَ أَوْضَحَ وَأَقْوَى مِمَّا كَانَ فِي تِلْكَ اللَّحْظَاتِ. نَظَرْتُ إِلَى تِلْكَ الْجَمَاهِيرِ الْبَالِغَةِ مَا لَا يُقَاسُ مِنَ الضَّخَامَةِ وَذَاتَ مَا لَا يُقَاسُ مِنَ الْقُوَّةِ الرُّوحِيَّةِ الْكَامِنَةِ وَهِيَ تَنْتَظِرُ إِلَى الْمَهْدِيِّ الْمُنْقِذِ. وَلَمَّا أَنْ أَنْتَظَرْتَهُمْ قَدْ طَالَ وَهُوَ لَا يَأْتِي فَهَنَّاكَ سُؤَالَ يَطْرَحُ نَفْسَهُ: إِلَى مَتَى سَيَسْتَمِرُّ هَذَا الْإِنْتِظَارُ وَهَلْ أَنْ تِلْكَ الْقُوَّةِ الرُّوحِيَّةِ الْكَامِنَةِ تَنْقُذُ؟ إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ نِهَايَةً فَلَا يُمْكِنُ لِانْتِظَارِ الْمَهْدِيِّ كَذَلِكَ أَنْ يَكُونَ بِلَا نِهَايَةٍ كَمَا أَنَّ الْقُوَّةَ الرُّوحِيَّةَ الْكَامِنَةَ هِيَ الْأُخْرَى لَا تَبْقَى بِلَا نِهَايَةٍ.»⁴⁴

⁴⁴ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٥٠٧.

I u svojim odgovorima na pitanja o obnavljanju islama (koja su mu postavljali čitatelji “Glasnika” i “Preporoda”) Husein ef. Dozo uporno opisuje snage u muslimanskom svijetu “koje vuku natrag”, on te snage često imenuje kako “unutarnjim” tako i “vanjskim”. Evo jednog primjera kako Dozo pozicionira djelovanje “reakcije”:

“Posebnu poteškoću u savremenom razvoju muslimana predstavljaju određene unutarnje i vanjske snage s kojima se ovaj razvoj suočio. Na prvom mjestu tu su one konzervativno-reakcionarne snage, koje još uvijek stoje na pozicijama deformacija, mistifikacija i orijentacije na smrt. Te snage predstavljaju zaista ozbiljnu smetnju [islamu i muslimanima] i stoje kao kočnica na putu najnovijeg buđenja islamskih naroda. Njihova prisutnost i destruktivna uloga dolazi do izražaja naročito kod najnovijih pokušaja savremene razrade islamske misli i njene demistifikacije.”⁴³

Nije posebno teško uočiti kako Dozin jezik u maločas navedenom odlomku izražava neku vrstu “ideološke” osude “reakcionarnih snaga” među muslimanima koje smetaju na putu istinskog preporoda.

43 Husein Dozo, *Fetve I*, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 258.

وَضَمْنَ أَجُوبَتِهِ عَنِ الْأَسْئَلَةِ الْمُتَّصِلَةِ بِتَجْدِيدِ الْإِسْلَامِ وَالَّتِي كَانَ يَطْرَحُهَا عَلَيْهِ قُرَاءُ مَجَلَّةِ (البلاغ) Glasnik⁴⁵ وَصَحِيفَةِ Preporod كَانَ جُوزُو كَذَلِكَ يَصِفُ بِاسْتِمْرَارٍ تِلْكَ الْفُؤَى فِي الْعَالَمِ الْإِسْلَامِيِّ «الَّتِي تَجُرُّ إِلَى الْوَرَاءِ» وَكَثِيرًا مَا يَصِفُهَا إِمَّا بِصِفَةِ «الدَّاخِلِيَّةِ» وَإِمَّا بِصِفَةِ «الخَارِجِيَّةِ»، وَفِيمَا يَلِي مِثَالٌ يَتَّبِعُ مِنْهُ الْمَوْضِعُ الَّذِي يَضَعُ فِيهِ جُوزُو نَشَاطَ «الرَّجْعِيِّينَ».

«وَالصُّعُوبَةُ الْخَاصَّةُ فِي التَّنَطُّورِ الْمُعَاوِرِ لِلْمُسْلِمِينَ مُمَثَّلُهَا بَعْضُ الْفُؤَى الدَّاخِلِيَّةِ وَالخَارِجِيَّةِ الَّتِي وَاجَهَهَا هَذَا التَّنَطُّورُ. وَإِنَّ مَوْضِعَ الصَّدَارَةِ فِي ذَلِكَ تَحْتَلُّهُ تِلْكَ الْفُؤَى الْمُحَافِظَةُ وَالرَّجْعِيَّةُ الَّتِي لَا تَرَالُ تَنْظُرُ إِلَى الْأُمُورِ كُلِّهَا عَبْرَ مَنْظُورِ الْعَيْبِ وَتَتَّجِهَ تَجَاهَ الْمَوْتِ. وَمَثَلُ هَذِهِ الْفُؤَى مَا نَعَا جَدًّا وَحَقِيقِيًّا يَمْنَعُ الْإِسْلَامَ وَالْمُسْلِمِينَ مِنَ النَّهْضَةِ وَالنَّنَطُّورِ، وَيَطْهَرُ وُجُودَهَا وَدَوْرَهَا التَّخْرِيْبِيَّ بِصُورَةٍ خَاصَّةٍ فِي حِينِ الْمُحَاوَلَاتِ الْحَدِيثَةِ لِتَفْسِيرِ الْفِكْرِ الْإِسْلَامِيِّ بِطَرِيقَةٍ مُعَاوِرَةٍ وَرَفَعِ الرُّوحِ السَّرِيَّةِ وَالْعَيْبِيَّةِ عَنْهُ.»⁴⁶

لَيْسَتْ مِنَ الصَّعْبِ عَلَى الْإِطْلَاقِ الْمَلَاخِظَةُ أَنَّ لَهَجَةَ جُوزُو فِي الْمُقْتَبَسِ السَّابِقِ تُعْبَرُ عَنْ نَوْعٍ مِنَ الْإِدَانَةِ «الْإِيدِيُولُوجِيَّةِ»

Glasnik (البلاغ) هي نشرة إسلامية رسمية تُصدرها رئاسة الجماعة الإسلامية في البوسنة والهرسك (سابقاً في يوغوسلافيا) مرة في كل شهرين وتتناول موضوعات إسلامية مختلفة مع التركيز على ما تقوم به الرئاسة من النشاطات وتتخذ من القرارات وما إلى ذلك.

راجع: حسين جوزو، أفتاوى، المجلد الأول، إصدار دار القلم، سراييفو في 2006م، الصفحة 208.

Dozo nije jedini koji je znao podleći “ideološki profiliranom” jeziku. Naime, reformatorske struje u islamu XX. stoljeća često su se iz općenarodnih pokreta preobražavale u ideološke snage, retorika im je često bila ideološka. Iz mnogih takvih snaga rođene su političke partije.

Možda su načini muslimanskog štovanja mauzoleja, turbeta i svetih hramova to što je posebno privlačilo Dozinu oštru kritiku. On je uporno, ponekada iz teksta u tekst, iz rasprave u raspravu, podsjećao na usmjerenost muslimana XX. stoljeća prema smrti, prema traženju pomoći od onostranosti. Tako on kaže:

“Treba samo vidjeti šta se događa u turbetu hazreti Huseina u Kairu, sejidi Bedevi u Tanti, Muhjudina Arebija u Damasku, oko Kabe i u Mekki i Revdai Mutahere-i u Medini. A šta tek da kažemo o odnosu prema Ashabi-Bedru. Zar nije najveća ironija ove borbe i heroje, koji su dali ogroman doprinos u borbi protiv širka i posredništva, proglasiti posrednicima i nekom vrstom idola.”⁴⁴

Dozo je bio nepopustljiv spram ovakvih narodnih “terapijskih” posezanja za “grobovima velikana”. Smatrao je da nam oni nemaju šta isposredovati kod Boga.

44 Husein Dozo, isto, str. 280.

لِمَا يُسَمَّى «الْفُؤَى الرَّجْعِيَّةُ» بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ الَّذِينَ يَحُولُونَ دُونَ النَّهْضَةِ الْحَقِيقِيَّةِ. إِلَّا أَنَّ جُوزُو لَمْ يَكُنْ مُتَفَرِّدًا بَيْنَ الَّذِينَ كَانُوا يَمِيلُونَ إِلَى اسْتِعْمَالِ تِلْكَ «الْعِبَارَاتِ الْإِيدِيُولُوجِيَّةِ» بَلْ إِنَّ التِّيَّارَاتِ الْإِسْلَامِيَّةَ التَّجْدِيدِيَّةَ فِي الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ كَثِيرًا مَا كَانَتْ تَتَحَوَّلُ مِنَ الْحَرَكَاتِ الشَّعْبِيَّةِ الْعَامَّةِ إِلَى التِّيَّارَاتِ الْإِيدِيُولُوجِيَّةِ فَقَدْ نَشَأَتْ عَنْ كَثِيرٍ مِنْهَا أَحْزَابٌ سِيَاسِيَّةٌ.

وَرَبَّمَا أَنَّ مَا مَارَسَهُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ أَشْكَالِ احْتِرَامِهِمْ لِلْأَضْرِحَةِ وَالتَّرْبِ وَغَيْرِهَا مِنَ الْأَمَاكِينِ الْمُقَدَّسَةِ هِيَ الَّتِي كَانَتْ تَجْعَلُ جُوزُو مُنْتَقِدًا إِلَى هَذِهِ الدَّرَجَةِ مِنَ الْحَدَّةِ، فَقَدْ كَانَ يُدَكِّرُ بِاسْتِمْرَارٍ، وَأَحْيَانًا فِي كُلِّ نَصٍّ وَكُلِّ مَقَالَةٍ، بِتَوَجُّهِ مُسْلِمِي الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ نَحْوَ الْمَوْتِ وَالِاسْتِعَانَةِ بِالْغَيْبِ، إِذْ يَقُولُ:

«يَكْفِيكَ أَنْ تَرَى مَا يَحْدُثُ فِي ثُرْبَةِ حَضْرَةِ حُسَيْنٍ بِالْقَاهِرَةِ وَالسَّيِّدِ الْبَدَوِيِّ بِطَنْطَا وَمَحْيِ الدِّينِ الْعَرَبِيِّ بِدِمَشْقَ وَحَوْلِ الْكَعْبَةِ الشَّرِيفَةِ مَكَّةَ الْمُكْرَمَةَ وَالرُّؤُوسَةَ الْمُطَهَّرَةَ بِالْمَدِينَةِ الْمُنَوَّرَةِ، وَنَاهِيكَ عَنْ ذِكْرِ مُعَامَلَةِ النَّاسِ لِأَصْحَابِ بَدْرٍ! أَفَلَيْسَ مِنَ السُّخْرِيَّةِ الْكُبْرَى اتِّخَاذُ هَؤُلَاءِ الْأَبْطَالِ وَسَطَاءِ عِنْدَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى وَنَوْعًا مِنَ الْأَوْتَانِ وَهُمْ الَّذِينَ قَدْ أَعْطَوْا إِسْهَامًا صَخْمًا فِي الْكِفَاحِ ضِدَّ الشَّرْكِ وَالْوَسَاطَةِ؟»⁴⁵

كَانَ جُوزُو لَا يَتَرَاوَجُ أَمَامَ مِثْلِ هَذِهِ الْمُمَارَسَاتِ الشَّعْبِيَّةِ «الْإِسْتِشْقَائِيَّةِ» عِنْدَ قُبُورِ الْكِبَارِ وَالصَّالِحِينَ وَهُوَ يَرَى أَنَّهُمْ غَيْرُ قَادِرِينَ عَلَى الْإِثْبَانِ مِمَّا يَطْلُبُهُ النَّاسُ مِنْهُمْ.

45 الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٢٨٠.

S druge strane, Dozo je bio strogo protiv toga da se ti mauzoleji i turbeta ruše. On je osudio i negativno se izrazio spram “vehabijskog” rušenja turbeta u Mekki i Medini. Dozo na jednom mjestu u svojim Fetvama kaže: “Tako su [ortodoksni šejhovi iz Nedžda] porušili bezbroj vrlo važnih i monumentalnih kulturnih spomenika. Porušili su sva turbeta, tako da vi danas gotovo i ne znate grobove velikih ashaba i drugih ličnosti iz prvog doba islama.”⁴⁵

Pristup Huseina Doze prema “ispravljanju pogrešnih shvatanja” u pučkim prakticiranjima vjerskih obreda bio je uglavnom prosvjetiteljski. On je tvrdio da su “muslimani preživjeli jedan dugi period dekadencije. U tom periodu formirana su razna pogrešna shvaćanja i štetne navike i običaji. Takve običaje treba mijenjati.”⁴⁶

Uz žestoku kritiku pučko-muslimanskog odnosa prema grobovima, mezarovima, mauzolejima i turbetima, Dozo je jednako tako kritikovao i narodne nabožne običaje u muslimanskom odnosu prema Kur'anu i džamiji.

S obzirom na činjenicu da je Husein ef. Dozo pristupao Kur'anu i tumačio ga kao muslimanski reformista, posebno ga je u tugu bacala praksa današnjeg

⁴⁵ Husein Dozo, *Fetve*, Novi Pazar, 1996., str. 492.

⁴⁶ Husein Dozo, isto, str. 98.

وَمِنْ نَاجِيَةِ أُخْرَى، كَانَ جُوزُو لَا يُوَافِقُ إِطْلَاقًا عَلَى تَدْمِيرِ تِلْكَ الْأَضْرَحَةِ وَالرُّبِّ، فَقَدْ أَدَانَ إِدَانَةً حَادَّةً تَدْمِيرَ تَرْبِ مَكَّةَ الْمُكْرَمَةِ وَالْمَدِينَةَ الْمُنَوَّرَةَ. وَيَقُولُ جُوزُو فِي كِتَابِهِ «الْفَتَاوَى الْمُعَاصِرَةُ»: «وَكَذَلِكَ، فَقَدْ دَمَّرَ الشُّيُوخُ الْحَنَابِلَةُ مِنْ نَجْدٍ عَدَدًا لَا يُحْصَى مِنَ الْمَبَانِي الثَّقَافِيَّةِ التُّذَكَّرِيَّةِ الْعَظِيمَةِ وَالْهَامَّةِ، إِنَّهُمْ قَدْ دَمَّرُوا كُلَّ التُّرْبِ حَتَّى أَنَّكَ الْيَوْمَ تَكَادُ أَنْ لَا تَعْرِفَ قُبُورَ الْكَبِيرِ مِنْ كِبَارِ أَصْحَابِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَغَيْرِهِمْ مِنَ الشَّخْصِيَّاتِ الْهَامَّةِ مِنَ الْعَصْرِ الْإِسْلَامِيِّ الْأَوَّلِ».⁴⁸

كَانَ أَسْلُوبُ حُسَيْنِ جُوزُو فِيمَا يُخْصُ «تَصْحِيحِ التَّصَوُّرَاتِ وَالْمَعَارِسَاتِ الْخَاطِئَةِ لِلْعِبَادَاتِ» عِنْدَ عَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ هُوَ فِي الْعَالِبِ تَنْوِيرِيٌّ، فَقَدْ كَانَ يَدْعِي أَنَّهُمْ «قَضَوْا فِتْرَةً طَوِيلَةً مِنَ الزَّمَنِ فِي حَالَةِ الْإِنْحِطَاطِ وَأَنَّ تِلْكَ الْفِتْرَةَ قَدْ تَكَوَّنَتْ فِيهَا أَنْوَاعٌ مُخْتَلِفَةٌ مِنَ التَّصَوُّرَاتِ وَالْعِبَادَاتِ الْخَاطِئَةِ، فَإِنَّهُ لَا بُدَّ مِنْ تَصْحِيحِ تِلْكَ الْأَخْطَاءِ».⁴⁹

وَإِضَافَةً إِلَى نَقْدِهِ الْحَادِّ لِمَا يُخْصُ مَعَامَلَاتِ عَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ لِلْقُبُورِ وَالْأَضْرَحَةِ وَالرُّبِّ كَانَ جُوزُو يَنْتَقِدُ أَيْضًا وَبِنَفْسِ الدَّرَجَةِ مِنَ الْجِدَّةِ عَادَاتِهِمْ وَمَعَارِسَاتِهِمْ الْخَاطِئَةَ فِيمَا يُخْصُ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ وَالْجَوَامِعَ.

⁴⁸ رَاجِعْ: حُسَيْنِ جُوزُو، الْفَتَاوَى، إِصْنَادُ نُوفِي بَازَارِ فِي ١٩٩٦م، الصَّفْحَةُ ٤٩٢.

⁴⁹ الْمَصْنُوعُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٩٨.

muslimanskog odnosa prema Kur'anu za koju je držao da je pogrešna. O tome on kaže: "Poznato je, isto tako, da se Kur'an bio pretvorio u talisman koji se drži u kući i nosi uza se radi berićeta. Iz njega su se pisali zapisi za razne bolesti, ogledalo, bajalo, učilo se mrtvim itd."⁴⁷

Prema Dozi, Kur'an nije puko sredstvo utjehe nadohvat ruke, nije talisman, već je izvor vjere, vjerovanja i spoznanja, ukratko: Kur'an je Božija riječ koja "pokreće naprijed". U ovakvim Dozinim stavovima otčitavamo jedno izdaleko modernističko nadanje kako je praktična vjera moguća bez narodne vjere, te da bi "intelektualni pristupi Kur'anu i Sunnetu" trebali imati zadaću iskorjenjivanja "primitivnih shvatanja vjere i vjerskih propisa", i tome slično. Ipak, i danas se vidi kako modernizam znade često ustuknuti pred moćnim nastupima narodnih vjerovanja. Čak i u snažno industrijaliziranim društvima javljaju se čitavi grozdovi ezoterizama i pseudoezoterizama.

Vratimo li se Dozi, primjećujemo da je i u svojim tumačenjima uloge džamije smatrao da je ona kao institucija reducirana na "obredno mjesto". Naprimjer, Dozo kaže:

47 Husein Dozo, *Bajramski bilans naših (ne)uspjeha*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 424.

وَنَظَرًا إِلَى أَنْ الشَّيْخَ حُسَيْنَ جُوزُو كَانَ يَقِفُ مِنَ الْقُرْآنِ مَوْقِفَ الْمُصْلِحِ الْإِسْلَامِيِّ وَفَسَّرَهُ عَلَى ضَوْءِ تِلْكَ الْحَقِيقَةِ فَقَدْ كَانَتْ تُحْرِنُهُ حُرْنًا خَاصًّا بَعْضَ الْمُمَارَسَاتِ الْخَاطِئَةِ لِلْمُسْلِمِينَ الْيَوْمَ فِيمَا يَحُضُّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ، فَيَقُولُ جُوزُو عَنْ ذَلِكَ: «مِنَ الْمَعْرُوفِ أَيْضًا أَنَّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ كَانَ قَدْ تَحَوَّلَ إِلَى تَمِيمَةٍ تُحْفَظُ فِي الْبَيْتِ أَوْ تُحْمَلُ مُعَلَّقَةً مِنْ حَوْلِ الرَّقَبَةِ مِنْ أَجْلِ الْبَرَكَةِ وَكَانَتْ تُقْتَبَسُ مِنْهُ آيَاتٌ لِعَمَلِ الطَّلَاسِمِ الْخَاصَّةِ بِإِسْتِشْفَاءِ وَالرَّقِيِّ وَذَلِكَ بِالإِضَافَةِ إِلَى قِرَاءَتِهِ لِأَرْوَاحِ الْمَوْتَى وَمَا إِلَى ذَلِكَ»^{٥٠}

وَعَلَى مَا رَأَى جُوزُو فَإِنَّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ لَيْسَ مُجَرَّدَ وَسِيلَةٍ لِلتَّسْلِيَةِ مَبْسُوطَةٍ فِي مُتَوَالِ الْإِنْسَانِ كَمَا أَنَّهُ لَيْسَ طَلَسْمًا وَإِنَّمَا هُوَ مَصْدَرٌ لِلدِّينِ وَالْإِيمَانِ وَالْعُرْفَانِ، وَبِإِخْتِصَارٍ فَإِنَّ الْقُرْآنَ كَلِمَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الَّتِي «تَدْفَعُ إِلَى الْأَمَامِ». وَمِمَّا مُيَّزُهُ فِي آرَاءِ جُوزُو مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ تَلْوِيحٌ تَحْدِيثِيٌّ بَعِيدٌ بِأَنَّهُ مِنَ الْمُمْكِنِ تَطْيِيقِ الدِّينِ بِلَا دِينَ الْعَامَّةِ وَبِأَنَّ «الْمَوَاقِفَ الْعَقْلَانِيَّةَ مِنَ الْقُرْآنِ وَالسُّنَّةِ» قَادِرَةٌ عَلَى اسْتِثْصَالِ التَّصَوُّرَاتِ الْبِدَائِيَّةِ لِلدِّينِ وَأَحْكَامِهَا. إِلَّا أَنَّهُ الْيَوْمَ أَيْضًا يُمَكِّنُنَا أَنْ نَرَى أَنَّ التَّحْدِيثِيَّةَ كَثِيرًا مَا تَتَرَجَّعُ أَمَامَ زَحْفِ الْإِعْتِقَادَاتِ الْعَامِّيَّةِ الْقَوِيَّةِ، حَتَّى إِنَّ الْمُجْتَمَعَاتِ الْمُتَطَوَّرَةَ جِدًّا فِي مَجَالِ التَّصْنِيعِ تَظْهَرُ فِيهَا عَنَاقِيدُ كَثِيفَةٌ مِنَ السَّرِّيَّاتِ وَالْبَاطِنِيَّاتِ الْكَاذِبَةِ. وَإِنْ عُدْنَا إِلَى جُوزُو رَأَيْنَا أَنَّهُ فِي تَفْسِيرِهِ لِدَوْرِ الْجَامِعِ أَيْضًا كَانَ يَرَى أَنَّهُ مَقْصُورٌ كَمَا وَسَّسَهُ عَلَى صِفَتِهِ مُصَلَّى، وَفِي سَبِيلِ الْمَثَالِ يَقُولُ جُوزُو:

٥٠ رَاجِعْ: الْمَجَلَدُ الثَّلَاثُ مِنْ مُؤَلَّفَاتِ مُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو، مَقَالَةٌ «الْجَرْدُ السَّنَوِيُّ الْعَبِيدِيُّ لِمُنْجَرَاتِنَا»، الصَّفْحَةُ ٤٢٤.

“Džamija je stvarno u toku perioda dekadence bila svedena na bogomolju u najužem smislu te riječi. U njoj se samo klanjalo. Sve druge njene funkcije su bile otpale, ugašene. Paralelno sa povlačenjem i izolacijom islama iz života, mijenjala se i sužavala funkcija džamije tako da se konačno svela samo na obrede.”⁴⁸

Domalo dalje, Husein Dozo dodaje: “Danas, međutim, u eri buđenja i općeg preporoda, džamija mora postati ono što je bila i što treba da bude. Ona je univerzalna islamska ustanova.”

Da li je moguće igdje u Đozinom djelu pronaći temeljitu definiciju “džamije kao univerzalne islamske ustanove”? Šta te riječi znače? Sistematičan odgovor na to pitanje vrlo je teško naći u Đozinim tekstovima. S druge strane, u muslimanskim zemljama uglavnom se u džamijama više ne sudi, sudske institucije i njihova glomazna administracija su izmještene u posebne zgrade. Isto je učinjeno i sa parlamentarnim životom, džamija se više ne koristi kao “mjesto dogovaranja” (*šurā*), prestala je biti skupštinom, itd.

Obredna pozicioniranost i usredsređenost džamije je neupitna, kako na svome početku, u praskozorje islama, tako i danas. Druge rane uloge džamije postupno su se iz nje izmjestile. Ali, islamski modernizam Đo-

48 Husein Dozo, *Fetve I*, str. 186.

«وَبِالْفِعْلِ فَقَدْ كَانَ دَوْرُ الْجَامِعِ فِي فَتْرَةِ الْأَنْحِطَاطِ مَحْضُورًا عَلَى الصَّلَاةِ بِأَضْيَاقِ مَعْنَى الْكَلِمَةِ، إِذْ لَمْ يَكُنْ يُؤَدَّى فِيهِ إِلَّا الصَّلَاةُ وَأَمَّا غَيْرُهَا مِنْ أَعْرَاضِهِ فَقَدْ كَانَتْ كُلُّهَا مُتَسَاقِطَةً وَمُطْفَأَةً. وَمُؤَارَاةِ انْسِحَابِ الْإِسْلَامِ وَإِعْزَالِهِ عَنِ الْحَيَاةِ تَغَيَّرَ دَوْرُ الْجَامِعِ وَتَقَلَّصَ حَتَّى أَصْبَحَ فِي آخِرِ الْأَمْرِ مُقْتَصِرًا عَلَى الْعِبَادَاتِ دُونَ غَيْرِهَا.»^{٥١}

وَبَعْدَ ذَلِكَ بِقَلِيلٍ يَمْضِي جُوزُو فَيَقُولُ: «إِلَّا أَنَّهُ الْيَوْمَ، فِي عَصْرِ الْإِسْتِيقَاطِ وَالتَّهْضَةِ الشَّامِلَةِ، لَا بُدَّ مِنْ أَنْ يَعُودَ الْجَامِعُ إِلَى مَا كَانَ وَمَا يَجِبُ أَنْ يَكُونَ. إِنَّ الْجَامِعَ مُؤَسَّسَةٌ إِسْلَامِيَّةٌ عَامَّةٌ وَشَامِلَةٌ.»

هَلْ يُمْكِنُ الْعُتُورُ فِي مُؤَلَّفَاتِ جُوزُو عَلَى التَّعْرِيفِ الدَّقِيقِ بِ«الْجَامِعِ كَمُؤَسَّسَةِ إِسْلَامِيَّةٍ عَامَّةٍ وَشَامِلَةٍ» وَمَا مَعْنَى تِلْكَ الْكَلِمَةِ؟ إِنَّهُ لَيْسَ الصَّعْبُ جِدًّا إِيجَادُ جَوَابٍ وَاضِحٍ عَنْ هَذَا السُّؤَالِ فِي نُصُوصِهِ، وَمِنْ نَاحِيَةِ أُخْرَى فَإِنَّ الْبُلْدَانَ الْإِسْلَامِيَّةَ لَمْ تَعُدْ تَتِمُّ فِيهَا أَعْمَالُ الْمَحْكَمَةِ فِي الْجَوَامِعِ إِذْ قَدْ انْتَقَلَتْ فِي الْعَالَمِ الْمُؤَسَّسَاتُ الْمَحْكَمِيَّةُ مَا لَهَا مِنَ التَّوَابِعِ الْإِدَارِيَّةِ الْكَثِيرَةِ إِلَى مَبَانِي خَاصَّةٍ وَكَذَلِكَ الْأَمْرُ فِيمَا يَخُصُّ النَّشَاطَاتِ الْبِرْلَمَائِيَّةَ حَيْثُ لَمْ يَعُدْ يُسْتَعْدَمُ الْجَامِعُ «مَكَانًا لِلشُّورَى» وَقَدْ فَقَدَ بِذَلِكَ صِفَةَ الْمَجْلِسِ.

إِنَّ كَوْنَ الْجَامِعِ مُصَلًّى وَتَرْكُزُهُ عَلَى آدَاءِ الْعِبَادَاتِ أَمْرٌ بَدِيهِيٌّ لَا نِزَاعَ فِيهِ، سَوَاءً نَظَرْنَا إِلَيْهِ زَمَنَ نَشَأَتِهِ فِي مُسْتَهْلٍ رَاجِعٍ: حُسَيْنِ جُوزُو، الْفَتَاوَى، الْمَجْلَدُ الْأَوَّلُ، الصَّفْحَةُ ١٨٦.

zinog tipa smatrao je da je džamija time “reducirana” samo na obrede! A šta to dragocjenije ima u bilo kojoj vjeri da se može mjeriti sa obredima?! Takva pitanja modernizam sebi nije mogao postavljati.

Ispisujući svoje članke nekada pod pritiskom snažnog reformskog opredjeljenja, Dozo je čak smatrao da današnje “školovanje” ima prednost “pred ibadetom”.

“Ima slučajeva”, kaže Husein Dozo, “gdje se potpuno zanemaruje školovanje djece na račun [plaćanja troškova] hadža. Ostavljaju se djeca u neznanju i primitivizmu da bi se na taj način ušparao trošak za hadž. Često se prodaju potrebni dijelovi imetka da bi se otišlo na hadž. Takav postupak je vrlo pogrešan. Djeci je škola potrebna kao komad kruha.”⁴⁹

Za kraj ovog odjeljka ostavili smo jedan zanimljiv osvrt Huseina Doze o [neobligatnom] običaju da se do-diruje, ili čak ljubi, Crni kamen u Kabi. Dozo smatra da taj kamen nema ništa sveto, “ništa nadnaravno”:

“*Hadžeru l-Esved* [Crni kamen] je u očima islama kamen koji, kako je primijetio halifa Omer, ne krije u sebi nikakvih mističnih nadnaravnih moći, kamen kao i svi drugi materijalni predmeti. Njegova prednost leži

49 Husein Dozo, isto, str. 433.

الإسلام أو اليوم، وأما وظائفه المُبَكَّرَةُ الأخرى فقد تمَّ بالتدريج نقلها إلى ما دونها مِنَ الأماكن، الأمرُ الَّذِي جَعَلَ المُحَدِّثِينَ مِنْ أُمَّتَالِ جُوزُو يَرُونَ أَنَّ الجَامِعَ قَدْ إقْتَصَرَ بِذَلِكَ عَلَى أداءِ العِبَادَاتِ دُونَ غَيْرِهَا. وَتَحُنُّ نَتَسَاءُلُ هَلْ فِي أَيِّ دِينٍ مِنَ الأدْبَانِ شَيْءٌ لَهُ قِيمَةٌ أَعْلَى مِنْ قِيمَةِ العِبَادَاتِ؟ إِنَّ المُحَدِّثِينَ مَا كَانَ مَهْدُورِهِمْ أَنْ يَطْرُحُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَمثلةً مِثْلَ هَذِهِ.

كَانَ جُوزُو، وَهُوَ يَكْتُبُ مَقَالَاتِهِ فِي بَعْضِ الأَخْيَانِ تَحَتَّ وَطَأَهُ التَّوَجُّهُ الإِصْلَاحِيّ القَوِيّ، يَرَى أَنَّ «الدِّرَاسَةَ» اليَوْمَ لَهُ فَضْلٌ «عَلَى العِبَادَةِ»، إِذْ «إِنَّ هُنَاكَ حَالَاتٌ يُهْمَلُ فِيهَا تَدْرِيسُ الأَطْفَالِ إِهْمَالًا تَامًا لِعَرَضِ تَدْخِيرِ الأَمْوَالِ لِأداءِ الحَجِّ. تُتْرَكُ الأَطْفَالُ فِي الجَهَالَةِ وَالبِدَائِيَّةِ لِتَدْخُرَ بِذَلِكَ مَصَارِيفُ الحَجِّ وَكثِيرًا مَا تُبَاعُ مُمْتَلِكَاتٌ ضَرُورِيَّةٌ لِلتَّمَكُّنِ مِنْ أداءِ الحَجِّ، إِنَّ مِثْلَ هَذِهِ الأَفْعَالِ حَطًّا كَبِيرٌ لِأَنَّ الدِّرَاسَةَ حَاجَةٌ مَاسَّةٌ لِلأَطْفَالِ مِثْلَ حَاجَتِهِمْ إِلَى قِطْعَةٍ مِنَ الخُبْزِ.»^{٥٢}

وَلِإِخْتِمِ هَذَا القُصْلِ حَفِظْنَا مَلاحِظَةً مُثِيرَةً لِخُسْبِ جُوزُو فِيمَا يَخُصُّ الحَجَرَ الأَسْوَدَ فِي الكَعْبَةِ الشَّرِيفَةِ وَمَا سَنَّهُ النَّاسُ مِنْ مَسِّهِ وَتَقْبِيلِهِ. يَعْتَقِدُ جُوزُو أَنَّ هَذَا الحَجَرَ مَا لَهُ شَيْءٌ مِنَ القُدَاسَةِ وَ «المَاوَرَأِيَّةِ» إِذْ يَقُولُ: «وَقَفَّا لِمَا لَاحَظَهُ الخَلِيفَةُ عَمْرُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ فَإِنَّ الحَجَرَ الأَسْوَدَ فِي نَظَرِ الإِسْلَامِ لَا يَكْمُنُ فِي نَفْسِهِ شَيْءٌ مِنَ القُدَرَاتِ المَاوَرَأِيَّةِ فَهُوَ حَجَرٌ مِثْلُ غَيْرِهِ مِنَ الأَحْجَارِ، إِذَا يَكْمُنُ فَضْلُهُ فِي أَهْمِيَّتِهِ التَّارِيخِيَّةِ فَحَسْبُ، فَمِنَ الأَرْجَحِ أَنَّهُ شَيْءٌ وَحِيدٌ مِنَ الأَشْيَاءِ التَّابِعَةِ لِلْمَبْنَى العَتِيقِ

٥٢ المَصْنُوعُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٤٣٣.

samo u historijskom značaju. Po svojoj prilici, jedini je sačuvani predmet iz [drevne] zgrade koju je podigao Ibrahim a.s. On je s te strane historijski vrlo značajan.”⁵⁰

Dozina kritika oblika vladavine kod muslimana u XX stoljeću

Danas, u godinama tzv. “Arapskog proljeća”, iznimno je zanimljivo podsjetiti se na Dozinu kritiku oblika vladavine u islamskim zemljama u šezdesetim i sedamdesetim godinama XX. stoljeća.

Husein Dozo je godinama, dakako vrlo oprezno i biranim riječima, kritički pisao o strašnim posljedicama totalitarnih oblika vlasti.

Na mnogo mjesta Dozo se na ovu temu osvrtao načelno. Tako kaže: “Sve što čovjek primjenjuje i shvata može biti pogrešno i zloupotrijebljeno. To su nepobitne činjenice. Svjedoci smo najgrublje zloupotrebe nauke, moći, vlasti, slobode itd.”⁵¹

Kad su neki njegovi čitatelji primijetili da Kur’an spominje nekoje kraljeve, te kad su ga pitali o tome da li je monarhija oblik vladavine koji je u islamu privilegiran, Dozo je spremno kazao sljedeće:

50 Husein Dozo, *Fetve II*, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 208.

51 Husein Dozo, *Iftar u haremi-šerifu (II)*, Izabrana djela Huseina Doze, III, str. 510.

لِلْكَعْبَةِ وَالَّذِي رَفَعَهُ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ قَدْ بَقِيَ مَحْفُوظًا فَمِنْ هَذِهِ النَّاحِيَةِ لَهُ أَهْمِيَّةٌ تَارِيخِيَّةٌ بِالْغَنَةِ.»^{٥٣}

إِنْتِقَادُ جُوزُو لِأَسَالِبِ الْحُكْمِ لَدَى الْمُسْلِمِينَ فِي الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ

إِنَّهُ الْيَوْمَ، فِي زَمَنِ مَا يُسَمَّى «الرَّبِيعَ الْعَرَبِيَّ»، لَمِنَ الْمُثِيرِ جِدًّا أَنْ نَذْكَرَ أَنْفُسَنَا بِإِنْتِقَادِ جُوزُو لِأَسَالِبِ الْحُكْمِ فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي قَتْرَةِ السَّنِيَّاتِ وَالسَّبْعِيَّاتِ مِنَ الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ.

كَانَ حُسَيْنُ جُوزُو عَلَى مَضِيِّ السَّنِينَ يَكْتُبُ بِإِنْتِقَادٍ عَمَّا خَلَفْتُهُ مُخْتَلِفَ أَشْكَالِ الْحُكْمِ الْإِسْتِبْدَادِيِّ مِنَ النَّتَائِجِ السَّيِّئَةِ فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ.

وَقَدْ اِتَّفَقَتْ جُوزُو فِي الْكَثِيرِ مِنَ الْأَمَاكِنِ إِلَى هَذَا الْمَوْضُوعِ الْبِنْفَاتَا مَبْدِيًّا، فَيَقُولُ بِهَذَا الْمَعْنَى: «إِنَّ كُلَّ مَا يُدْرِكُهُ أَوْ يَطِّقُهُ الْإِنْسَانُ يُمَكِّنُ أَنْ يَكُونَ خَاطِئًا وَمُسْتَعْمَلًا اسْتِعْمَالًا سَيِّئًا وَتِلْكَ حَقِيقَةٌ لَا تُنْفَى، فَنَحْنُ شُهُودٌ عَيَانٌ لِأَغْلَظِ أَشْكَالِ الْإِسْتِعْمَالِ السَّيِّئِ لِكُلِّ مَنْ الْعِلْمِ وَالْقُوَّةِ وَالْحُكْمِ وَالْحُرِّيَّةِ وَمَا إِلَى ذَلِكَ.»^{٥٤}

وَعِنْدَمَا لَاحَظَ بَعْضُ قُرَائِهِ أَنَّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ قَدْ وَرَدَ فِيهِ ذِكْرُ بَعْضِ الْمُلُوكِ وَسَأَلَهُ هَلْ أَنَّ النَّظَامَ الْمَلِكِيَّ هُوَ الشُّكْلُ الْمَفْضَلُ لِلْحُكْمِ فِي الْإِسْلَامِ قَالَ جُوزُو وَهُوَ عَلَى أَهْبَةِ الْإِسْتِعْدَادِ:

^{٥٣} رَاجِعْ: حُسَيْنِ جُوزُو، الْقُنَاوِي، الْمَجْلَدُ الثَّانِي، إِسْتِذَارُ دَارِ الْقَلَمِ، سَرَايِيْفُو فِي ٢٠٠٦م، الصَّفْحَةُ ٢٠٨.

^{٥٤} رَاجِعْ: الْمَجْلَدُ الثَّلَاثِ مِنَ الْمَوْأَلَفَاتِ الْمُخْتَارَةِ لِحُسَيْنِ جُوزُو، مَقَالُهُ «إِفْطَارٌ فِي الْحَرَمِ الْمَكِّيِّ الشَّرِيفِ»، الصَّفْحَةُ ٥١٠.

“Ako Kur’an spominje kraljeve nipošto ne znači da on preporučuje takav sistem vladavine. (...) Za to zaista nema baš nikakvog osnova. Naprotiv, postoji osnov za drukčiji zaključak. U Kur’anu se o kraljevima doslovno kaže: Zaista kada kraljevi uđu u neko naselje, izazovu nered u njemu i ponize njegove ugledne stanovnike. Tako oni rade. (En-Neml, 34.). Muhammed a.s. energično je osuđivao ponašanje kraljeva.”⁵²

Ako se ima u vidu cjelina Đozina djela, ovaj naš autor je mnogo kritičniji prema kraljevima i monarhijama, negoli prema republikama socijalističkog tipa, iako je Dozo na više mjesta oštro osuđivao tiraniju i diktatore.

Posebno vidljiv utjecaj na Huseina Dozu u kritici monarhijskih oblika vladavine izvršio je ‘Alí ‘Abdur-rāziq svojom knjigom “Islam i načela/principi vlasti” (*Al-Islāmu wa usūlu l-hukm*). Ovo poznato ‘Abdur-rāziqovo djelo pojavilo se u Kairu 1925. godine, u njemu je hrabro ustvrdio da hilāfet nema stalno mjesto u islamu, nije integralni dio islama, te da je, zapravo, hilāfet nešto što je mnogo više ovosvjetovni i politički fenomen, negoli je vjerski (*mas’alah dunyawiyah wa siyāsiyyah...*). Prema ‘Abdur-rāziq, hilāfet je samo jedan od historijskih oblika vlasti koji su smijenjeni, za

52 Husein Dozo, *Fetve II*, str. 380.

«إِذَا كَانَ الْقُرْآنُ يَذْكُرُ الْمُلُوكَ فَلَا يَعْنِي ذَلِكَ عَلَى الْإِطْلَاقِ أَنَّهُ يُفْضَلُ ذَلِكَ الشَّكْلُ مِنَ الْحُكْمِ وَلَا حُجَّةٌ لِذَلِكَ أَبَدًا، بَلْ إِنَّ الْحُجَّةَ عَلَى عَكْسِ ذَلِكَ فَإِنَّ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ يَقُولُ عَنِ الْمُلُوكِ بِكُلِّ وَضُوحٍ: «إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا أَذَلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ (النمل، ٣٤). وَكَانَ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ أَيْضًا يُدِينُ تَصَرُّفَاتِ الْمُلُوكِ إِدَانَةً حَاسِمَةً.»^{٥٥}

نَظَرًا إِلَى جُمْلَةِ مُؤَلَّفَاتِ جُوزُو فَقَدْ كَانَ مُؤَلَّفَنَا هَذَا يَنْتَقِدُ الْمُلُوكَ وَالْمَمْلَكَاتِ انْتِقَادًا هُوَ أَكْثَرُ بَكْتِيرٍ مِنْ انْتِقَادِهِ لِلْجُمْهُورِيَّاتِ مِنَ الطَّرَازِ الْإِسْتِرَاقِيِّ وَذَلِكَ إِضَافَةً إِلَى أَنَّهُ كَانَ فِي أَمَاكِنَ كَثِيرَةٍ فِي نُصُوصِهِ يُدِينُ الطُّغَاةَ وَالذَّبِيكُنَاتُورِيَّينَ إِدَانَةً حَادَّةً.

إِنَّ مَا أَتَرَ فِي حُسَيْنِ جُوزُو تَأْثِيرًا مَلْحُوظًا وَحَاصًّا فِيمَا يَحْضُرُ انْتِقَادَ النُّظُمِ الْمَلِكِيَّةِ هُوَ كِتَابُ عَلِيِّ عَبْدِ الرَّازِقِ «الْإِسْلَامُ وَأُصُولُ الْحُكْمِ». ظَهَرَ هَذَا الْكِتَابُ الْمَعْرُوفُ لِعَلِيِّ عَبْدِ الرَّازِقِ فِي الْقَاهِرَةِ عَامَ ١٩٢٥ م وَقَدْ صَرَّحَ فِيهِ بِجَسَارَةٍ أَنَّ الْخِلَافَةَ لَيْسَ لَهَا مَكَانٌ دَائِمٌ فِي الْإِسْلَامِ وَأَنَّهَا لَيْسَتْ جُزْءًا مُؤَلَّفًا لَهُ وَأَنَّ الْخِلَافَةَ فِي الْحَقِيقَةِ هِيَ مَسْأَلَةٌ دُنْيَوِيَّةٌ وَسِيَاسِيَّةٌ أَكْثَرُ بَكْتِيرٍ مِمَّا هِيَ دِينِيَّةٌ. وَعَلَى مَا بَرَى عَبْدِ الرَّازِقِ فَإِنَّ الْخِلَافَةَ لَيْسَتْ إِلَّا سَكَلًا مِنْ أَشْكَالِ الْحُكْمِ التَّارِيخِيَّةِ وَالَّتِي قَدْ خَلَّتْ فَلَا دَاعِيَ إِلَى الْحُزْنِ عَلَيْهَا. وَادَّعَى عَلِيُّ عَبْدِ الرَّازِقِ أَيْضًا أَنَّ مَسْأَلَةَ شَكْلِ الْحُكْمِ هِيَ مَسْأَلَةُ الْإِجْمَاعِ الدِّيْمُوقْرَاطِيِّ لِلْمُسْلِمِينَ.

^{٥٥} حُسَيْنِ جُوزُو، الْفَتَاوَى، الْمَجْلَدُ الثَّانِي، الصَّفْحَةُ ٣٨٠.

njima ne treba žaliti. ‘Abdurrāziq je, također, tvrdio da je stvar (demokratskog) konsenzusa muslimana kakav će oblik vlasti imati.

Dozo je izobilno koristio ove ‘Abdurrāziqove teze, smatrao je da je oblik vlasti stvar domišljanja i razumskog kreiranja (*idžtihād*).

U tekstu konsultiranom maloprije, Husein Dozo osuđuje i diktatore, pa kaže: “Kur’an na više mjesta upozorava Muhammeda da se ne smije ponašati kao diktator, ne smije se služiti silom. (...) Čitava praksa Muhammeda, a.s., i hulefai-rašidina, četverice prvih halifa, predstavlja punu negaciju monarhijskog sistema vladavine.”⁵³

Dozo je rado tretirao i pitanje demokratije i institucije glasanja. On spram glasanja ima pozitivan stav, kaže: “U odnosu na politički sistem, Kur’an je nedvosmisleno propisao princip dogovaranja, odnosno princip prava svih ljudi da učestvuju u upravljanju. U svim pitanjima se dogovara s ljudima, naređuje Kur’an Muhammedu (a.s.), a po tome i svim odgovornim faktorima...”⁵⁴

Ovdje su itekako snažni utjecaji i Abdurahmana Kawākibija, sirijskog reformatorskog mislioca potkraj XIX. stoljeća. Na stranicama koje je ispisao Hu-

53 Husein Dozo, *Fetve* II, str. 381.

54 Husein Dozo, *Fetve* II, str. 381-382.

كَانَ جُوزُو يَسْتَعْمِلُ نَظَرِيَّاتِ عَلِيِّ عَبيدِ الرَّازِقِ هَذِهِ اسْتِعْمَالًا مُكْتَفًا وَهُوَ يَرَى أَنَّ شَكْلَ الْحُكْمِ أَمْرَ التَّفَطُّنِ وَالْإِبْدَاعِ الْعَقْلِيِّ أَوْ بَعْبَارَةٍ مُوجِزَةٍ أَمْرَ الْإِجْتِهَادِ.

فِي النَّصِّ الَّذِي سَبَقَتْ لَنَا مَرَّاجَعَتُهُ قَبْلَ قَلِيلٍ يُدِينُ جُوزُو الدِّيَكْتَاتُورِيَّيْنَ أَيْضًا إِذْ يَقُولُ: «الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ يُحَدِّدُ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْكَثِيرِ مِنَ الْمَوَاقِعِ بِأَنْ لَيْسَ لَهُ أَنْ يَتَصَرَّفَ بِتَصَرُّفَاتِ الدِّيَكْتَاتُورِ وَأَنْ يَسْتَعْدِمَ الْقُوَّةَ. إِنَّ جُمْلَةَ تَصَرُّفَاتِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْحُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ كَذَلِكَ عِبَارَةٌ عَنِ نَفْسِي تَامَ لِنِظَامِ الْحُكْمِ الْمَلِكِيِّ.»⁵³

وَكَانَ جُوزُو يُعَالِجُ أَيْضًا وَبِسُرُورٍ مِنْهُ مَسْأَلَةَ الدِّمُوقْرَاطِيَّةِ وَمُؤَسَّسَةِ التَّصْوِيتِ وَلَهُ مِنَ التَّصْوِيتِ مَوْقِفٌ إِجْبَائِيٌّ، فَيَقُولُ جُوزُو: «وَفِيمَا يَخُصُّ النِّظَامَ السِّيَاسِيَّ قَدْ كَتَبَ الْقُرْآنُ وَبِكُلِّ وُضُوحٍ مَبْدَأَ الشُّورَى وَهُوَ مَبْدَأُ حَقِّ كُلِّ إِنْسَانٍ لِلْمُشَارَكَةِ فِي الْحُكْمِ وَالْإِدَارَةِ، فَيَقُولُ الْقُرْآنُ وَهُوَ يُخَاطِبُ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَغَيْرَهُ مِنْ أُولِي الْأَمْرِ «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ...»

وَمِمَّنْ أُنْتَرُوا كَذَلِكَ كَثِيرًا فِي جُوزُو بِهِذَا الْخُصُوصِ عَبيدِ الرَّحْمَنِ الْكُوكَابِي وَهُوَ مُفَكِّرٌ إِصْلَاحِيٌّ سُورِيٌّ مِنْ أَوَاخِرِ الْقُرْنِ الثَّاسِعِ عَشَرَ. إِنَّ آرَاءَ الْكُوكَابِي مَلْحُوظَةٌ بِلَا شَكِّ فِي الصَّفَحَاتِ الَّتِي كَتَبَهَا حَسْبُنْ جُوزُو. نَشَرَّ الْكُوكَابِي كِتَابَهُ

⁵³ حُسَيْنُ جُوزُو، الْفَتَاوَى، الْمَجْلَدُ الثَّانِي، الصَّفْحَةُ ٣٨١.

sein Dozo stavovi Kawakibija su nedvojbeno vidljivi. Podsjećamo: Kawākibī je svoju knjigu “Čudi despotizma” (*Tabāi ‘u l-istibdād*) objavio 1902. godine, u njoj na briljantan način razmatra pitanje dekadence (*al-in-hitāt*) i stagnacije, te njihove uzroke i moguće zacjeljenje kulturnog i civilizacijskog propadanja muslimanskih društava. Kawakibi je posebno osuđivao političko ugnjetavanje (*al-istibdād as-siyāsī*), a zagovarao je ustav(otvor)nu skupštinu (*aš-šūrā ad-dustūriyyah*).

Kawākibī je zahtijevao oslobođanje uma (*tahrīru l-‘uqūl*), te se po tome može svrstati u široku plejadu islamskih osloboditeljskih mislilaca.

Sve su to ideje koje je Husein Dozo na različite načine preuzimao i preformulirao u svojim raspravama.

Vidljivo je, ipak, da je Dozo bio odan opredjeljenju Islamske (vjerske) zajednice u SFRJ. Naime, SFR Jugoslavija je kao država na pragmatičan način koristila Islamsku zajednicu u svojim programima i nastupima prema islamskim zemljama. Na više mjesta osjeća se da je Dozo bio (makar ketmanski i mimikrijski) naklonjen prema nekoj vrsti antikolonijalne socijalističke ideologije. O tome je napisao mnoge stranice koje sada za nas imaju samo dokumentarnu vrijednost.

«طَبَائِعُ الْإِسْتِبْدَادِ» عَامَ ١٩٠٢مَ وَقَدْ عَالَجَ فِيهِ مُعَالَجَةً مُمْتَاذَةً مَسْأَلَةَ الْإِنْحِطَاطِ وَأَسْبَابِهِ إِضَافَةً إِلَى احْتِمَالَاتِ إِشْفَاءِ التَّدْهُورِ الثَّقَافِيِّ وَالْحَضَارِيِّ لِلْمُجْتَمَعَاتِ الْمُسْلِمَةِ. وَآدَانَ الْكَوَاكِبِيِّ إِدَانَةً خَاصَّةً الْإِسْتِبْدَادَ السِّيَاسِيَّ وَدَعَا دِعَايَةَ قَوِيَّةً إِلَى إِقَامَةِ الشُّورَى الدُّسْتُورِيَّةِ.

وَكَانَ الْكَوَاكِبِيُّ يَدْعُو كَذَلِكَ إِلَى تَحْرِيرِ الْعُقُولِ وَبِهَذَا الْإِعْتِبَارِ يُمْكِنُنَا إِدْرَاجُهُ فِي الطَّبَقَةِ الْوَأَسَعَةِ مِنَ الْمَفْكَرِينَ الْمُسْلِمِينَ الْمُحَرَّرِينَ.

وَكُلُّ هَذِهِ أَفْكَارٌ كَانَ حَسْبُ جُوزُو يَسْتَعْرِضُهَا بِطَرِيقٍ مُخْتَلِفَةٍ وَبُعِيدٍ شَكَّلَهَا فِي بُحُوثِهِ.

وَمَعَ ذَلِكَ فَمِنَ الْمُمْكِنِ الْمَلَاخَظَةَ أَنَّ جُوزُو قَدْ كَانَ وَفِيًّا لِتَوَجُّهَاتِ الْجَمْعِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي جُمْهُورِيَّةِ يُوغُوسْلَافِيَا الْإِتِّحَادِيَّةِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ وَذَلِكَ أَنَّ يُوغُوسْلَافِيَا الْإِسْتِرَاكِيَّةَ بَصَفَتِهَا الدَّوْلَةَ كَانَتْ تَسْتَخْدِمُ الْجَمْعِيَّةَ الْإِسْلَامِيَّةَ اسْتِخْدَامًا مَنفَعِيًّا فِي خُطِّهَا وَمَسَاعِيهَا فِي الْبُلْدَانِ الْإِسْلَامِيَّةِ. وَمِمَّا يُشْعَرُ بِهِ فِي أَمَاكِنَ عَدِيدَةٍ مِنْ مُؤَلَّفَاتِهِ أَنَّ جُوزُو قَدْ كَانَ يَمِيلُ، وَلَوْ كَانَ ذَلِكَ الْمَيْلُ كَثْمَانِيًّا، إِلَى نَوْعٍ مِنَ الْإِيدِيُولُوجِيَّةِ الْإِسْتِرَاكِيَّةِ الْمُضَادَّةِ لِلْإِسْتِعْمَارِ، وَقَدْ كَتَبَ فِي ذَلِكَ صَفْحَاتٍ كَثِيرَةً لَهَا الْيَوْمَ بِالنَّسَبِ إِلَيْنَا قِيَمَةٌ وَنَائِفِيَّةٌ مَحْضَةٌ.

Muslimanski zagovornik “teologije oslobođenja”

Lahko je uočiti da je Dozo u mnoštvu svojih tekstova “izbavljao” muslimane od zabluda, od formalističkog obavljanja obreda, od pretvaranja Kur’ana u zapise i talismane, itd. Manje ili više, Dozo je nudio svoju verziju na pravi način protumačenog islama, odnosno svoje viđenje “pravoga islama”.

Tokom prve, a naročito druge polovine XX. stoljeća, Husein ef. Dozo je prilježno čitao reformatorsku islamsku literaturu koju je pronalazio poglavito na arapskom jeziku. Nastojao je da ideje islamskog reformizma predano utka u svoje rasprave koje je objavljivao na bosanskom jeziku (nekolicinu je rasprava objavio i na arapskom jeziku).

Vidjeli smo i iz dosad rečenog da je Dozo često pozivao “u borbu protiv praznovjerja”. U jednom tekstu naslovljenom tim riječima on kaže: “Praznovjerje, međutim, u širem smislu ne bi se moglo ograničiti samo na određeni razvojni period. U svom širem smislu praznovjerje znači prihvatanje bilo koje vrste lažnih vrijednosti i obožavanje bilo kakvih idola. Savremeni svijet zacijelo obiluje ovom vrstom praznovjerja.”⁵⁵

55 Husein Dozo, “U borbu protiv praznovjerja”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 568.

الدَّاعِيَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ لِلنَّظَرِيَّةِ الدِّينِيَّةِ التَّحْرِيرِيَّةِ

إِنَّهُ لَمَنْ السَّهْلِ الْمَلَاخِظَةُ أَنْ جُوزُو فِي الْعَدِيدِ مِنْ نُصُوصِهِ كَانَ «يُنْقَدُ» الْمُسْلِمِينَ مِنَ الصَّلَاتِ وَمِنْ الْأَدَاءِ الشَّكْلِيِّ لِلْعِبَادَاتِ وَمِنْ تَحْوِيلِ الْقُرْآنِ إِلَى التَّمَائِمِ وَالطَّلَاسِمِ وَمَا إِلَى ذَلِكَ، وَبِعِبَارَةٍ تَقْرِيْبِيَّةٍ فَقَدْ كَانَ يُقَدِّمُ تَصَوُّرَهُ الدَّائِي لِلْإِسْلَامِ وَهُوَ مُفَسِّرٌ «بِالطَّرِيقَةِ الصَّحِيحَةِ».

وَحَالَ النَّصْفِ الْأَوَّلِ مِنَ الْقَرْنِ الْعَشْرِينَ، وَلَا سِيَّمَا خِلَالَ نِصْفِهِ الثَّانِي، كَانَ الشَّيْخُ حَسَيْنٌ جُوزُو مُوَاطِبًا فِي قِرَاءَةِ الْمُؤَلَّفَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ الْإِصْلَاحِيَّةِ وَبِالْأَخْصَ مَا كَانَ يَجِدُهُ مِنْهَا مَكْتُوبًا بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ، وَبَعْدَ ذَلِكَ سَعَى إِلَى أَنْ يَدْخَلَ أَفْكَارَ الْإِصْلَاحِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ إِدْخَالًا وَفِيًّا فِي بَحْوثِهِ وَالَّتِي كَانَ يَنْشُرُهَا بِاللُّغَةِ الْبُوسْنِيَّةِ، مَعَ أَنَّ لَهُ بَحُوثٌ مَنْشُورَةٌ بِالْعَرَبِيَّةِ أَيْضًا وَلَكِنَّهَا قَلِيلَةٌ.

وَمِمَّا سَبَقَ لَنَا قَوْلُهُ رَأَيْنَا أَنَّ جُوزُو كَثِيرًا مَا كَانَ يَدْعُو «إِلَى الْجِهَادِ ضِدَّ الْخُرَافَاتِ». وَفِي أَحَدِ نُصُوصِهِ وَالَّذِي عَنَوْنَهُ بِالْكَلِمَةِ السَّابِقَةِ نَفْسَهَا يَقُولُ: «إِلَّا أَنَّ الْإِعْتِقَادَاتِ الْخُرَافِيَّةَ لَيْسَتْ حَصِيصَةً قَثِيْرَةً مُتَفَرِّقَةً مِنَ الزَّمَانِ دُونَ غَيْرِهَا مِنْ قَتَرَاتِ الطُّورِ وَذَلِكَ أَنَّ الْإِعْتِقَادَ الْخُرَافِيَّ مِمَّعْتَاهُ الْوَاسِعَ يَعْنِي قُبُولَ أَيِّ نَوْعٍ مِنَ الْقِيَمِ الْبَاطِلَةِ وَعِبَادَةَ أَيِّ نَوْعٍ مِنَ الْأَوْثَانِ، وَلَا شَكَّ أَنَّ الْخُرَافَاتِ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ مُتَوَفَّرَةٌ فِي عَصْرِنَا الْحَدِيثِ..»⁵⁷

57 رَاجِعِ الْمُؤَلَّفَاتِ الْمُخْتَارَةَ لِحَسَيْنِ جُوزُو، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثِ، الْمَقَالَةُ «هَيَّا بِنَا إِلَى مَعْرَكَةِ الْخُرَافَاتِ»، الصَّفْحَةُ ٥٦٨.

Ovo su mjesta u Đozinom djelu u kojima on primjećuje konstante u “osnovnim fenomenima ljudskog postojanja”. Naime, u svakom vremenu pomalaju se “zablude”, “praznovjerja”, “duhovne tlapnje”, čovjek nije imun na zablude. Zastrane i zablude, kako Dozo jasno uviđa, odolijevaju pukoj činjenici “razvojnog perioda”.

Tu je razlog pa Dozo svoju “teologiju oslobođenja” saopćava u vidu lijepo sročeni i vrlo privlačnih parola. Tako, on na jednom mjestu kaže:

“Čovjek se mora osloboditi sile, straha i eksploatacije jačeg. U tom pravcu pokrenute su ogromne mase i progresivne snage na svim kontinentima. Očigledno, u toku je proces uspostavljanja novih međuljudskih odnosa u kojima neće biti elemenata diskriminacije, nejednakosti, eksploatacije i nasilja.”⁵⁶

Husein Dozo je svoju islamsku “teologiju oslobođenja” pisao unekoliko i *na fonu* tada poznatih tekstova o “socijalizmu kao svjetskom procesu”. U ovakvim tekstovima o “islam koji njedri oslobodilačke resurse” lahko se prepoznaje susretanje nekoliko pogodnih planova za Dozu kao kritičara tiranije i kapitalizma: Prvo, socijalistička Jugoslavija (u kojoj je Dozo napisao najveći broj svojih djela) bila je vodeća zemlja u Pokretu nesvrstano-

56 Husein Dozo, “Moramo se okrenuti ljudskoj duši”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 467.

هَذِهِ أَمَاكِينُ فِي مُؤَلَّفَاتِ جُوزُو يُمَيِّزُ فِيهَا الْمُؤَلِّفَ الْحَقَائِقَ الثَّابِتَةَ فِي «الظَّوَاهِرِ الْأَسَاسِيَّةِ لِلوُجُودِ الْإِنْسَانِيِّ»، وَذَلِكَ أَنَّ كُلَّ زَمَانٍ تَظْهَرُ فِيهِ الصَّلَالَاتُ وَالْخُرَافَاتُ وَالْوَسَاوِسُ النَّفْسِيَّةُ وَأَنَّ الْإِنْسَانَ غَيْرُ ذِي مَنَاعَةٍ عَلَى الصَّلَالَاتِ. إِنَّ الْإِنْجِرَافَاتِ وَالصَّلَالَاتِ، عَلَى حَدِّ قَوْلِهِ الْوَاضِحِ، تَصْمُدُ لِحَقِيقَةِ «التَّطَوُّرِ الْمُسْتَمِرِّ» الْمَحْضَةِ.

وَلِهَذَا السَّبَبِ يُعْلِنُ جُوزُو «نَظَرِيَّتَهُ التَّحْرِيْرِيَّةَ» بِصُورَةِ شِعَارَاتٍ جَدَّابَةٍ وَمُؤَلَّفَةٍ تَأَلِيْفًا جَمِيْلًا حَيْثُ يَقُولُ:

«عَلَى الْإِنْسَانِ أَنْ يَتَّحَرَّرَ مِنْ ظُلْمِ الطُّغَاةِ وَأَضْطَهَادِهِمْ وَالْخَوْفِ مِنْهُمْ وَقَدْ تَمَّ فِي هَذَا السَّبِيلِ تَحْرِيْكُ جَمَاهِيرِ صَخْمَةِ مِنَ الْقُوَى الْمُتَقَدِّمَةِ فِي جَمِيْعِ الْقَارَاتِ، فَمِنَ الْوَاضِحِ أَنَّ مَا يَجْرِي هِيَ عَمَلِيَّةٌ إِقَامَةٌ عِلَاقَاتٍ جَدِيْدَةٍ فِيمَا بَيْنَ النَّاسِ لَا فُسْحَةَ فِيهَا لِأَيِّ نَوْعٍ مِنَ التَّمْيِيْزِ وَعَدَمِ الْمَسَاوَاةِ وَالْقَمْعِ وَالظُّلْمِ.»⁵⁸

كَانَ حُسَيْنُ جُوزُو يَعْرِضُ «نَظَرِيَّتَهُ التَّحْرِيْرِيَّةَ» الْإِسْلَامِيَّةَ وَهُوَ عَلَى اتِّصَالٍ أَيْضًا بِمَا كَتَبَ حِينَذَلِكَ مِنَ النُّصُوصِ الْمَعْرُوفَةِ عَنِ «الْإِسْتِرَاكِيَّةِ كَظَاهِرَةِ عَالَمِيَّةِ». وَمِمَّا يَسْهَلُ عَلَيْنَا تَمْيِيْزُهُ فِي مِثْلِ هَذِهِ النُّصُوصِ، وَالتِّي نَعَالِجُ «الْإِسْلَامَ بِكَوْنِهِ مُحْتَوِيًّا عَلَى رِصَائِدِ وَامْكَائِيَّاتٍ تَحْرِيْرِيَّةِ»، الْإِتْقَاءَ عَدَدٍ مِنَ الْعَوَامِلِ الْمَلَامَةِ لِجُوزُو

⁵⁸ رَاجِعِ الْمُوَلَّفَاتِ الْمُخْتَارَةَ لِحُسَيْنِ جُوزُو، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ، الْمَقَالَةُ «عَلَيْنَا أَنْ نَتَّوَجَّهَ نَحْوَ الرُّوحِ الْبَشَرِيَّةِ»، الصَّفْحَةُ ٤٦٧.

sti, drugo, velika većina zemalja u Pokretu nesvrstanosti bile su islamske ili muslimanske države koje su se bilo oslobodile od kolonijalizma ili su se oslobađale od neokolonijalizma, treće, u ljevičarskim krugovima tadašnjeg Damaska, Kaira, Bagdada, Bejruta... islam je tumačen ništa manje nego kao važna preteča socijalizma i jednakosti svih rasa, naroda, ljudi, spolova, itd. Nisu rijetki islamski teolozi koji su pisali o skladu islama i socijalizma, treba se prisjetiti Mahmuda Šeltuta (1893.-1963.), slavnoga rektora Al-Azharskog univerziteta. I tu je jedan od razloga zašto imamo česta mjesta u djelima Huseina Doze o islamu kao “osloboditeljskoj vjeri”.

S vremena na vrijeme u tekstovima Huseina Doze znala se prokrasti i poneka dionica iz marksističke revolucionarne filozofije. Tako on, na tragu svoje “teologije oslobođenja”, u jednom eseju govori kako je religija, zapravo, “vječna borba protiv otuđenja i za puno oslobođenje čovjeka”. Evo tog mjesta u širem navodu:

“U osnovi vjerovanja u Boga leži težnja za saznanjem i otkrivanjem nepoznatog i neotkrivenog. To je vječna borba protiv otuđenja i za puno oslobođenje čovjeka, za oplemenjivanje njegove duše, za humaniziranje međuljudskih odnosa...”⁵⁷

57 Husein Dozo, “Ifar u Haremi-šerifu” (II), *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 509-510.

بِصَفْتِهِ مُنْتَقِدًا لِلطُّغْيَانِ وَالرَّأْسَمَالِيَّةِ، وَهِيَ كَمَا يَلِي: كَانَتْ يُوَعِّوُسُ لِفَاتِحِهَا الْأَشْتِرَاكِيَّةِ، وَالَّتِي كَتَبَ جُوزُو فِي أَحْضَانِهَا أَعْلِيَّةً مُؤَلَّفَاتِهِ، دَوْلَةً لَهَا مَوْقِعَ الصَّدَارَةِ فِي حَرَكَةِ عَدَمِ الْإِنْجِيَانِ، وَثَانِيًا فَقَدْ كَانَتْ أَعْلِيَّةً الدُّوَلِ الْأَعْضَاءِ فِي هَذِهِ الْحَرَكَةِ هِيَ الدُّوَلِ الْإِسْلَامِيَّةُ وَالَّتِي كَانَتْ قَدْ تَحَرَّرَتْ مِنَ الْإِسْتِعْمَارِ أَوْ أَنَّهَا كَانَتْ فِي مَرَحَلَةِ تَحَرُّرِهَا مِنَ الْإِسْتِعْمَارِ الْجَدِيدِ. وَثَالِثًا، فَقَدْ كَانَ الْإِسْلَامُ حَيْثُذِي فِي الْأَوْسَاطِ الْيَسَارِيَّةِ فِي كُلِّ مَنْ دِمَشَقَ وَالْقَاهِرَةَ وَبَعْدَادَ وَبَيْرُوتَ يُفَسِّرُ وَكَأَنَّهُ سَابِقَةً مِنْ سَوَائِقِ الْأَشْتِرَاكِيَّةِ وَالْمَسَاوَاةِ بَيْنَ جَمِيعِ الْأَجْنَاسِ وَالشُّعُوبِ وَالْجِنْسِيَّاتِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ، وَلَا يَقُولُ عَدَدُ عُلَمَاءِ الدِّينِ الْإِسْلَامِيِّ الَّذِينَ كَانُوا يَكْتُبُونَ عَنِ الْوِفَاقِ بَيْنَ الْإِسْلَامِ وَالْأَشْتِرَاكِيَّةِ، وَيَكْفِينَا أَنْ نَتَذَكَّرَ مَدِيرَ جَامِعَةِ الْأَزْهَرِ الْمَشْهُورِ الْأُسْتَاذَ مُحَمَّدَ سَلْتُوتَ (١٨٩٣ - ١٩٦٣م)، فَفِي ذَلِكَ أَيْضًا سَبَبٌ مِنْ أَسْبَابِ كِتَابَةِ جُوزُو عَنِ الْإِسْلَامِ «كَدِينِ التَّحْرِيرِ».

وَإِضَافَةً إِلَى ذَلِكَ فَقَدْ كَانَتْ نُصُوصُ جُوزُو بَيْنَ حِينٍ وَآخَرَ لَا تَخْلُو بِالْإِتِمَامِ مِنْ بَعْضِ أَفْكَارِ الْفَلَسَفَةِ الْمَارْكْسِيَّةِ الثُّورِيَّةِ، فَيَقُولُ فِي إِحْدَى مَقَالَاتِهِ، وَهُوَ عَلَى أَثَرِ «نَظَرِيَّتِهِ التَّحْرِيرِيَّةِ»، إِنَّ الدِّينَ فِي الْحَقِيقَةِ هُوَ «كِفَاحٌ أَبَدِيٌّ ضِدَّ الْإِسْتِبْلَابِ وَفِي سَبِيلِ التَّحْرِيرِ الْكَامِلِ لِلْإِنْسَانِ». وَهِيَ تِلْكَ الْفِكْرَةُ فِي مُقْتَبَسٍ أَوْسَعِ:

«إِنَّ فِي آسَاسِ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ طُمُوحٌ إِلَى مَعْرِفَةِ الْمَجْهُولِ وَكَيْتِشَافِ مَا هُوَ غَيْرٌ مَكْشُوفٍ وَهَذِهِ عِبَارَةٌ عَنْ كِفَاحٍ أَبَدِيٍّ

Također, Dozo je iznimno mnogo govorio da je islam “prirodna vjera” i “vjera slobode”, tu vidimo njegovo plodonosno korespondiranje sa idejama Abdulaziza Džaviša koje je objelodanio u svojim esejima “Islam – vjera Prirode i Slobode” (*Al-Islamu dinu l-fitrah wa l-hurriyyah*), napisanim na Univerzitetu Oxford, tokom 1905. godine.

Pred našim istraživačima Dozine zaostavštine predstoji zadaća da njegovu islamsku “teologiju oslobođenja” temeljito prouče. U svom kritičkom proučavanju koncepcije *taqlida* (oponašanja preživjelih uzora i tumačenja), Dozo je ponudio izobilje “liberalnih” i “osloboditeljskih” mjesta, danas veoma dragocjenih za tumačenje. Dozo je bio za uspostavljanje angažiranog svježeg mišljenja (*idžtihada*) i za zabranu oponašanja preživjelih uzora (*taqlida*). “Ustanova idžtihada i zabrana taklida najbolje nam govore o potrebi permanentnog rada na istraživanju novih formi i prilagođavanju učenja islama potrebama života. Baš u tome se i ogleda funkcija idžtihada: stalno pratiti razvoj života...”⁵⁸ Također, jedna često ponavljana tvrdnja Doze, glasi: “... bez idžtihada [napora svježim mišljenjima] se ne može ni zamisliti a nekamoli ostvariti savremenost islama.

58 Husein Dozo, “Jedno objašnjenje”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 48.

ضدَّ الأَسْتِلَابِ وَفِي سَبِيلِ التَّحْرِيرِ الْكَامِلِ لِلْإِنْسَانِ وَتَكَرِيمِ رُوحِهِ وَأَنْسَتَهُ مَا بَيْنَ النَّاسِ مِنَ الْعَلَقَاتِ...»^{٥٩}

وَكَانَ جُوزُو يُصِرُّ كَذَلِكَ إِصْرَارًا قَوِيًّا عَلَى أَنَّ الْإِسْلَامَ «دِينُ الْفِطْرَةِ» وَ «دِينُ الْحُرِّيَّةِ»، وَبِهَذَا الْخُصُوصِ نَجِدُ مُوَاصَلَةً مُثْمِرَةً لَهُ بِأَفْكَارِ عَبْدِ الْعَزِيزِ جَاوِيَشِ وَالَّتِي أَبْدَاهَا فِي مَقَالَتِهِ «الْإِسْلَامُ دِينُ الْفِطْرَةِ وَالْحُرِّيَّةِ» وَالَّتِي قَدْ كَتَبَهَا بِجَامِعَةِ أَكْسْفُورْدِ خِلَالَ عَامِ ١٩٠٥م.

وَمِمَّا يَقِفُ بَيْنَ يَدَيْ الْبَاحِثِينَ فِي مَخْلَفَاتِ جُوزُو وَاجِبُ الدَّرَاسَةِ الْمُتَعَمَّقَةِ «لِنَظَرِيَّتِهِ الْإِسْلَامِيَّةِ التَّحْرِيرِيَّةِ». وَفِي بَحْثِهِ الْإِنْتِقَادِيِّ فِي مَسْأَلَةِ التَّقْلِيدِ قَدَّمَ جُوزُو عَدَدًا كَبِيرًا مِنَ الْأَفْكَارِ الْحُرَّةِ وَالْمَحَرَّرَةِ وَالَّتِي لَهَا الْيَوْمَ قِيَمَةٌ دِرَاسِيَّةٌ بَالِغَةٌ. دَعَا جُوزُو إِلَى إِقَامَةِ فِكْرٍ إِجْتِهَادِيٍّ طَارِحٍ وَإِلَى النَّهْيِ عَنِ التَّقْلِيدِ: «إِنَّ إِقَامَةَ الْإِجْتِهَادِ وَالنَّهْيَ عَنِ التَّقْلِيدِ أَحْسَنُ دَلِيلٌ إِلَى ضَرُورَةِ الْعَمَلِ الْمُسْتَمِرِّ عَلَى إِجَادِ الْأَشْكَالِ الْجَدِيدَةِ وَتَمْشِيَةِ الْعَقِيدَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ مَعَ مُتَطَلِّبَاتِ الْحَيَاةِ، وَهَذَا بِالذَّاتِ أَمْرٌ يَتَبَيَّنُ مِنْهُ دَوْرُ الْإِجْتِهَادِ وَهُوَ التَّتَبُّعُ الدَّائِمُ لِتَطَوُّرِ الْحَيَاةِ.»^{٦٠} وَمِمَّا كَرَّرَهُ جُوزُو تَكَرَّرًا كَثِيرًا كَذَلِكَ أَنَّهُ «لَا يُمَكِّنُ تَصَوُّرُ مُعَاصَرَةِ الْإِسْلَامِ بِلَا الْإِجْتِهَادِ وَنَاهِيكَ عَنِ تَحْقِيقِهَا، فَإِنَّ مَا كَانَ مُعَاَصِرًا وَمَلَامًا

^{٥٩} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَقَالَةُ «إِفْطَارٌ فِي الْحَرَمِ الْمَكِّيِّ الشَّرِيفِ»، الصَّفْحَةُ ٥٠٩-٥١٠،

^{٦٠} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَقَالَةُ «تَوْضِيحٌ مِنْ تَوْضِيحَاتِ»، الصَّفْحَةُ ٤٨.

Ono što je bilo savremeno i odgovaralo prilikama od prije hiljadu i više godina ne mora i ne može to biti i danas. Sve što je ljudsko promjenljivo je, ograničeno i uslovljeno.”⁵⁹

Za islamsku emancipaciju muslimanki

Sa Huseinom ef. Đozom ne može se uporediti nije-dan islamski autor u nas u drugoj polovini XX. stoljeća koji je sa toliko kritičke odlučnosti pisao o islamskom oslobađanju i emancipiranju muslimanke.

Toliko puta je znao ponoviti: “Muškarci – muževi i očevi, obavezni su omogućiti obrazovanje i školovanje ženama i ženskoj djeci. Još uvijek u tom pogledu postoji diskriminacija.”⁶⁰

Husein Dozo hvali i “svenarodno konsultiranje”,⁶¹ a veoma jasno se opredjeljuje i svrstava uz ona mišljenja koja tvrde da i žena treba biti “uključena u dogovor. Islam joj je osigurao to pravo. Ona ga je, naročito u prvo doba islama, koristila.”⁶²

Dozo se veoma kritički osvrće na zastupljenost žena u organima i tijelima Islamske zajednice u Bosni

59 Husein Dozo, “Vrijeme obnavljanja islama”, *Izabrana djela Huseina Doze*, str. 593.

60 Isto, str. 415.

61 Isto, str. 382.

62 Isto, str. 382.

لِلأَوْصَاعِ الْمَاضِي عَلَيْهَا أَكْثَرُ مِنْ أَلْفِ سَنَةٍ لَا يَعْنِي عَلَى الْإِطْلَاقِ أَنَّهُ مُعَاوِرٌ وَمُلَائِمٌ الْيَوْمَ، فَإِنَّ كُلَّ مَا هُوَ بَشَرِيٌّ فَهُوَ مُتَعَبِّرٌ وَمَحْدُودٌ وَنَسْبِيٌّ.”^{٦١}

التَّحَرُّرُ الْإِسْلَامِيُّ لِلْمَرْأَةِ

إِنَّ الشَّيْخَ حُسَيْنَ جُوزُو لَا يَسْتَوِي بِهِ أَحَدٌ مِنْ مَنْ كَانَ لَنَا فِي النِّصْفِ الثَّانِي مِنَ الْقُرْنِ الْعِشْرِينَ مِنَ الْمُؤَلِّفِينَ الْمُسْلِمِينَ فِيمَا يَخْصُ دَرَجَةَ الْحَزْمِ الْإِنْتِقَادِي فِي كِتَابَتِهِمْ عَنِ التَّحَرُّرِ الْإِسْلَامِيِّ لِلْمَرْأَةِ الْمُسْلِمَةِ.

فَمَا أَكْثَرَ تَكَرُّرُهُ: «عَلَى الذُّكُورِ، أَرْوَاجًا كَانُوا أَوْ آبَاءً، أَنْ يُكْتَنُوا زَوْجَاتِهِمْ وَبَنَاتِهِمْ مِنَ الدَّرَاسَةِ، فَلَا يَزَالُ هُنَاكَ التَّمْيِيزُ بِهَذَا الْخُصُوصِ.»^{٦٢}

وَكَذَلِكَ فَإِنَّ جُوزُو يَدِّخُ مَا يُسَمِّي «التَّشَاوُرَ الْعَامَّ» وَهُوَ يَخْتَارُ وَيَنْحَارُ انْحِيَارًا وَاضِحًا جِدًّا إِلَى هَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَرَوْنَ أَنَّ الْمَرْأَةَ يَجِبُ «أَنْ تُشَارِكَ أَيْضًا فِي التَّشَاوُرِ، فَالْإِسْلَامُ قَدْ أَقَرَّ لَهَا هَذَا الْحَقَّ، وَقَدْ كَانَتِ الْمَرْأَةُ تَتَصَرَّفُ بِهِ فِي الْعَصْرِ الْإِسْلَامِيِّ الْأَوَّلِ.»^{٦٣}

وَيَلْتَفِتُ جُوزُو الْتَفَاتًا مُنْتَفِدًا كَذَلِكَ إِلَى قِلَّةِ مُشَارَكَةِ الْمَرْأَةِ فِي هَيئَاتِ وَمَوْسَسَاتِ الْجَمْعِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ فِي الْبُوسْتَةِ وَالْهَرَسِكِ، فَيَقُولُ لَيْسَ بِمَحْضِ الْإِنْتِقَادِ وَإِنَّمَا أَيْضًا بِالْكَثِيرِ مِنَ التَّخْيِيبِ:

٦١ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَقَالَةُ «رَمَنْ تَجْدِيدِ الْإِسْلَامِ»، الصَّفْحَةُ ٥٩٣،

٦٢ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٤١٥.

٦٣ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٣٨٢.

i Hercegovini. On ne samo sa kritikom, već i velikom resignacijom, kaže sljedeće: “Islamska zajednica će se morati mnogo ozbiljnije pozabaviti angažiranjem žene u svoje organe, naročito u odbore, a i u sabore. Bilo je pokušaja u tom pogledu. Treba unaprijed računati da će tu biti poteškoća. Žene iz starijih generacija nisu dorasle savremenim metodama rada. One su živjele u drugim prilikama. Njihovo angažiranje ne bi donijelo mnogo koristi. Mlada savremeno školovana muslimanka je poslovno i društveno angažirana. Sve su one zaposlene. Teško ih je privoljeti da se angažiraju i u vjerskim poslovima.”⁶³

Na drugom mjestu Dozo kritički piše o postupcima “konzervativnih hodža” prema ženama. Kad je 1977. godine posjetio Islamski centar u Beču i tamošnji mesdžid, Dozo je razgovarao i sa ženama. “Ispričale su nam kako je turski imam istjerao jednu ženu koja je bila došla da klanja teraviju, nazivajući je pogrdno žen-turinom.”⁶⁴

Dozo kaže da je, prilikom ove posjete, razgovarao i sa mladim ženama. “Mlade djevojke su nam se žalile da im neke džematlije, u odnosu na dolazak u prostorije mesdžida i centra, prave smetnje, zahtijevajući od njih

63 Isto, str. 382.

64 Isto, str. 414.

«عَلَى الْجَمْعِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ أَنْ تَعْتَبِرَ بِدَرَجَةِ أَعْلَى وَبِكَثِيرٍ مِنَ الْجِدِّيَّةِ بِتَشْغِيلِ الْمَرْأَةِ فِي هَيْئَاتِهَا وَلَا سَيِّمًا فِيمَا لَهَا مِنَ الْمَجَالِسِ عَلَى مُسْتَوَى الْبَلَدِيَّاتِ إِضَافَةً إِلَى مَجْلِسِهَا الْأَعْلَى. كَانَتْ هُنَاكَ بَعْضُ الْمُحَاوَلَاتِ بِهَذَا الْخُصُوصِ وَقَدْ تَبَيَّنَ أَنَّ هُنَاكَ الْكَثِيرُ مِنَ الْمَشَاكِلِ وَالْعَقَبَاتِ، فَإِنَّ كِبِيرَاتِ السَّنِّ مِنَ النِّسَاءِ غَيْرُ مُؤَهَّلَاتٍ لِلْمَنَاجِحِ الْمُعَاصِرَةِ مِنَ الْعَمَلِ إِذْ قَدْ كُنَّ يَعِشْنَ فِي ظُرُوفٍ مُخْتَلِفَةٍ عَنِ ظُرُوفِنَا الْحَالِيَّةِ فَلَا يَأْتِي تَوْظِيْفُهُنَّ بِالْكَثِيرِ مِنَ الْجَدْوَى. وَأَمَّا الْمُسْلِمَةُ الشَّابَّةُ وَالَّتِي لَهَا مُؤَهَّلَاتٌ دِرَاسِيَّةٌ مُعَاصِرَةٌ فَهِيَ مُشْغَلَةٌ بِاشْغَالِ عَمَلِيَّةٍ وَاجْتِمَاعِيَّةٍ إِذْ إِنَّ هَوْلَاءَ كُلِّهِنَّ مُشْغَلَاتٌ فِي مُخْتَلِفِ أَنْوَاعِ الشَّرَكَاتِ وَالْمُؤَسَّسَاتِ فَمِنَ الصَّعْبِ تَرْغِيْبُهُنَّ لِيُوظَّفْنَ أَنْفُسَهُنَّ أَيْضًا فِي الْأَعْمَالِ الدِّيْنِيَّةِ.»^{٦٤}

وَفِي مَكَانٍ آخَرَ يَكْتُبُ جُوزُو وَبِإِتْقَادٍ أَيْضًا عَنْ تَصَرُّفَاتِ خَاطِبَةٍ مَعَ الْمَرْأَةِ مِنْ قَبْلِ بَعْضِ الْمُحَافِظِينَ مِنَ الشُّيُوخِ وَالْأُمَّةِ فِي الْمَسَاجِدِ، فَحِينَ زِيَارَتِهِ لِلْمَرْكَزِ الْإِسْلَامِيِّ بِفِينَا عَامَ ١٩٧٧م تَحَدَّثَ جُوزُو مَعَ الْمُسْلِمَاتِ هُنَاكَ «فَحَكَيْنَ لَنَا أَنَّ إِمَامًا تُرْكِيًّا طَرَفَ مِنَ الْمَسْجِدِ امْرَأَةً أَنْتَ لِإِدَاءِ صَلَاةِ التَّرَاوِيحِ وَهُوَ يَلْمُزُهَا بِالْقَابِ سَيِّئَةٍ.»^{٦٥} وَيَقُولُ جُوزُو أَنَّهُ فِي أَثْنَاءِ الزِّيَارَةِ نَفْسَهَا تَحَدَّثَ أَيْضًا مَعَ الْمُسْلِمَاتِ الشَّابَّاتِ فَشَكَيْنَ إِلَيْهِ «أَنَّ بَعْضَ الْمُتَمَتِّعِينَ إِلَى الْجَمَاعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ هُنَاكَ يُرْعِجُوْنَهُنَّ أَثْنَاءَ تَوَاجُدِهِنَّ فِي الْمَصَلَّى وَعَبْرِهِ مِنَ الْقَاعَاتِ فِي الْمَرْكَزِ وَهُنَّ يَطْلُبُونَ مِنْهُنَّ الْكَثِيرَ مِمَّا يَهِينُهُنَّ وَيَجْعَلُهُنَّ بِشَكْلٍ مِنَ الْأَشْكَالِ

٦٤ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٣٨٢.

٦٥ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٤١٤.

mnogo toga što ih donekle ponižava i svrstava u građane drugog reda. Zabranjuju im da se u sporednim prostorijama pristojno zabavljaju i provesele.”⁶⁵ Dozo potom sa velikom tugom zaključuje: “Žao nam je što smo najveći dio vremena u kontaktu s našim ljudima u Beču morali potrošiti u razgovoru i diskusijama o ovakvim pitanjima.”⁶⁶

Bosanski muslimani - bježanje od sebe, stid od prošlosti

Ima jedan broj Dozinih rasprava, eseja, uvodnika i usputnih kritički orijentiranih natuknica o bosansko-hercegovačkim muslimanima.

Takvih kritičkih tekstova bilo je ponajviše pred 1971. godinu i priznanje bosanskohercegovačkih muslimana kao nacije (na popisu stanovništva pod imenom Muslimani), ali ponekada i nakon te godine.

Tako Dozo, jednom prigodom, piše: “Ponajčešće smo se [mi, b-h muslimani] stidjeli svoje prošlosti, bježali od nje i od svog vlastitog imena. Ako je nekada nekome bilo potrebno da se blati na našu prošlost, povezujući je s tuđinom – okupatorom, mi se nismo smjeli s tim miriti.”⁶⁷

65 Isto, str. 414.

66 Isto, str. 414.

67 Husein Dozo, “Za reafirmaciju muslimanske kulturne baštine”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 433.

مُؤَاطَاتٍ مِنَ الدَّرَجَةِ الثَّانِيَةِ، فَيَمْتَعُونَهُنَّ مَثَلًا مِنْ أَنْ يُشَارِكْنَ أَقْرَانَهُنَّ مِنْ شَبَابِ الْجَمَاعَةِ فِي مَا يَنَاسِبُهُنَّ مِنْ أَفْرَاحِهِمْ وَتَلَاهِيهِمْ.»^{٦٦} وَيَخْتِمْ جُوزُو قَوْلَهُ بِالكَثِيرِ مِنَ الْحُزْنِ: «أَنَا أَسَفٌّ جَدًّا بِأَنَّنا قَدْ صَرَفْنَا أَكْبَرَ قِسْطٍ مِنْ وَقْتِنَا الَّذِي قَضَيْنَاهُ فِي مُقَابَلَةِ إِخْوَانِنَا الْمُسْلِمِينَ بَيْنِنَا وَنَحْنُ نَتَحَدَّثُ عَنِ الْقَضَايَا وَالْمَشَاكِلِ مِثْلَ هَذِهِ.»^{٦٧}

الْمُسْلِمُونَ الْبُوسَنِيُّونَ - فِرَارُهُمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَاسْتِحْيَاؤُهُمْ مِنْ مَاضِيهِمْ

هَذَاكَ بَعْضُ مِمَّا كَتَبَهُ جُوزُو بِشَكْلِ الْمُنَاقَشَاتِ وَالْمَقَالَاتِ وَالْمُقَدِّمَاتِ لِلْكِتَابِ وَالتَّعْلِيقاتِ النَّاقِدَةِ الْعَابِرَةِ وَهُوَ مُتَّصِلٌ بِمَسْأَلَةِ مُسْلِمِي الْبُوسَنِيَّةِ وَالْهَرَسَكِ بِصُورَةٍ عَامَّةٍ، وَقَدْ أَنْتَ أَغْلَبِيَّةُ تِلْكَ النُّصُوصِ، وَالتِّي هِيَ نَاقِدَةٌ أَيْضًا، فِيمَا قَبْلَ السَّنَةِ ١٩٧١م حِينَ الْإِعْتِرَافِ الرَّسْمِيِّ بِمُسْلِمِي الْبُوسَنِيَّةِ وَالْهَرَسَكِ كَقَوْمِيَّةٍ مُسْتَقِلَّةٍ بِاسْمِ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا أَنَّ بَعْضًا مِنْهُ قَدْ كُتِبَ أَيْضًا بَعْدَ هَذِهِ السَّنَةِ. وَهَكَذَا يَكْتُبُ جُوزُو بِإِحْدَى الْمُنَاسَبَاتِ: «كُنَّا نَحْنُ مُسْلِمُو الْبُوسَنِيَّةِ وَالْهَرَسَكِ فِي أَغْلَبِ الْأَحْيَانِ نَسْتَحْيِي مِنْ مَاضِينَا وَنَفِرُ مِنْهُ وَمِنْ إِسْمِنَا. كَلَّا، فَيَاذَا كَانَ لِمَنْ دُونَنَا مَا يَدْعُوهُمْ فِي زَمَنِ مَا إِلَى تَدْنِيسِ مَاضِينَا وَهُمْ يَصَلُونَ بَيْتَهُ وَبَيْنَ الْعُرَبَاءِ وَالْمُحْتَلِبِينَ فَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نُؤَافِقَ عَلَى ذَلِكَ.»^{٦٨}

٦٦ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٤١٤.

٦٧ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٤١٤.

٦٨ الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَقَالَةُ «إِلَاعَادَةُ إِثْبَاتِ التُّرَاثِ الْإِسْلَامِيِّ النَّقَائِي»، الصَّفْحَةُ ٤٣٣.

Za neke svoje savremenike, bosanske muslimane (koje poimenice spominje), Dozo tvrdi da su na reforme reisu I-uleme Čauševića “gledali (...) s određenom zabrinutošću”.⁶⁸ Međutim, “Čaušević je uporno zagovarao nužnost ulaska muslimana u novi savremeni svijet. Smatrao je da [b-h muslimani] ne mogu ostati po strani. Moraju se uključiti u takva zbivanja u svim oblastima života. Inače, biće sigurno pregaženi.”⁶⁹

Također, Dozo se potužuje na “naš mentalitet”, žali se, na primjer, na “držanje same muslimanske sredine prema” Safvetbegu Bašagiću. Dozo kaže: “Primitivizam, džehalet i kulturna zaostalost doveli su do toga da niko od pojedinaca i ustanova ne uvidi potrebu da kupi Bašagićevu biblioteku, ili da ne dopusti da tako zaslužan čovjek dođe u situaciju da prodaje ono što mu je bilo najdraže.”⁷⁰

Husein ef. Dozo je smatrao da se “kod niza generacija naše inteligencije formirao, moglo bi se reći, osjećaj averzije prema svemu svome ili, u najmanju ruku, osjećaj kompleksa manje vrijednosti.”⁷¹

68 Husein Dozo, “Sjećanja” (IV), *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 533.

69 Husein Dozo, isto, str. 533.

70 Husein Dozo, “Sjećanja” (II), *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 524.

71 Husein Dozo, “Islam i društvena angažiranost”, *Izabrana djela Huseina Doze*, I, str. 262.

وَيَقُولُ جُوزُو فِي بَعْضِ مَنْ عَاَصَرَهُمْ مِنَ الْمُسْلِمِينَ الْبُوسَنِيِّينَ وَهُوَ يَذْكَرُ أَسْمَاءَهُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَنْظُرُونَ إِلَى إِصْلَاحَاتِ الرَّبِّيسِ تَشَاوُسْفَيْتَش «نَظْرَةً حَائِقَةً»^{٦٩}. كَلَّا، «فَقَدْ كَانَ تَشَاوُسْفَيْتَش يَدْعُو مُوَاطِبًا إِلَى ضَرُورَةِ التَّحَاقِ الْمُسْلِمِينَ بِالْعَالَمِ الْمُعَاَصِرِ الْجَدِيدِ وَهُوَ يَرَى أَنَّ مُسْلِمِي الْبُوسَنَةِ وَالْهَرَسَكِ لَيْسَ لَهُمْ أَنْ يَتَّقُوا جَانِبًا، وَإِنَّمَا عَلَيْهِمْ أَنْ يَلْتَحِقُوا بِالْمَاجِرِيَّاتِ فِي جَمِيعِ مَجَالَاتِ الْحَيَاةِ، وَإِلَّا فَهَمَّ مَدُوسُونَ وَلَا شَكَّ»^{٧٠}.

وَمِمَّا يَشْتَكِي مِنْهُ جُوزُو أَيْضًا «عَقْلِيَّتْنَا»، وَبِهَذَا الْخُصُوصِ يَضْرِبُ كِمَثَالَ مَوْقِفِ الْأَوْسَاطِ الْمُسْلِمَةِ نَفْسَهَا مِنْ مُؤَلَّفِنَا الْمُسْلِمِ السَّيِّدِ صَفُوتِ بَكِ بِأَشَاغَيْتَش، فَيَقُولُ جُوزُو: «إِنَّ مَا بَنَا مِنَ الْبِدَائِيَّةِ وَالْجَهَالَةِ وَالتَّخَلُّفِ النَّقَائِيِّ قَدْ بَلَغَ حَدًّا لَا يَرَى بِهِ أَحَدٌ مِنَ الْأَفْرَادِ أَوْ الْمُؤَسَّسَاتِ حَاجَةً إِلَى أَنْ يَشْتَرِي مِنْ بَاشَاغَيْتَش مَكْتَبَتَهُ الْخَاصَّةَ أَوْ يَجْعَلَ هَذَا الرَّجُلَ الْفَاضِلَ بِطَرِيقَةٍ غَيْرِ هَذِهِ لَا يُضْطَرُّ عَلَى بَيْعِ أَحَبِّ وَأَعْلَى مَا لَهُ مِنَ الْمُتَمَلِّكَاتِ»^{٧١}.

رَأَى الشَّيْخُ حُسَيْنُ جُوزُو أَنَّهُ «قَدْ تَكُونُ لَدَى أَجْيَالٍ عَدِيدَةٍ مِنَ الْمُتَقَفِّينَ لَنَا نَوْعٌ مِنَ الْكِرَاهِيَّةِ نَحْوِ كَثِيرٍ مِنْ مُمَيَّرَاتِنَا الْإِسْلَامِيَّةِ أَوْ أَنَّهَا، عَلَى الْأَقْلَى، عُقْدَةٌ مِنَ الْعُقَدِ النَّفْسِيَّةِ تَجْعَلُهُمْ يَسْتَخْفُونَ بِقِيَمَةِ أَنْفُسِهِمْ»^{٧٢}.

^{٦٩} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَقَالَةُ «الذِّكْرِيَّاتِ»، الصَّفْحَةُ ٥٣٣.

^{٧٠} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٥٣٣.

^{٧١} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الصَّفْحَةُ ٥٢٤.

^{٧٢} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الْأَوَّلُ، الْمَقَالَةُ «الْإِسْلَامُ وَالْمَجَاهِدَةُ الْاجْتِمَاعِيَّةُ»، الصَّفْحَةُ ٢٦٢.

Dozo je za vrijeme socijalističke Jugoslavije hvalio “uslove ravnopravnosti i jednakosti”, smatrao ih je šansom “za jednake mogućnosti svima pojedincima, narodima i narodnostima da se ispoljavaju i potvrđuju onako kakvi jesu, da ispravljaju pogrešne predstave o sebi...”⁷²

U mnogo svojih tekstova govorio je o “pitanju rehabilitacije islamske komponente” u nas. Tvrdio je da nas (b-h muslimane) “jednako pritišće famozna etiketa tuđina. Mi se toga osjećaja moramo osloboditi. Mi smo dio ovog naroda. Naša ostvarenja sastavni su dio zajedničkog djela svih jugoslavenskih naroda.”⁷³ Ove Đozine riječi danas, nakon kataklizme iz 1992.-1995. godine, odašilju mnoge dodatne poruke.

Preispitivanja u časovima rezignacije

Tokom sedamdesetih godina XX. stoljeća Husein ef. Dozo je u svojim raspravama, esejima i člancima veoma često znao donijeti poneku svoju kratku napomenu u kojoj izražava kritički stav o bezrezervnim modernističkim tumačenjima islama.

On na nekoliko mjesta kritikuje “napredak”. U

⁷² Husein Dozo, “Sjećanja” (II), *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 524.

⁷³ Husein Dozo, “Islam i društvena angažiranost”, *Izabrana djela Huseina Doze*, I, str. 263.

كَانَ جُوزُو فِي زَمَنِ بُوْعُوسَلَافِيَا الْإِسْتِرَاكِيَّةِ مِمْدَحِ «أَسْبَابِ الْمُسَاوَاةِ» وَهُوَ يَرَاهَا فُرْصَةً «مُتَاحَةً لِجَمِيعِ الْأَفْرَادِ وَالشُّعُوبِ وَالْقَوْمِيَّاتِ لِيَعْبُرُوا عَنْ أَنْفُسِهِمْ وَحَقِيقَتِهِمْ الَّتِي هُمْ عَلَيْهَا وَيُصَحِّحُوا مَا لِعَبْرِهِمْ مِنَ الشُّعُوبِ مِنَ التَّصَوُّرَاتِ الْخَاطِئَةِ عَنْهُمْ.»^{٧٢}

وَفِي الْكَثِيرِ مِنْ نُصُوصِهِ تَتَاوَلَ جُوزُو مَسْأَلَةَ «إِعَادَةِ الْإِعْتِبَارِ لِمَقْوَمَاتِنَا الْإِسْلَامِيَّةِ» وَهُوَ يَدَّعِي بِأَنَّ الْمُسْلِمِينَ الْبُوسَنِيِّينَ «لَا يَزَالُونَ يُوصَفُونَ بِصِفَةِ الْعُرَبَاءِ. عَلَيْنَا أَنْ نَتَحَرَّرَ مِنْ ذَلِكَ الشُّعُورِ فَنَحْنُ جُزْءٌ مُؤَلَّفٌ لِهَذَا الشَّعْبِ وَإِنْجَارَاتُنَا جُزْءٌ مُؤَلَّفٌ لِإِنْجَارَاتِ الشُّعُوبِ الْبُوْعُوسَلَافِيَّةِ بِأَجْمَعِهَا.»^{٧٤} وَالْيَوْمَ، وَبَعْدَ الْكَارِثَةِ الَّتِي أَصَابَتْنَا فِي الْفِتْرَةِ مَا بَيْنَ ١٩٩٢ وَ١٩٩٥م، تَبَّتْ هَذِهِ الْكَلِمَاتُ لِجُوزُو بِرِسَالَاتٍ إِضَافِيَّةٍ كَثِيرَةٍ.

مُرَاجَعَةُ جُوزُو لِأَفْكَارِهِ فِي لَحَظَاتِ تَخَيُّبِهِ

وَضَمَّنَ مَا كَتَبَهُ مِنَ الْمَقَالَاتِ وَالْبُحُوثِ فِي فِتْرَةِ السَّبْعِينَاتِ مِنَ الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ كَثِيرًا مَا كَانَ يَأْتِي جُوزُو بِمِلَاحَظَةٍ مِنْ مِلَاحَظَاتِهِ الْقَصِيرَةِ يُعَبِّرُ فِيهَا عَنْ مَوْقِفِهِ النَّاقِدِ مِنَ التَّفَاسِيرِ الْحَدِيثِيَّةِ الْمَحْضَةِ لِلْإِسْلَامِ.

وَفِي بَعْضَةٍ مِنَ الْمَوَاقِعِ مِنْ ضَمْنِ مَا كَتَبَهُ يَنْتَقِدُ جُوزُو «التَّقَدُّمَ»، فَفِي نَصِّ لَهْ مِنَ السَّنَةِ ١٩٧٥م يَقُولُ: «إِنَّ بَعْضَ الْمُصَنِّدِ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ، الْمَقَالَةُ «الذِّكْرِيَّاتِ»، الصَّفْحَةُ ٥٢٤.

^{٧٤} الْمُصَنِّدُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الْأَوَّلُ، الْمَقَالَةُ «الْإِسْلَامُ وَالْمَجَاهِدَةُ الْإِجْتِمَاعِيَّةُ»، الصَّفْحَةُ ٢٦٣.

jednom tekstu iz 1975. godine Dozo kaže: “Ono što nam u prvi mah izgleda nazadnim, znakom preživljenosti i kočnicom progresa objektivnijom analizom ukazuje nam se kao specifičan vid odbrane. U periodu dekadence islam se branio sam sobom. Preživljavao je i prolazio kroz teška iskušenja. Bio je zanemaren, najprije od vlasti, a zatim i od uleme, koja je počela da njime trguje, pretvorivši službu Bogu u unosnu profesiju.”⁷⁴

Zašto su “široke muslimanske mase”, kako je Dozo često znao imenovati obične islamske vjernike koji su prilježno čuvali tradicionalne obrede islama, bile nepovjerljive prema reformama? Dozo je u vremenima preispitivanja svoga modernizma postavljao i ta pitanja. Želio je da izrazi neku vrstu zadržke spram bezrezervnih zahtjeva da se provede totalna reforma. Tako on kaže za trojicu konzervativnih bosanskih alima iz generacije koja je prethodila njegovoj:

“Činilo im se da svaka promjena u oblasti vjerskog života znači korak dalje u stagnaciji. Taj zaključak nije bio bez osnova. Bili su svjedoci nastavljanja procesa dekadence i njihovih tragova. Bili su svjesni da taj proces treba zaustaviti. (...) Trebalo je da prođe

⁷⁴ Husein Dozo, “Izbori za organe Islamske zajednice”, *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 501.

مَا يَبْدُو لَنَا فِي أَوَّلِ أَمْرِهِ مُتَخَلِّفًا وَرَجْعِيًّا وَحَائِلًا دُونَ التَّقْدِيمِ يَتَّبِعُنَا لَنَا بَعْدَ تَحْلِيلِ مَوْضُوعِي مُتَعَمِّقِي كَوَجْهِ نَوْعِيٍّ مِنْ أَوْجُهِي الدَّفَاعِ. كَانَ الْإِسْلَامُ فِي فِتْرَةِ الْإِنْحِطَاطِ يَدْفَعُ عَنِ نَفْسِهِ بِنَفْسِهِ، فَقَدْ كَانَ يُفْتَنُ بِمُخْتَلِفِ أَنْوَاعِ الْفِتَنِ وَالْمِحَنِ وَكَانَ مُهْمَلًا مِنْ قِبَلِ الْحُكَّامِ أَوْلَا نَمَّ مِنَ الْعُلَمَاءِ أَنْفُسِهِمْ إِذْ قَدْ بَدَأُوا بِالْبَيْعِ بِهِ وَهُمْ يُحَوِّلُونَ الْعِبَادَةَ لِلَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فِي مَهْنَةٍ مُرْبِحَةٍ.»^{٧٥}

لِمَاذَا كَانَتْ عَامَّةُ الْمُسْلِمِينَ الْمُحَافِظَةُ عَلَى تَقَالِيدِ الْعِبَادَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ حِفَاطًا وَفِيهَا هِيَ فَاقِدَةُ التَّقَةِ فِي الْإِصْلَاحَاتِ؟ هَذَا سُؤَالٌ مِنَ الْأَسْئَلَةِ الَّتِي كَانَ جُوزُو يَطْرَحُهَا عَلَى نَفْسِهِ أَيْضًا فِي أَوْقَاتِ مُرَاجَعَتِهِ لِأَفْكَارِهِ التَّحْدِيثِيَّةِ، وَكَأَنَّهُ أَرَادَ أَنْ يُعَبِّرَ بِذَلِكَ عَنِ نَوْعٍ مِنَ التَّحْفُظِ مِنَ الدَّوَاعِي اللَّامْحُدُودَةِ إِلَى إِجْرَاءِ الْإِصْلَاحَاتِ الْكُلِّيَّةِ وَالْمُطْلَقَةِ. فَهَكَذَا يَقُولُ فِي ثَلَاثَةِ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْبُوسْنِيِّينَ الْمُحَافِظِينَ التَّابِعِينَ لِلْجَيْلِ السَّابِقِ لِجَيْلِهِ:

«بَدَى لَهُمْ أَنَّ كُلَّ تَغْيِيرٍ فِي مَجَالِ الْحَيَاةِ الدِّينِيَّةِ يَعْنِي خُطْوَةً بَعْدَ فِي طَرِيقِ الْإِنْحِطَاطِ وَكَانَ مَوْقِفُهُمْ هَذَا لَا يَخْلُو مِنَ الْمَنْطِقِيَّةِ لِأَنَّ هَؤُلَاءِ كَانُوا يَشْهَدُونَ اسْتِمْرَارَ سَيْرِ الْإِنْحِطَاطِ بِمَا لَهُ مِنَ الْمُخَلِّفَاتِ وَكَانُوا عَلَى وَعْيٍ بِضُرُورَةِ إِيقَافِ هَذَا السَّيْرِ. وَبِطَبِيعَةِ الْحَالِ فَقَدْ كَانَ مِنَ الْأَلْزَمِ أَنْ تَمْضِيَ فِتْرَةٌ طَوِيلَةٌ مِنَ الزَّمَنِ حَتَّى تَنْضَجَ فِكْرُهُ ضُرُورَةَ اتِّخَاذِ طَرِيقِ جَدِيدٍ، وَلَا تَرَآلُ هُنَاكَ تَرَدُّدَاتٌ وَاخْتِلَافَاتٌ بِهَذَا الْخُصُوصِ وَلَمْ يَتِمَّ بَعْدُ

^{٧٥} الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ، الْمَقَالَةُ «اِئْتِحَابَاتٌ لِهَيِّئَاتِ الْأُمَّعِيَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ»، الصَّفْحَةُ ٥٠١.

dosta vremena da bi sazrela misao o potrebi novog puta. Još uvijek u tom pogledu postoje kolebanja i nesporazumi. Nisu dovoljno precizno određeni pojam i cilj obnove. U ime obnove javljale su se razne mehdije, Mirza Gulam Ahmed, osnivač kadijanija, nazivao se obnoviteljem da bi se kasnije proglasio Božijim poslanikom. Slično je nastupao i Behai kao i vođa crnih muslimana u Americi Muhammed Ilja. Svi su se pozivali na obnovu, iako nisu imali nikakve veze sa islamom.”⁷⁵

Minimalna Đozina opreznost i preispitivanje vidljivi su i iz ovih riječi:

“... treba shvatiti podozrivost muslimana i njihove rezerve prema evropskoj misli. Ona za njih nije samo naučni i tehnološki napredak. Pored toga, ona povijesno nosi u sebi elemente križarskih i imperijalističko-kolonijalističkih osvajanja.”⁷⁶

Dozo nas često podsjeća kako on nastoji “u sadašnjem svijetu naći tračak svjetla koji bi ukazivao na bolju budućnost.” Ali, godine 1969., kad je ispisivao te riječi, nudile su drugu stvarnost. Dozo kaže: “Šta vidim? Vidim Hirošimu, Nagasaki, Vijetnam, Palestinu, Čehoslovačku, podjelu svijeta na antagonističke, voj-

75 Husein Dozo, “Sjećanja” (IV), *Izabrana djela Huseina Doze*, III, str. 534.

76 Husein Dozo, isto, str. 534.

التَّعْرِيفِ الدَّقِيقِ بِمَفْهُومِ التَّجْدِيدِ وَالْعَرَضِ مِنْهُ. فَقَدْ ظَهَرَ تَحْتَ شِعَارِ التَّجْدِيدِ مُخْتَلِفَ أَنْوَاعِ الْمُهْدِيِّينَ مِنْ أَمْثَالِ مَوْسَى الْقَادِيَانِيَةِ مِرْزَا غَلَامِ أَحْمَدِ وَالَّذِي سَمَّى نَفْسَهُ مُجَدِّدًا ثُمَّ مَا لَبِثَ أَنْ سَمَّى نَفْسَهُ أَيْضًا نَبِيِّ اللَّهِ. وَقَدْ فَعَلَ الْفِعْلَةَ مِثْلَهَا الْبَهَائِيُّ وَقَائِدُ الْمُسْلِمِينَ السُّودِي فِي أَمْرِيكََا مُحَمَّدِ إِبْرَاهِيمَ، فَقَدْ كَانُوا يَدْعُونَ كُلُّهُمْ إِلَى التَّجْدِيدِ حَتَّى تَبَيَّنَ أَنَّهُ لَا صِلَةَ لَهُمْ بِالْإِسْلَامِ الْحَقِيقِيِّ.»^{٧٦}

وَمِمَّا يَدُلُّ أَيْضًا عَلَى بَعْضِ تَحَفُّظِ جُوزُو وَاسْتِعْدَادِهِ لِمُرَاجَعَةِ آرَائِهِ التَّجْدِيدِيَّةِ قَوْلُهُ التَّالِي:

«عَلَيْنَا أَنْ نَفْهَمَ ارْتِيَابَ الْمُسْلِمِينَ بِالْفِكْرِ الْأَوْرُوبِيِّ وَتَحَفُّظَهُمْ مِنْهُ فَهُوَ فِي عِيُونِهِمْ لَا يَعْنِي فَقَطُ التَّقَدُّمِ الْعِلْمِيِّ وَالتَّكْنُولُوجِيِّ وَإِنَّمَا لَهُ أَيْضًا مَعَانٍ تَارِيخِيَّةٌ مُتَّصِلَةٌ بِالْعَرَوَاتِ الصَّلِيبِيَّةِ وَالْأُمُورِ الْيَلِيَّةِ وَالْإِسْتِعْمَارِيَّةِ.»^{٧٧}

وَكَثِيرًا مَا يُدَكِّرُنَا جُوزُو بِأَنَّهُ يُحَاوِلُ «أَنْ يَجِدَ فِي الْعَالَمِ الْيَوْمِ شُعَاعَةً مِنَ الصُّوِّ تَدُلُّ عَلَى مُسْتَقْبَلٍ أَفْضَلَ»، عَنِ أَنَّ السَّنَوَاتِ الَّتِي كَتَبَ فِيهَا هَذِهِ الْكَلِمَاتِ كَانَتْ تَلُوحُ بِوَاقِعٍ يَخْتَلِفُ عَنِ ذَلِكَ اخْتِلَافًا بَعِيدًا. يَقُولُ جُوزُو: «مَا الَّذِي أَرَاهُ؟ إِنِّي أَرَى هِيرُوشِيمَا وَنَاعَسَايَا وَفَيْتِنَامَ وَفَلَسْطِينَ وَشِيكُوسُلُوكَايَا، أَرَى الْعَالَمَ مُقْسَمًا عَلَى الْأَحْلَافِ الْعَسْكَرِيَّةِ وَالسِّيَاسِيَّةِ الْمُتَخَاصِمَةِ

^{٧٦} الْمُسْتَدْرُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ، الْمَقَالَةُ «الذِّكْرِيَّاتِ»، الصَّفْحَةُ ٥٣٤.

^{٧٧} الْمُسْتَدْرُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الثَّلَاثُ، الْمَقَالَةُ «الذِّكْرِيَّاتِ»، الصَّفْحَةُ ٥٣٤.

ne i političke blokove, sukob Zapad-Istok, mladi-stari, grozničavo naoružavanje, velike suprotnosti između malih nerazvijenih i velikih razvijenih, krizu klasičnih vrijednosti, zloupotrebu nauke i tehnike, potiskivanje čovjeka kao najveće vrijednosti itd.”⁷⁷

* * *

Trideset⁷⁸ godina je prošlo od smrti Huseina ef. Doze. Ipak, nije to velika distanca koja bi dokraja osujećivala mogućnosti naše plodotvorne komunikacije s njegovim mišljenjem, strepnjama, nadanjima i pogledima.

Dakako, u njegovim djelima postoji jedna razina tadašnje konkretnosti, koja nam danas može biti zanimljiva kao dokument, kao eksponat na policama muzeja koji (sis)tematizira ne tako davno prošlo vrijeme.

Ali, kad god čitamo Dozine komentare o islamu i današnjem svijetu, kad razmišljamo o njegovim insistiranjima na potrebi tumačenja islama i kontekstualiziranja Kur’ana, mi još uvijek nalazimo snažno bilo pregnuća jednog vrijednog i čestitog čovjeka koji je tako duboko pronicao u svoje vrijeme.

77 Husein Dozo, “Na grobu posljednjeg Božijeg poslanika”, *Izabrana djela Huseina Doze*, I, str. 282.

78 Ovaj tekst o Huseinu Dozi pisan je i objavljen 2012.g.

وَالرَّزَاعَ فِيمَا بَيْنَ الْعَرَبِ وَالشَّرْقِ وَالصَّغَارِ وَالْكَبَارِ ثُمَّ الْمُسَابَقَةَ فِي التَّسْلِيحِ وَالنَّضَادَ الْقَوِيَّ بَيْنَ الضُّعْفَاءِ غَيْرِ الْمُتَطَوِّرِينَ وَالْأَقْوِيَاءِ الْمُتَطَوِّرِينَ وَأَزْمَةَ الْقِيَمِ التَّقْلِيدِيَّةِ وَسُوءَ اسْتِعْمَالِ الْعِلْمِ وَالتَّكْنُؤُوجِيَا وَإِهْمَالَ الْإِنْسَانَ كَعِبَارَةٍ عَنِ الْقِيَمَةِ الْعُلْيَا...»^{٧٨}

* * *

إِنَّهُ قَدْ مَضَى عَلَى وَقَاةِ الشَّيْخِ حُسَيْنِ جُوزُو ثَلَاثُونَ عَامًا، غَيْرَ أَنَّ تِلْكَ الْفَتْرَةَ مَا هِيَ بِطَوِيلَةٍ لِحَدِّ يَمْتَعْنَا مَنَعًا كَامِلًا مِنْ إِمْكَانِيَّةِ الْإِتِّصَالِ الْمُتَمَرِّ بِكُلِّ مَنْ فَكَّرَهُ وَمَخَاوَفِهِ وَأَمَالِهِ وَنَظَرَاتِهِ.

وَبِطَبِيعَةِ الْحَالِ فَهَنَّاكَ فِي مَوْلَفَاتِهِ دَرَجَةً مِنَ التَّعَامُلِ الْمَلْمُوسِ الْمُمَيِّزِ لِتِلْكَ الْأَزْمَةِ وَالَّذِي قَدْ يَكُونُ مُثِيرًا لَاهْتِمَامِنَا الْيَوْمَ كَوَثِيقَةٍ كَقِطْعَةٍ مَعْرُوضَةٍ عَلَى رَفٍّ مِنْ رُفُوفِ الْمُتَحَفِّ تَتَنَاوَلُ فِتْرَةً مِنْ مَاضٍ غَيْرِ بَعِيدٍ.

إِلَّا أَنَّنَا، وَنَحْنُ نَقْرَأُ تَعْلِيْقًا مِنْ تَعْلِيْقَاتِ جُوزُو عَلَى مَا يَخُصُّ الْإِسْلَامَ فِي الْعَالَمِ الْيَوْمَ أَوْ نَفَكَّرُ فِي إِضْرَارِهِ عَلَى ضَرُورَةِ تَفْسِيرِ الْإِسْلَامِ وَتَطْبِيقِ الْقُرْآنِ وَفَقَا لِمُتَطَلِّبَاتِ وَاقِعِ مُعَيَّنٍ، لَا نَرَأُ نَجْدَ هُنَاكَ نَبْضَةَ قَوِيَّةٍ لِمَا قَدَّمَهُ مِنَ الْجُهْدِ رَجُلٌ قَاضِلٌ وَمُجْتَهِدٌ أَدْرَكَ زَمَانَهُ إِلَى هَذِهِ الدَّرَجَةِ الْبَعِيدَةِ مِنَ الْإِدْرَاكِ.

٧٨ الْمَصْنُورُ نَفْسُهُ، الْمَجْلَدُ الْأَوَّلُ، الْمَقَالَةُ «عَلَى قَبْرِ آخِرِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ»، الصَّفْحَةُ ٢٨٢.

Naš svijet u kojem danas živimo nije i Đozin svijet u kojem je on živio i umro. Ali, mnogo toga iz našeg svijeta i doba kritikovali bismo ne mnogo drukčije od načina na koji je to Dozo činio.

Kad god u Đozinom djelu primijetimo kakva proturječja, nesklad i nekonzistentnost, nije dobro pripisivati ih samom Dozi, već vremenu u kojem je on živio i umro.

إِنَّ عَالَمَنَا الَّذِي نَعِيشُ فِيهِ الْيَوْمَ مَا هُوَ بِالْعَالَمِ الَّذِي
عَاشَ فِيهِ وَتُوُفِّيَ فِيهِ جُوزُو، إِلَّا أَنَّ الْكَثِيرَ مِمَّا فِي عَالَمِنَا وَزَمَانِنَا،
إِذَا كُنَّا مُنْتَقِدِينَ، فَانْتَقَدْنَاهُ نَقْدًا لَا يَخْتَلِفُ كَثِيرًا عَنْ نَقْدِهِ.
وَإِذَا مَا لَاحَظْنَا فِي مُؤَلَّفَاتِ جُوزُو شَيْئًا مِنَ التَّنَاقُضِ أَوْ
التَّفَاوُتِ أَوْ عَدَمِ التُّبُوتِ عَلَى مَوْقِفٍ مِنْ مَوَاقِفِهِ فَلَيْسَ مِنَ
الصَّوَابِ أَنْ نَنْسِبَ ذَلِكَ إِلَى جُوزُو بِوَحْدِهِ وَإِنَّمَا كَذَلِكَ إِلَى الزَّمَانِ
الَّذِي عَاشَ فِيهِ.

Na arapski preveo Nurko Karaman

BILJEŠKA NA KRAJU

Esej “Prepreke na putu islamske da‘we” (مَاذَا يَقِفُ) (في وَجْهِ الدَّعْوَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ) govor je Huseina Đoze na Prvoj konferenciji za islamsku da‘wu u Tripoliju, Libijska Arapska Republika, decembar, 1970.

Narednih pet eseja objavljeni su u kuvajtskom časopisu *al-‘Arabī*:

1) “Suprotstavljanje umjesto dijaloga” (مُؤَاهَدَةٌ وَتَيَسُّرٌ) (*جَوَازٌ*), *al-‘Arabī*, br. 228., 1977.

2) “Razum i vjera nisu u sukobu” (نَعْمَ، الْعَقْلُ وَالِدِينُ) (إِثْنَانِ), *al-‘Arabī*, br. 260., 1980.

3) “Rekla – kazala” (قَالَ وَقِيلَ), *al-‘Arabī*, br. 238., 1978.

4) “Naukom a ne golim okom utvrđivati datiranje arapskih mjeseci” (بِالْعِلْمِ لَا بِالرُّؤْيَةِ تَتَحَدَّدُ الشُّهُورُ الْعَرَبِيَّةُ) (*al-‘Arabī*, broj 272. godište 1981.

5) “Pravni nauk mezheba nije dostatan za naše vrijeme” (فَقَهُ الْمَذَاهِبِ لَيْسَ كَافِيًا لِعَصْرِنَا) (*al-‘Arabī*, broj 232., godište 1978.

RECENZIJA ZEHRE ALISPahiĆ

Možda nikada do kraja nećemo moći prikupiti sve ono što je u formi vjerskih komentara, radova, eseja, fe-tvi, nekrologa i članaka sa raznolikom tematikom ali i nastupnih govora, vazova, predavanja i diskusija napisao i izgovorio Husein Dozo kako na bosanskom tako i na arapskom jeziku. Živio je brzo, žurio ispred svoga vremena i razmišljao globalno. Nastojanja prof. dr. Enesa Karića da prikupi, objedini, prevede i komentira šest dostupnih eseja Huseina Đoze na arapskom jeziku, koji su objavljeni u zadnje dvije decenije Đozinog života, u tada najpoznatijim arapskim časopisima u islamskom svijetu, valjana su argumentacija šta sve može uraditi samo jedan čovjek u svom ovosvjetskom hodu i nastojanju da bude na korist ljudima i zajednici a u pokušaju iznošenja hrabrih i revolucionarnih stavova reforme tumačenja šerijata, obnove islamske misli, reformatorskih programa i pristupa u osavremenjivanju islamskih studija kako u Bosni i Hercegovini tako i diljem islamskog svijeta i općem dinamiziranju vjerskog i prosvjetnog rada.

U vremenu druge polovine 20. stoljeća, bez interne-ta i globalnih društvenih mreža sa skromnim medijskim potencijalima, Husein Dozo je mislilac koji ima fantastičan uvid u sva važna dešavanja u islamskome svijetu. Mislilac je to koji čita, prati štampu, aktivno učestvuje na svim važnijim konferencijama, akademski “provocira”,

“budi”, „izaziva na argumentirani dijalog“, plijeni kako domaću tako i javnost onog budnog dijela islamskoga svijeta. Tako i nastaje većina njegovih eseja i komentara na napise velikih islamskih znanstvenika iz druge polovine 20. stoljeća. Husein Dozo svoje komentare ne piše na pisačkoj mašini već piše “svojom rukom” izravno na arapskom jeziku, bez posrednika. Iako se na početku uvijek izvinjava uredniku kuvajtskog al-‘Arabiya zbog takvog pristupa, sudimo da su eseji pisani “rukom Huseina Doze” ciljani čin jer su tako izravnije prenosili emocije, snagu i argumentaciju za mnoštvo stavova koje je Dozo hrabro, kreacijski i znalački iznosio. Bili su bliži srcu i nisu ostavljali prostora za brisanje i mijenjanje. Učtivi i odnjegovani maniri u spisateljskom izričaju, iščitavaju se i na početku svakog eseja gdje Dozo piše: “šaljem Vam ovaj komentar nadajući se da će biti objavljen ako budete smatrali da će čitateljstvu biti od pomoći i koristi.” Nema sumnje da je uredništvo al-‘Arabiya u Dozinim komezarima znalo prepoznati dalekovidne vizije ljepšeg života ummeta te ga je tako i potpisivalo kao “jugoslovenskog učenjaka”. Dozo nikoga ne vrijeđa ali učtivo spominje imena znanstvenika sa čijim se stavovima ne slaže i sa žaljenjem detektira brojne anomalije islamskoga svijeta, uleme, obrazovnog sistema, odnosa prema ženi, visoke stope nepismenih, iznosi argumente i nudi rješenja. I sve to na arapskom jeziku, izravno, rukom, bez prevodioca, iz uma i srca. Njegova je rečenica britka, jasna, stilski dotjerana, ispu-

njena brojnim frazama. To je rečenica “čistog” arapskog književnog jezika. Dozina misao i argumentacija je pronašla najljepše stanište u jasnom arapskom jeziku. Ona teče, širi se, buja i smiruje se. Ali iste emocije osjećamo i u prijevodu ovih eseja u bosanski jezik! “A prošle su mnoge generacije koje nisu izvršile svoju ulogu, živjele su ovisne o generaciji uzornih predaka. Došlo je vrijeme da se okonča taj period, te da se stvori kreativna stvaralačka generacija koja se oslanja na sebe i na svoju snagu...” Dozine rečenice obiluju bogatom terminologijom za koje je književni arapski jezik pronašao adekvatna rješenja poput: stvaralačke generacije, suprotstavljanje, vjerujući bez razuma i razumni bez vjere, praznovjerje, izmišljotine, slabost muslimana, razjedinjenost muslimana, progresivnost, konzervativizam, inertnost uleme, fanatizam, laicizam obrazovnog soja, duhovni kolonijalizam, materijalizam, beznađe, pometnja, surogati kulturološkog kolonijalizma, savremeno križarstvo, cionizam, pogrešna slika islama, letargija, zaostalost, islam akcije, odvažnosti, razboritosti, kontinuiteta, mikrobi, virusi, inertnost, potčinjenost, apatija, automatizirati, tehnicizirati... Husein Dozo suvereno vlada ovom terminologijom i vješto je koristi u iznošenju svojih stavova i nije moguće u njima pronaći bilo kakve gramatičke greške i nejasnoće.

Prema riječima velikih arapskih alima ali i onome što smo svjedočili čitajući i nadnoseći se nad Dozine rukopise, eseje, predgovore i osvrte, Dozin arapski jezik je

arapski jezik dobro obrazovane uleme, jasan, informativan, bridak i jezgrovit, čist i odmjeren sa kratkim rečenicama. Jezik je to njegovih profesora sa al-Azhara čije su ga ideje i stavovi nosili u njegovom ovosvjetskom hodu: šejha Mustafe Meragija, šejha Mahmuda Šeltuta i šejha Rešida Ridaa koji su opet bili učenici Džemaluddina Afganija i šejha Muhammeda Abduhua. Đozino pripadništvo ovoj historijskoj značajnoj školi i kontakti sa njegovim učiteljima opredijelili su ga za “nove progresivne orijentacije, interpretacije i razrade islamske misli.” Ovi su istaknuti znanstvenici ostavili traga i na Đozine komunikativne i spisateljske kompetencije na arapskom jeziku koje je u više navrata valorizirala istaknuta akademska i vjerska elita u islamskom svijetu. Nama u Islamskoj zajednici ovih prostora uopće, a na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu posebno, privilegija je podsjetiti dolazeće generacije na njegov predan i reformatorski rad u osavremenjivanju islamskih studija diljem svijeta ali i na važnost koju je pridavao učenju arapskog jezika, prevodenju sa arapskog i na arapski jezik, pisanju radova na arapskom jeziku što je dodatna potvrda da je ovdašnje podneblje uvijek imalo pojedince ili skupine ljudi koji su kroz svoje znanje arapskog jezika bili snažna poveznica sa ostatkom muslimansog ummeta ali i to da je poznavanje i korištenje arapskog jezika imanentno ovom podneblju i njegovom čovjeku.

RECENZIJA MUSTAFE HASANIJA

Knjiga Eseji na arapskom autora Huseina Đoze koju je priredio Enes Karić je izvanredan izdavački i istraživački projekt Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, budući da su po prvi put sabrani u zasebno djelo Đozirni radovi koje je pisao na arapskom jeziku i to na način da su uz originale tekstova objavljeni i njihovi prijevodi na bosanskom jeziku. Ovo je i istraživački projekt jer se do sada znalo za neke od ovih tekstova ali s nekima od njih se tek sa ovom knjigom upoznaje naša bosanskohercegovačka javnost. Upravo zbog dvojezičnog izdanja knjiga ima međunarodni karakter tako da će čitaoci na arapskom jeziku imati priliku da se upoznaju s ovim plodonosnim piscem, koji svojim intelektualnim dostignućima, obimom pisanja i tema koje je zahvatao prevazilazi lokani bosanskohercegovački nivo pa ga se može i treba čitati i danas, odnosno izvan vremena u kojem je pisao i djelovao što samo po sebi govori o njegovoj alimskoj veličini.

Eseji na arpskom je knjiga podijeljena u dva dijela. Prvi dio čine Đozini eseji na arapskom jeziku i to njih pet objavljenih u kuvajtskom časopisu Al-Arabi iz kojih se jasno može zapaziti da je Dozo imao izravnu i otvorenu saradnju s uredništvom ovog uglednog časopisa, i tekst “Prepreke na putu islamske da‘we” koji je njegov govor podnesen u Tripoliju 1970. godine na

Prvoj konferenciji za islamsku da'wu. Pitanje pronalaska njegovih radova objavljenih na arapskom jeziku i dalje ostaje otvoreno pred istraživačima, jer je velika vjerovatnoća da ih ima još s obzirom na činjenicu da je Husein Dozo budno pratio aktualnu pisanu riječ na arapskom jeziku, te da je pisao ali i reagovao na objavljenje radove, a što nam i ovi njegovi eseji potvrđuju.

Drugi dio knjige je hvale vrijedan "Komantar dr. Enesa Karića na *Dozine arapske eseje*" u kojem je, vjerovatno zbog limitiranog prostora dat, rekli bismo, osvrst na ključne teme i pitanja kojima se Dozo bavio u svojoj bogatoj pisanoj riječi na bosanskom jeziku. Komentar prof. Karića je znalački pisan s ciljem da u prvom planu bude Dozo, da iznese Dozine stavove sa dosta njegovih citata, a da u isto vrijeme, bude poticajan da se istraživači snažnije počnu interesirati za ovog plodonosnog alima i njegova tumačenja.

Posebnost ovog djela i izdanja ogleda se u činjenici da je objavljeno na arapskom i bosanskom jeziku. Dozini originalni tekstovi na arapskom jeziku su pored izvornika prevedeni na bosanski jezik u prijevodima Nedžada Grabusa, Mustafe Prljače, Munira Ahmtespahića i Enesa Karića. Također su uvodnik ali i komentar dr. Enesa Karića napisani bilingualno pa će čitaoci na bosanskom jeziku imati priliku vidjeti kako je to Dozo pisao na arapskom i dobiti odgovor, između ostalih, na

pitanje koje su i da li uopće ima razlika u pisanju i mišljenju Doze prema muslimanima koji čitaju i govore arapski jezik naspram onoga što je pisao i govorio svojim sunardnjacima. S druge strane, ovo djelo autore i istraživače na arapskom jeziku upoznaje s islamskim prosvjetiteljskim i reformatorskim idejama i mišljenjem jednog muslimanskog alima i intelektualca s krajišta tadašnjeg muslimanskog svijeta koji kao odgovoran alim promišlja svjetsku muslimansku stvarnost, njene izazove i obraća se toj javnosti.

Prof. Karić, priređivač i pisac komentara, je bio Dozin student u prvim generacijama studenata Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, potom njegov asistent i na kraju njegov nasljednik na predmetima tefsira koje je Dozo predavao od otvaranja fakulteta 1977. pa do svoje smrti. Kako je Dozo svojom intelektualnom snagom i reformatorskim mišljenjem utjecao na mladog Karića tako je utjecao i na ostale studnete, ali i na cijelu Islamsku zajednicu i muslimane u Titovoj Jugoslaviji. Zbog toga su neki istraživači i zaključili da je jedna od bitnih karakteristika tradicije islama u Bosni i Hercegovini modernističko i reformističko tumačenje islama, a Dozo je, s obzirom da je počeo djelovati u Islamskoj zajednici odmah nakon izlaska iz komunističkog zatvora i sticanja prava na slobodu zapošljavanja u Islamskoj zajednici, počeo pisati a time i oblikovati tadašnji jugoslovenski islamski idnetitet na osnovama modernističkog, pro-

svjetiteljskog i reformističkog učenja el-Menar škole. I nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu i pored susreta s drugim tj. novim pravcima islamskog mišljenja koja su ušla među ovdašnje muslimane nakon pada komunističkog režima, jedna od odrednica islamskog diskursa u Bosni i Hercegovini i dalje jesu ideje i učenja Huseina Doze. Zato ovo djelo budućim istraživačima koji se služe arapskim jezikom pruža dovoljno početnih informacija da kroz ovo djelo steknu uvid u jedno vrijeme, u rekonstrukciju islamskog modernističkog mišljenja na lokalnom mikro planu, ali i uvid u intelektualnu snagu pojedinca koji je, evo, i četrdeset godina nakon smrti svojim idejama i tumačenjima utjecajan i živ.

Do sada su Dozina misao i njegova pisana riječ bili, prema našim saznanjima, predmetom istraživanja kako na bosanskom, tako i na arapskom, turskom, engleskom, albanskom jeziku. *Eseji na arpskom* će sigurno biti poticaj da se ta istraživanja nastave i razvijaju, a također će pomoći da Dozo svojim intelektualnom svježinom, reformatorskim idejama i dalje bude prisutan među novim muslimanskim intelektualcima i u njihovim razumijevanjima islama danas.